

М.Қ.Пардаев
З.Ю.Аминов

**ХИЗМАТ КЎРСАТУВЧИ КОРХОНАЛАР
ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИГИ:
МУАММОЛАР ВА
УЛАРНИНГ ЕЧИМЛАРИ**

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА УРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

САМАРКАНД ИШТИСОДИЁТ ВА СЕРВИС ИНСТИТУТИ

МД. Пардаев, З.Ю. Аминов

**ХИЗМАТ КУРСАТУВЧИ
КОРХОНАЛАР ИЎСГИСОДИЙ
ХАВФСИЗЛИГИ: МУАММОЛАР ВА
УЛАРНИНГ ЕЧИМЛАРИ**

Самарканд- 2020
"Zarafshon" нашриёти ДҚ

КБК: 65.261.4

УЎК: 336.22

П -22

Пардаев М.Қ., Аминов З.Ю. Хизмат кўрсатувчи корхоналар иқтисодий хавфсизлиги: муаммолар ва уларнинг ечимлари. Монография. Самарқанд, 2020. – 220 б.

Такризчилар: К.Б. Уразов – СамИСи кафедра мудири, и.ф.д., профессор.

О. Муртазаев – ТДИУ Самарқанд филиали директори, и.ф.д., профессор.

Монографияда молиявий-иқтисодий инқирозлар шароитида хизмат кўрсатувчи корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлашнинг назарий масалалари, уларда иқтисодий хавфсизликнинг ҳолатини баҳолаш ва уни такомиллаштириш масалалари, бундай корхоналар иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ харажатлар ва улар самарадорлигини ошириш йўллари, корхона хавфсизлигини таъминлашда тижорат сирини сақлаш каби масалалар қараб чиқилган.

Иш илмий ходимларга, докторант, амалиётчи олимлар ва бошқа тадқиқотчиларга мўлжалланган. Ундан олий ва ўрта махсус таълим муассасалари профессор-ўқитувчилари ва талабалар, корхоналар хавфсизлиги билан шуғуллунувчи мутахассислар фойдаланишлари мумкин.

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти 2020 йил 10 март баён йиғилишида муҳокама қилинди ва тасдиқланди.

ISBN: 978-9943-5410-1-6

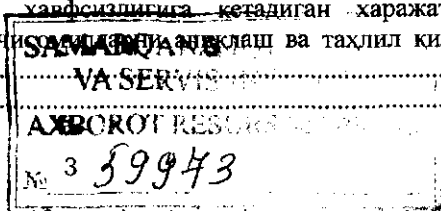
10 с / 1 н

©. Пардаев М.Қ., Аминов З.Ю. 2020.

© “Zarafshon” нашриёти ДҚ, 2019

МУНДАРИЖА

КИРИШ	5
1-БОБ	
ГЛОБАЛ ИҚТИСОДИЙ ИНҚИРОЗ ШАРОИТИДА ХИЗМАТ КЎРСАТУВЧИ КОРХОНАЛАРНИНГ ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ НАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ	9
1.1. Хизмат кўрсатувчи корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлиги билан боғлиқ тушунчаларнинг назарий масалалари	9
1.2. Глобал инқироз шароитида хизмат кўрсатиш соҳасининг ривожланиши ва корхоналар иқтисодий хавфсизлигини таъминлашнинг объектив зарурлиги	18
1.3. Глобал инқироз шароитида корхоналар иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш муаммолари ва улар ечимининг асосий йўналишлари	27
1-боб бўйича хулосалар	37
2-БОБ	
ГЛОБАЛ ИНҚИРОЗ ШАРОИТИДА ХИЗМАТ КЎРСАТУВЧИ КОРХОНАНИНГ ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИГИ ҲОЛАТИНИ БАҲОЛАШ ВА УНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ	40
2.1. Хизмат кўрсатувчи субъектлар иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш тамойиллари ва тадбирлари	40
2.2. Хизмат кўрсатувчи корхоналар иқтисодий хавфсизлиги ҳолатини баҳолашда қўлланиладиган кўрсаткичлар тизими ва уларни аниқлаш йўллари	46
2.3. Хизмат кўрсатувчи корхонада хавфсизлик хизмати ходимлари орқали иқтисодий хавфсизликни баҳолаш йўллари	60
2-боб бўйича хулосалар	71
3-БОБ	
ХИЗМАТ КЎРСАТУВЧИ КОРХОНАЛАР ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ БИЛАН БОҒЛИҚ ХАРАЖАТЛАР САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ ЙЎЛЛАРИ	73
3.1. Хизмат кўрсатувчи корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлик чегараси ва уни мустаҳкамлашнинг асосий йўналишлари	73
3.2. Корхоналар иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ харажатлар самарадорлиги ва уларни ифодаловчи кўрсаткичларни аниқлаш йўллари	86
3.3. Корхоналар иқтисодий хавфсизлигига кетадиган харажатлар самарадорлигига таъсир этувчи омилларни аниқлаш ва таҳлил қилиш йўллари	94
3-боб бўйича хулоса	106

КИРИШ

Бозор муносабатлари шароитида корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлиги таъминланмас экан, уларнинг истиқболини белгилайдиган натижаларга эришиб бўлмайди. Мамлакатимиз биринчи Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек, кўзланган "...мақсадларга ишлаб чиқаришнинг ҳалоқатли тарзда пасайиб кетиши, тўхтаб қолиши ва таназзулга учраши ҳисобидан эришишни нормал ва барқарор ҳолат, деб бўлмайди. Бунинг оқибатида тўланмаган пуллар ва давлат қарзининг ҳажми бошқариб бўлмайдиган даражада ўсади, бюджет мунтазам суръатда ва тобора кўпроқ миқдорда бажарилмай қолади, аҳоли аксарият қисмининг моддий аҳволи кескин ёмонлашади ва қашшоқлашади"¹. Бундай ҳолатларга йўл қўймаслик учун қатор тадбирларни амалга ошириш билан бирга, корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлигини ҳам таъминлаш зарур бўлади.

Ҳозирги пайтда мамлакатимизда фақат кичик бизнес субъектлари сони қарийб 257,2 мингтани ташкил этади². Уларнинг аксарият қисми, яъни 134,0 мингтаси хизмат кўрсатувчи тармоқларга мансубдир. Ушбу ҳўжалик юритувчи субъектларнинг ҳар бири учун барқарор ривожланиш ҳаётий заруриятдир. Чунки мазкур соҳа, бугунги кунда ҳам, мамлакатимизда барқарор ривожланмоқда. 2018 йил 1 октябр ҳолатида "...юртимизда 316.7 мингга фаолият курсатаётган корхоналар, жумладан, кичик бизнес соҳасида – 374 мингта, хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасида 55,4 мингтани ташкил қилган." Бундай ҳолат ушбу субъектларнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлашни муҳим муаммо сифатида кун тартибига қўймоқда.

2018 йил 1 октябр ҳолатида мамлакатимиз ялпи ички маҳсулотининг 50,2% кичик бизнес корхоналари ҳиссасига тўғри келди. Бу кўрсаткич 2017 йилда 55,2%ни ташкил қилган эди. Кўриниб турибдики, ушбу кўрсаткич кескин камайиш тенденциясига эга. Аммо ривожланган мамлакатларда хизмат кўрсатиш соҳасининг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 60-70%ни ташкил қилади. Демак мамлакатимизда кичик ва ўрта бизнесни шу жумладан хизмат кўрсатиш соҳасини (2018 йил 1 октябрь ҳолатида 55,4%) бошқа тармоқларга нисбатан тез ривожланиш имкониятлар мавжуд. Шунингдек, хизмат кўрсатиш ривожини халқимиз фаровонлигининг ошишига бевосита таъсир қилади. Хизмат кўрсатиш корхоналарининг

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари. Т.: Ўзбекистон, 1997.-191 б.

² Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике. "СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН" за январь-сентябрь 2018 года.

истиқболи мамлакатимиз ривожининг ҳозирги даражасида ўта муҳим аҳамият касб этади. Иқтисодий жиҳатдан барқарор, хавфсиз корхоналаргина келажак учун интилиши мумкин. Жаҳонда тобора авж олаётган молиявий-иқтисодий инқироз ҳар бир мамлакат, ҳудуд, корхона иқтисодий хавфсизлигини таъминлашни энг устувор вазифа сифатида эътироф этмоқда. Иқтисодий хавфсизлик масаласи, айниқса ҳўжалик юритувчи субъектлар доирасида кам ўрганилган.

Корхоналарнинг иқтисодий юксалиши учун муҳим бўлган масалалардан бири, уларнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш масаласидир.

Иқтисодий хавфсизлик масаласи мамлакатимиз ва хорижий олимлардан Б.А.Абдукаримов, М.Қ.Пардаев³, Г.С.Вечканов⁴, В.А.Богомолов, Н.Д.Эриашвили, Е.Н.Барикаев, Е.А.Павлов, М.А.Ельчанинов⁵, В.С.Гусев⁶, З.Н.Курбанов⁷, Д.И.Истамов, Ю.А.Гранаткин, М.М.Мухаммедов, Э.Н.Ходжаев⁸, Л.А.Михайлов⁹, Т.Е.Кочергина¹⁰, А.Э.Ишмухаммедов¹¹, А.П.Градов¹², А.И.Попов¹³, Д.К.Нарзуллаева¹⁴, А.Е.Пармонов, А.И.Игамбердиев, Ғ.Дадаев, М.Қодиров¹⁵, Е.А.Олейников раҳбарлигидаги илмий-таҳлилий тадқиқотларда¹⁶ кенг ёритилган.

Мазкур адабиётларда миллий иқтисодиётнинг, давлатларнинг, айрим ҳудудлар, корхоналар ва шахсларнинг хавфсизлигига умумий тарзда тўхтанилган. Лекин корхоналарнинг, хусусан хизмат кўрсатиш

³ Абдукаримов Б.А. ва бошқалар. Корхона иқтисодиёти. Дарслик. Профессор М.Қ.Пардаев таҳрири остида. Т.: Фан, 2005 йил. - 12 боб, Пардаев М.Қ, Аминов З.Ю. Корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги ва уни таъминлаш йўллари. Рисола. Самарқанд: Зарафшон, 2008. - 47 бет.

⁴ Вечканов Г.С. Экономическая безопасность: Учебник для вузов. - СПб.: Питер, 2007. - 384 с.

⁵ Экономическая безопасность: учеб. пособие. Под ред В.А.Богомолова. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2009. - 295 с.

⁶ Гусев В.С. и др. Экономика и организация безопасности хозяйствующих субъектов. 2-е изд. - СПб.: Питер, 2004. - 288 с.

⁷ Курбанов З.Н., Махмудов А. Хуфёна иқтисодиёт ва солиқ ҳуқуқбузарлиги. Рисола. Фаргона: 2004. - 75 б.

⁸ Истамов Д.И., Ю.А.Гранаткин, М.М.Мухаммедов, Э.Н.Ходжаев. Экономическая безопасность предприятия и защита коммерческой тайны. Самарқанд. 1995. - 152 с.

⁹ Безопасность жизнедеятельности: Учебник для вузов, 2-е изд. / Под ред. Михайлова Л.А. -СПб.: Питер, 2008. - 461 с.

¹⁰ Кочергина Т.Е. Экономическая безопасность. Ростов н/Д: Феникс, 2007. - 445 с.

¹¹ Ишмухаммедов А.Э. Иқтисодий хавфсизлик. Ўқув қўлланма. - Т.: ТДИУ, 2004. - 176 б.

¹² Градов А.П. Национальная экономика. 2-е изд. - СПб.: Питер, 2007. - 240 с.

¹³ Попов А.И. Экономическая теория: Учебник для вузов. 4-е изд. - СПб.: Питер, 2006 - 544 с.

¹⁴ Нарзуллаева Д.К. Учебно-методический комплекс по дисциплине «Безопасность в индустрии - сервис». - Т.: ТГЭУ, - 434 с.

¹⁵ Пармонов А.Е., Игамбердиев А., Дадаев Ғ, Қодиров М. Хаёт фаолияти хавфсизлиги. (Латин алифбосида) Т.: Иқтисод-молия, 2007.-196 б.

¹⁶ Экономическая и национальная безопасность: Учебник. / Под ред. Е.А.Олейникова. - М.: Экзамен, 2005. - 768 с.

соҳасида фаолият кўрсатаётган субъектларнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ масалалар ахлит тарзда ўрганилмаган. Шунга мос равишда, мазкур мавзу иқтисодий адабиётларда кам ёритилган. Уларнинг назарий ва амалий ечимлари ҳамон етарли даражада ишлаб чиқилмаган. Мамлакатимиз олимлари томонидан ушбу масала деярли тадқиқ қилинмаган. Корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлик ва тижорат сирига биргина дарсликнинг бир боби бағишланган, ҳолос¹⁷. Булардан ҳам кўриниб турибдики, корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлиги масаласи, юқорида таъкидланганидек, бугунги иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида ўта долзарб масалалардан биридир.

Мавзунинг бир томондан ҳамон ўз ечимини топмаганлиги ва бошқа томондан унинг объектив зарурлиги мазкур мавзунинг тадқиқ қилишга ҳамда назарий ва амалий масалаларини ечишга уринишимизга асос бўлди.

Мазкур монографиянинг мақсади ҳўжалик юритувчи субъектларда иқтисодий хавфсизлик билан боғлиқ тушунчаларнинг ижтимоий-иқтисодий мазмунини очиб бериш, уларни ифодаловчи кўрсаткичларни аниқлаш ва таҳлил қилиш орқали хизмат кўрсатувчи субъектларнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлашга қаратилган ички имкониятларни сафарбар қилиш ва назарий жиҳатдан муаммонинг ечимини ҳал қилиш йўллариини ишлаб чиқишдан иборатдир.

Тадқиқот олдига қўйилган вазифаларни ҳал қилиш доирасида қуйидаги асосий ҳолатларга эришилган:

- корхоналар иқтисодий хавфсизлиги билан боғлиқ бўлган “хавфлилик”, “хавфсизлик”, “иқтисодий хавфлилик”, “корхоналарнинг ижтимоий хавфсизлиги”, “товарлар хавфсизлиги”, “аҳборотлар хавфсизлиги”, “объектнинг хавфсизлиги”, “корхоналарнинг иқтисодий хавфлилиги”, “корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлиги” каби тушунчаларнинг такомиллашган таърифлари ишлаб чиқилган ва ҳар бир тушунчанинг ижтимоий-иқтисодий мазмунини очиб берилган;

- хизмат кўрсатувчи субъектлар иқтисодий хавфсизлиги билан боғлиқ муаммолар аниқланган, уларни тадқиқ қилишнинг объектив зарурат эканлигини асосланган, хавфсизликни таъминлаш тамойиллар ва уларни амалга ошириш йўналишлари ишлаб чиқилган;

¹⁷ Абдуҳаримов Б.А. ва бошқалар. Корхона иқтисодиёти. Дарслик. Профессор М.Қ.Пардаев таҳрири остида. Т.: Фан, 2005 йил. - 12 боб.

- хизмат кўрсатувчи субъектлар иқтисодий хавфсизлигини баҳолашда қўлланиладиган кўрсаткичлар тизими ва уларни аниқлаш йўллари асослаб бериилган;

- иқтисодиётга оид фанлар таркибига “Корхонанинг иқтисодий хавфсизлик нуктаси”, “Иқтисодий хавфсизлик чегараси” ва “Иқтисодий хавфсизлик даражаси” каби тушунчаларни киритиш лозимлиги асослаган;

- корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлашга кетган харажатларнинг самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими ишлаб чиқирилган;

- хизмат кўрсатувчи субъектлар иқтисодий хавфсизлигини таъминлашнинг асосий йўналишлари илмий жиҳатдан асосланган.

Монографияни тайёрлаш давомида бир қанча услуб ва усуллардан фойдаланилган. Булар анализ ва синтез, индукция ва дедукция каби услублар, қиёслаш, мувозанат, занжирли алмаштириш, индекс каби иқтисодий таҳлил ва статистиканинг усуллари ҳамда математик моделларнинг аддитив, мультипликатив, касрли типларидан иборатдир.

Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти корхоналар иқтисодий хавфсизлиги билан боғлиқ тушунчаларнинг назарий асосланган таърифлари, уларнинг мазкур мавзуларда тадқиқот олиб бориш учун назарий асос бўлишлиги, ушбу йўналиш бўйича концептуал асосларнинг ишлаб чиқилганлиги каби масалаларнинг ҳал бўлганлиги билан белгиланади.

Тадқиқотнинг амалий аҳамияти хизмат кўрсатувчи субъектлар иқтисодий хавфсизлигини таъминлашда тегишли меъёрий ҳужжатларни ишлаб чиқишда, уни таъминлаш учун зарур чора-тадбирларни белгилашда амалий тавсияларни ишлаб чиқиш мумкинлиги билан баҳоланади.

Монография докторант, аспирант, магистр ва иқтисодий фанлар ўқитувчиларига мўлжалланган. Ундан корхона раҳбарлари, менежерлар ва корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлиги билан шуғулланадиган мутахассислар фойдаланишлари мумкин.

1-БОБ

ГЛОБАЛ ИҚТИСОДИЙ ИНҚИРОЗ ШАРОИТИДА ХИЗМАТ КЎРСАТУВЧИ КОРХОНАЛАРНИНГ ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ НАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ

1.1. Хизмат кўрсатувчи корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлиги билан боғлиқ тушунчаларнинг назарий масалалари

Хавфсизлик масаласи жуда кенг тушунча. Чунки унинг камрови сиёсий, иқтисодий, экологик, ҳарбий каби хавфсизликларни қамраб олади. Бу ўта мураккаб жараён, чунки келтирилган хавфсизликка тааллуқли тушунчаларнинг бирортаси таъминланмаса, жамиятнинг барқарор ривожланишига эришиб бўлмайди. Ўзбекитон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисидаги фармонида"давлатнинг мустақиллиги ва суверенитетини мустаҳкамлаш, минтақамизда хавфсизлик, барқарорлик ва аҳил қўшничилик муҳитини вужудга келтириш, жаҳон ҳамжамиятида мамлакатимизнинг ижобий халқаро нуфузини мустаҳкамлаш йўлида хавфсизлик, диний бағрикенглик ва миллатлараро тотувликни янада кучайтириш ҳамда чуқур ўйланган, ўзаро манфаатли ва амалий таъқиқ сиёсатни юритиш"¹⁸, масаласи алоҳида бандда белгилаб берилган. Кўриниб турибдики, хатто мамлакатнинг тинчлиги ҳам, аҳолининг фаровонлиги ҳам, давлатнинг раънақи ҳам айнан ана шу хавфсизлик ва уларга оид тушунчалар билан боғлиқ экан. Хавфсизлик тизими жуда кенг. Бунга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- мамлакатнинг миллий хавфсизлиги;
- жамият ва давлатнинг иқтисодий хавфсизлиги;
- жамият ва давлатнинг сиёсий хавфсизлиги;
- мамлакат ҳудудларининг сиёсий, иқтисодий, мафкуравий, экологик ва бошқа хавфсизликлари;
- мамлакатдаги ҳар бир хўжалик юритувчининг субъектларнинг иқтисодий хавфсизлиги;
- мамлакатдаги ҳар бир фуқаронинг яшати, сиёсий, маънавий-мафкуравий, иқтисодий ва бошқа хавфсизликлари. Ушбу рўйхатни яна давом эттириш мумкин эди. Аммо умумий тушунча учун уларнинг келтирилган қисми етарли деб ўйлаймиз.

¹⁸ Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони "Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида" Тошкент ш., 2017 йил 7 февраль, ПФ-4947-сон

Мана шу хавфсизликлар тизимида корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги ҳам муҳим рол ўйнайди ва муносиб ўринга эга. Чунки бозор муносабатлари шароитида ушбу масала янада кескинлашиб бораверади.

Корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги тизимида ўзига хос ўринга эга бўлган масалалардан бири сервис билан шугулланувчи корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлигидир. Уларни тўғри англаш ва тадқиқ қилиш учун умуман хавфлилик, хавфсизлик ва иқтисодий хавфсизлик тушунчалари билан боғлиқ бўлган бир канча атамаларнинг назарий таърифларини кўриб чиқиш лозим, деб ўйлаймиз. Бу эса мазкур атамалар қамровини аниқлашни, уларнинг таърифларини ишлаб чиқишни тақазо қилади. Аммо иқтисодий адабиётларда бу тушунчалар деярли тадқиқ қилинмаган ва мос равишда уларнинг таърифлари ишлаб чиқилмаган. Шуларни инobatга олиб биз мазкур ишда шу тушунчаларнинг таърифларига тўхталишни мақсадга мувофиқ, деб топдик.

Хавфсизликни тушуниш учун энг аввало хавфлилик нималигини тушуниб олиш лозим. Чунки хавф бўлмаган жойда хавфсизликка ҳожат бўлмайди. Биз бу борада мамлакатимиз олимларининг фикрларига таянамиз. Масалан, Б.А.Абдукаримов раҳбарлигида ва М.Қ.Пардаевнинг масъул муҳаррирлигида тайёрланган дарсликда хавфлиликка қуйидагича таъриф берилади: “Хавфлилик деганда турли офат, бахтсизлик, ғам-ғусса, ҳалокат, йўқотиш каби салбий ҳолатларнинг содир бўлиш мумкинлиги тушунилади”¹⁹. Ушбу таърифни ўз рисоламизда ҳам келтирганмиз²⁰. Бу хавфлиликнинг умумий тушунчаси, албатта. Бизнинг тадқиқот предметимиз иқтисодий хавфсизлик бўлганлиги учун хавфлилик масаласига ҳам шу нуқтаи назардан ёндашиш мақсадга мувофиқ, деб ўйлаймиз. Агар хавфлиликка иқтисодий жиҳатдан ёндашадиган бўлсак, унга қуйидагича таъриф бериш мумкин, деб ўйлаймиз: **“Иқтисодий хавфлилик деганда жамиятга, давлатга, ҳўжалик юритувчи субъектлар ва шахсларга турли иқтисодий зарарлар ва йўқотишлар келтирадиган офат, бахтсизлик, ғам-ғусса, ҳалокат, банкротлик, рақобатда синиш каби салбий вазиятларнинг содир бўлишга олиб келадиган ҳолатларнинг мавжудлиги тушунилади. Ушбу тушунча иқтисодий хавфлиликка берилган умумий тушунчадир.**

¹⁹ Абдукаримов Б.А. ва бошқалар. Корхона иқтисодиёти. Дарслик. – Т.: Фан, 2005. – 251 б.

²⁰ Пардаев М.Қ., Аминов З.Ю. Корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлиги ва уни таъминлаш йўллари. Самарқанд. Зарафшон, 2008. – 6 бет.

Ҳар қандай нарсанинг бир томони аниқлангач, албатта унинг иккинчи томонини ҳам аниқлаш мумкин ва лозим бўлади. Бу бевосита хавфлилик тушунчасига ҳам дахлдордир. Жумладан, хавфлилик аниқлангач, хавфсизлик нималигини билиш қийин эмас. Юқорида қайд қилинган тушунчадан келиб чиқилган ҳолат ушбу масала билан шугулланган олимлар томонидан хавфсизликка қуйидагича таъриф берилган: “Хавфсизлик деганда мазкур хавф-хатарларнинг олди олиниб, бирор объектнинг барқарор фаолиятини таъминловчи тадбирлар мажмуаси тушунилади”²¹. Мазкур тушунча хавфсизликка берилган умумий тушунча ҳисобланади. Аммо, ушбу тушунчани бугунги кун талабидан келиб чиққан ҳолда янада такомиллаштиришни даврни ўзи тақозо қилмоқда. Шунини инобатга олиб биз хавфсизлик тушунчасига қуйидагича таъриф бердик: **Хавфсизлик деганда содир бўлиши мумкин бўлган хавф-хатарларнинг олди олиниб, бирор объектнинг тинч-осойишта ва барқарор фаолиятини таъминловчи тадбирлар мажмуаси тушунилади**²².

Хавфсизликнинг умумий тушунчаси унинг бошқа турларига ҳам таъриф бериш учун асос бўлади, деб ўйлаймиз. Хавфсизлик тушунчаларидан бири иқтисодий хавфсизликдир. Энди унинг ҳам таърифини ишлаб чиқиш мумкин бўлади. Агар иқтисодий хавфлиликка юқорида келтирилган таърифдан келиб чиқадиган бўлсак, унинг қуйидаги такомиллашган таърифини келтириш мумкин: **Иқтисодий хавфсизлик деганда жамиятга, давлатга, хўжалик юритувчи субъектлар ва шахсларга нисбатан турли иқтисодий зарарлар ва йўқотишларга сабаб бўлувчи хавф-хатарларнинг олдини олиш ва тегишли объектнинг тинч-осойишта ва барқарор фаолиятини таъминловчи тадбирлар мажмуаси тушунилади.**

Бу иқтисодий хавфсизликка берилган умумий таъриф ҳисобланади. Мазкур ишда жамиятнинг, давлатнинг ёки бирорта ҳудуднинг умумий хавфсизлиги эмас, балки корхоналарнинг, яъни хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий жиҳатдан хавфсизлиги тадқиқ қилинади. Чунки, хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий хавфсизлиги ҳам нафақат иқтисодий, балки муҳим ижтимоий аҳамиятга молик масаладир. Уни таъминлаш учун эса, юқорида таъкидланганидек, мулкдордан, шу корхона раҳбариятидан

²¹ Абдукаримов Б.А. ва бошқалар. Корхона иқтисодиёти. Дарслик. – Т.: Фан, 2005. – 251 б.

²² Пардаев М.К., Аминов З.Ю. Корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлиги ва уни таъминлаш йўллари. Самарқанд. Зарафшон, 2008. -6 бет.

(менежеридан) жуда катта ташкилотчиликни, билим ва тажрибани талаб қилади. Зеро, хавфсизликни таъминлаш масаласи бугунги кунда ўта масъулиятли ва жиддий масалалар сирасига киради.

Бизнинг тадқиқотимиз предмети корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлигига қаратилганлиги туфайли бундай кенг камровли тушунчанинг фақат бир қисмига, яъни корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлик масаласига эътиборни қаратамиз. Чунки, хавфсизлик масаласи маълум даражада ўрганилган бўлишига қарамадан корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлик масаласи олимларимиз эътиборидан бироз четда қолиб кетган мавзулар сирасига киради.

Бозор муносабатлари шаронтида корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги бир қанча бошқа хавфсизлик масалалари билан ҳам боғлиқдир. Шу туфайли унинг илмий асосланган таърифини ишлаб чиқиш учун корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги билан боғлиқ, унинг бир қанча бошқа турлари таърифларига ҳам аниқлик киритиш лозим бўлади.

Юқорида таъкидланганидек, хавфсизлик деганда бирор хавфнинг пайдо бўлишидан ҳимояланган ҳолат тушунилади. Агар шундай ҳолатдан келиб чиқадиган бўлсак, хавфсизликнинг кўлами жуда кенг. Уни ҳаётимизнинг барча жабҳаларига қўллашимиз мумкин. Биз мазкур ишда асосан корхонанинг ёки хўжалик юритувчи субъектнинг иқтисодий хавфсизлиги билан боғлиқ тушунчаларни тадқиқ қилар эканмиз, унинг ҳам бир қанча турлари мавжудлигига гувоҳ бўламиз. Буларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- ахборотлар хавфсизлиги;
- бирорта объектнинг хавфсизлиги;
- ишлаб чиқариш объектининг хавфсизлиги;
- ёнғин хавфсизлиги;
- товарнинг истеъмол хавфсизлиги;
- маҳсулотнинг хавфсизлиги;
- корхонанинг умумий хавфсизлиги;
- корхонанинг ижтимоий хавфсизлиги;
- корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги.

Бозор муносабатлари шароитида ҳар бир хавфсизлик тури ўзига хос аҳамиятга эга. Шу туфайли ҳар бир хўжалик юритувчи субъектларда хавфсизликни бошқарувчи ва таъминловчи хизмат бўлиши мақсадга мувофиқдир. Аммо ҳозирги шароитда кўпгина корхоналарда бунга муҳим масала сифатида аҳамият берилмайди.

Шуларни инобатга олиб, ушбу хавфсизликлар билан боғлиқ тушунчаларга қисқагина тўхталиб ўтишни мақсадга мувофиқ, деб

тоғидик ва мавжуд қонунлар, илмий ишлар ва бошқа манбаларда келтирилган таъриф-ларга таяниб, ушбу тушунчаларнинг ҳар бирининг такомиллашган таъриф-ларини ишлаб чиқдик. Булар қуйидаги расмда келтирилган (1.1.-расм).

Хавфсизлик тушунчалари	Хавфсизлик тушунчаларининг таърифлари
Ахборотлар хавфсизлиги	Ахборотлар хавфсизлиги деганда мазкур ахборотларни қўлга киритишга ҳукуки бўлмаган шахсларга тасодифан ёки атайлаб ахтарганда ҳам ошқор бўлмайдиган ҳолатнинг таъминланганлиги тушунилади.
Бирорта объектнинг хавфсизлиги	Объектнинг хавфсизлиги деганда турли таҳдидлардан ва хавф-хатарлардан ҳимояланган ва ўз фаолиятини нормал режимда олиб боришга тегишли шароит яратиб олишга қаратилган тадбирлар мажмуасига эга бўлган объектлар тушунилади.
Ишлаб чиқариш (иш бажариш, хизмат кўрсатиш) объектнинг хавфсизлиги	Ишлаб чиқариш (иш бажариш, хизмат кўрсатиш) объектнинг хавфсизлиги деганда шахс ва жамиятнинг манфаатларига мос келмайдиган турли ишлаб чиқаришда содир бўладиган ҳалокатларнинг (аварияларнинг) олдини олишга қаратилган тадбирлар мажмуасининг мавжудлиги тушунилади.
Ёнғин хавфсизлиги	Ёнғин хавфсизлиги деганда унинг олдини олишга қаратилган барча тадбирларнинг метёр даражасида амалга оширилган тадбирлар мажмуи тушунилади.
Товарнинг истеъмол хавфсизлиги	Товарнинг истеъмол хавфсизлиги деганда уни истеъмол қилаётган инсон ҳаёти ва мулкнинг хавфсизлиги таъминланган ва ҳар қандай ҳолатда зарар қилмаслиги кафолатланган бўлиши тушунилади.
Маҳсулотнинг хавфсизлиги	Маҳсулотнинг хавфсизлиги деганда инсон ҳаётига, соғлиғига ва мулкига хавф солмайдиган сифатга эга бўлган кафолат хизмати ва кафолат муддати давомида истеъмолга ярокли бўлган маҳсулотларнинг мавжуд хусусиятлари мажмуаси тушунилади.
Корхонанинг умумий хавфсизлиги	Корхонанинг умумий хавфсизлиги деганда унинг муҳим ҳаётий манфаатларини гирром рақобатдан, криминал гуруҳлардан, турли ноқобил шахслардан сакланган ҳолда нормал фаолият кўрсата олиш имкониятларининг тўлиқ мавжудлиги тушунилади.
Корхонанинг	Корхонанинг ижтимоий хавфсизлиги деганда ундаги

ижтимоий хавфсизлиги	меҳнат жамоасининг аҳилиги, бир ёқадан бош чиқариб ҳамжиҳатликда фаолият кўрсатиши, улар ўртасида дўсто-на муносабатларнинг, ўзаро ёрдам кўникмаларининг шакл-ланиши каби жиҳатларни доимий равишда таъминлаб турувчи шароитлар ва омиллар мажмуасининг мавжудлиги тушунилади.
Корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги	Корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги деганда, унинг иқтисодий жиҳатдан мустақиллигини, мустаҳкамлигини, молиявий барқарорлиги ва ички имкониятлар эвазига такомиллашиб, иқтисодий жиҳатдан тараққий этиб боришини доимий равишда таъминлаб турувчи иқтисодий-ижтимоий шароитлар ва омиллар мажмуасининг мавжудлиги тушунилади.

1.1.-расм. Корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги билан боғлиқ тушунчаларнинг таърифлари.

Бозор муносабатлари шароитида ҳар бир корхонанинг ўзига хос тижорат, ишлаб чиқариш ва бошқа сирлари бўлади. Уларнинг сақланиши ҳам мазкур хўжалик юритувчи субъект учун интеллектуал ёки номоддий мулк сифатида катта аҳамиятга эга. Корхонанинг замонавий ходимлари ушбу сирларни ошкор қилмасликлари лозим. Бу сирни ошкор қилиш асосан ахборотлар орқали амалга оширилади. Шу туфайли ҳозирги шароитда ахборот хавфсизлигини таъминлаш ҳам муҳим тadbирлардан бирига айланди. Шуларни инобатга олиб ахборотлар хавфсизлигига таъриф беришни мақсадга мувофиқ, деб топдик. Ахборотлар хавфсизлиги деганда мазкур ахборотларни қўлга киритишга ҳуқуқи бўлмаган шахсларга тасоддифан ёки атайлаб ахтарганда ҳам ошкор бўлмайдиган ҳолатнинг таъминланганлиги тушунилади. Ахборотлар хавфсизлиги нафақат иқтисодий, балки сиёсий, маънавий ва маърифий ҳаётимизда ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Чунки барча ҳолатлар ахборотларда ўз аксини топади. Шунинг учун корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш ахборотлар хавфсизлигини таъминлашни тақозо қилади.

Бозор муносабатлари шароитида ҳар бир объектнинг²³ хавфсизлиги таъминланган бўлиши лозим. Бунинг учун объект хавфсизлигининг таърифини ишлаб чиқиш ҳам лозим бўлади. Аммо, иқтисодий алабиётларда бундай таъриф етарли даражада ишлаб чиқилмаганлиги туфайли биз унга ҳам ўз қарашларимиздан келиб

²³ “Объект” деганда бозор муносабатлари шароитида фаолият кўрсатаётган иқтисодий ва ижтимоий фаолият билан шуғулланувчи юридик шахс мақомига эга бўлган ва эга бўлмаган барча хўжалик юритувчиларни қўзда тутмоқдамиз.

чикдик: Объект хавфсизлиги деганда турли тахдидлар ва хавф-хатарлардан химояланган ва ўз фаолиятини нормал режимда олиб боришга тегишли шароит яратиб олишга қаратилган тадбирлар мажмуасига эга бўлган объектлар тушунилади.

Биз ушбу ҳолатда бутун бир иқтисодий ва ижтимоий фаолият билан шуғулланувчи объектларнинг хавфсизлиги хусусида гап юритмоқдамиз. Бу эса иқтисодиёт билан шуғулланувчи объектларнинг хавфсизлигига алоҳида аҳамият беришни такозо қилади. Уларнинг бири, яъни энг муҳим ишлаб чиқариш (иш бажариш, хизмат кўрсатиш) объектидир.

Иқтисодий хавфсизлик хусусида фикр юритаётган эканмиз, унинг асосий қисмини ташкил қиладиган ишлаб чиқариш (иш бажариш, хизмат кўрсатиш) объектлари хавфсизлиги хусусида ҳам алоҳида тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқ. Бунга биз иқтисодий хавфсизлик тушунчалари таъриф-ларига таянган ҳолда, қуйидагича таъриф беришни лозим деб топдик.

Ишлаб чиқариш (иш бажариш, хизмат кўрсатиш) объектининг хавфсизлиги деганда шахс ва жамиятнинг манфаатларига мос келмайдиган турли ишлаб чиқаришда содир бўладиган ҳалокатларнинг (аварияларнинг) олдини олишга қаратилган тадбирлар мажмуасининг мажбурлиги тушунилади.

Жамиятимиздаги ҳолатлар иқтисодий хавфсизлик каторига ёнгин хавфсизлигини ҳам қўшишни такозо қилмоқда. Чунки ҳар хил эҳтиётсизликлар оқибатида юзлаб ёнгин ҳодисалари рўй бермоқда. Натижада бир қатор объектларда миллионлаб сўм миқдорда моддий зарар кўрилмоқда. Шу туфайли ушбу масала ҳам иқтисодий хавфсизликнинг бир тури сифатида ўз таърифига эга бўлиши лозим. Биз юқорида келтирилган таърифларга қўйилган талаблардан келиб чиқиб, ёнгин хавфсизлигига қуйидагича таъриф беришни мақсадга мувофиқ деб топдик: **Ёнгин хавфсизлиги деганда унинг олдини олишга қаратилган барча тадбирларнинг меъёр даражасида амалга оширилган тадбирлар мажмуи тушунилади.**

Иқтисодий ва ижтимоий ҳаётда ёнгин хавфсизлигини таъминламас эканмиз, корхонанинг умумий хавфсизлигини, шу жумладан иқтисодий хавфсизлигини тўлиқ таъминладик, дейиш кийин. Шу туфайли ушбу масалага ҳам алоҳида аҳамият бериш лозимдир.

Бозор муносабатлари шароитида корхонанинг нуфузи бевосита унинг товарига ва махсулотига боғлиқ бўлиб қолмоқда. Чунки истеъмолчига сифатли ва арзон товарлар ҳамиша керак бўлган ва бугунги кунда ҳам бу ҳолат ўз долзарблигини йўқотган эмас. Қачонки

хар бир хўжалик юритувчи субъект ўз товарининг хавфсизлигини таъминламас экан, унинг харидорини топиб бўлмайди. Бу эса уни иқтисодий жиҳатдан ночор аҳволга олиб келиши мумкин. Бу ҳолатдан ҳам кўриниб турибдики, хар бир корхона ўзининг товарининг хавфсизлигини таъминлаши лозим экан. Бунинг мазмунини назарий жиҳатдан тўлиқ ифодалаш эса унинг таърифини ишлаб чиқишни тақозо қилади. Биз товарнинг истеъмол хавфсизлигига таъриф беришда қуйидаги таърифга асосланиш мақсадга мувофиқ, деган фикрга келдик: **Товарнинг истеъмол хавфсизлиги деганда уни истеъмол қилаётган инсон ҳаёти ва мулкнинг хавфсизлиги таъминланган ва хар қандай ҳолатда зарар қилмаслиги кафолатланган бўлиши тушунилади.**

Иқтисодий ва ижтимоий ҳаётимизда жуда кўп жараёнлар бир бири билан узвий боғлиқдир. Булар жумласига корхона товарининг хавфсизлиги бевосита маҳсулот хавфсизлигига боғлиқлигини мисол қилиб олиш ҳам мумкин. Иқтисодиётда кўп ҳолларда товар билан маҳсулот бир хил синоним сифатида ишлатилади. Албатта ушбу тушунчалар бир-бири билан узвий боғлиқ. Аммо уларнинг мазмуни бир-биридан фарқ қилади. Маҳсулот деганда корхона томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг ҳаммаси тушунилади. Товар деганда эса, унинг сотишга мўлжалланган кисми тушунилади. Шу туфайли уларнинг хавфсизлигига таъриф беришда ҳам товар ўртасида айрим тафовутлар борлигини инобатга олиш лозим, деб ўйлаймиз. Буни тўлиқ англаш учун унинг биз томондан келтирилган таърифига назар ташлаймиз: **Маҳсулот хавфсизлиги деганда инсон ҳаётига, соғлигига ва мулкига хавф солмайдиган сифатга эга бўлган кафолат хизмати ва кафолат муддати давомида истеъмолга яроқли бўлган маҳсулотларнинг мавжуд хусусиятлари мажмуаси тушунилади.**

Юқорида келтирилган барча хавфсизликлар корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги билан бевосита боғлиқдир. Корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини тўғри англаш учун олдин унинг умумий хавфсизлигига таъриф беришни мақсадга мувофиқ, деб топдик. Корхонанинг умумий хавфсизлигига қуйидагича таъриф бериш лозим, деган ҳулосага келинди: **Корхонанинг умумий хавфсизлиги деганда унинг муҳим ҳаётий манфаатларини ғирром рақобатдан, криминал гуруҳлардан, турли ноқобил шахслардан сақланган ҳолда нормал фаолият кўрсата олиш имкониятларининг тўлиқ мавжудлиги тушунилади.**

Иқтисодий эркинлаштириш шароитида корхонанинг барча хавфсизликларини таъминлаш масъулияти биринчи раунда тадбиркорларнинг, энг муҳими, мулк эгаларининг зиммаларга тушади. Давлат албатта улар учун тегишли шароит, зарур бўлган қонуний ва бошқа меъёрий ҳужжатларни тайёрлаб беради. Аммо амалий тадбирлар, таъкидланганидек, корхона эгаларига ва раҳбарларига боғлиқдир. Улар барча хавфсизликлар билан бирга ҳар бир ҳўжалик юритувчи субъектларда ижтимоий хавфсизликни ҳам таъминлашлари лозимдир, чунки бунда нафакат корхона самарадорлиги, балки бутун жамиятимиз барқарорлиги ўз аксини топади. Шуларни инобатга олиб корхонанинг ижтимоий хавфсизлигининг ҳам таърифини ишлаб чиқдик: **Корхонанинг ижтимоий хавфсизлиги** деганда, ундаги меҳнат жамоасининг аҳиллиги, бир ёқадан бош чиқариб ҳамжихатликда фаолият кўрсатиши, улар ўртасида дўстона муносабатларнинг, ўзаро ёрдам қўникмаларининг шаклланиши каби жиҳатларни доимий равишда таъминлаб турувчи шароитлар ва омиллар мажмуасининг мавжудлиги тушунилади.

Юқорида келтирилган барча тадбирлар амалга оширилсагина корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги маълум даражада таъминланиши мумкин. Шулардан келиб чиқиб, ўта мураккаб жараён бўлган корхонанинг иқтисодий хавфсизлигига қуйидагича таъриф бериш мумкин бўлади. Бу борадаги таърифлар айрим адабиётларда келтирилган²⁴. Хусусан, ушбу дарсликда: “Корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги деганда, унинг мустақиллигини, мустаҳкамлигини, барқарорлиги ва ички имкониятлар эвазига такомиллашиб, тараққий этиб боришини доимий равишда таъминлаб турувчи шароитлар ва омиллар мажмуасининг мавжудлиги тушунилади”, дейилган. Биз ушбу таърифта қўшилаемиз, чунки унда корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги билан боғлиқ барча жиҳатлар камраб олинган. Аммо гап иқтисодий хавфсизлик ҳақида кетаётганлиги учун унга айрим қўшимчалар билан мазкур таърифни такомиллаштирган ҳолда қуйидагича ифодалашни тавсия қиламиз: “Корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги деганда, унинг иқтисодий жиҳатдан мустақиллигини, мустаҳкамлигини, молиявий барқарорлиги ва ички имкониятлар эвазига такомиллашиб, иқтисодий жиҳатдан тараққий этиб боришини доимий равишда таъминлаб турувчи иқтисодий-ижтимоий шароитлар ва омиллар мажмуасининг мавжудлиги тушунилади”.

VA SERVIS

²⁴ Абдукаримов Б.А. ва бошқалар. Корхона ва таълим. Ўзбекистон, 2005. – 252-253 бетлар.

Ушбу таърифдан кўриниб турибдики, корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги ўз ичига бир қанча жараёнларни қамраб олган. Буларга:

- унинг иқтисодий жиҳатдан мустақиллигини;
- иқтисодий мустаҳкамлигини;
- молиявий жиҳатдан барқарорлигини;
- ички имкониятлар эвазига такомиллашиб боришини;
- иқтисодий жиҳатдан тараққий этиб боришини;
- уларни доимий равишда таъминлаб турувчи иқтисодий-ижтимоий шароитлар ва омиллар мажмуасининг мавжудлиги киради.

Эркин рақобат шароитида корхоналар, шу жумладан хизмат кўрсатувчи корхоналарнинг ҳам иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш учун ушбу унсурларнинг бирортасидан воз кечиб бўлмайди. Шундай экан, эндиликда корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш объектив заруратга айланиб бормоқда. Чунки бу ишни амалга оширмасдан туриб корхоналарни, шу жумладан хизмат кўрсатувчи корхоналарни ҳам банкротлик хавфидан сақлаб қолиш, уларни барқарор равишда ривожлантириш қийин. Шу туфайли унинг объектив зарурат эканлигига алоҳида тўхталишни лозим деб топдик.

1.2. Глобал иқтироз шароитида хизмат кўрсатиш соҳасининг ривожланиши ва корхоналар иқтисодий хавфсизлигини таъминлашнинг объектив зарурлиги

Мамлакатимизда ҳозирги кунда хизматлар соҳаси билан бевосита ёки билвосита боғлиқ бўлмаган, ҳеж бўлмаса ушбу соҳа билан дуч келмаган бирон бир корхона ёки ташкилотни топиш қийин. 2018 йилнинг 1 октябри ҳолатида 316,7 мингта фаолият курсатаётган корхона ва ташилот мавжуд бўлиб, шундан хизматлар соҳасида 20 мингтаси ўз фаолиятини юргизмоқда. Ўтган йилнинг мос даврига нисбатан ушбу курсаткич 9,2% ўсган. Натижада 2018 йилнинг январ-сентябр ойларида 105244,8 млрд.сумни ташкил қилиб, ўтган йилнинг мос даврига нисбатан ўсиш сурати 108,9% ни ташкил қилди²⁵ Мамлакатимизда “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бета устувор йўналиши бўйича ҲАРАКАТЛАР СТРАТЕГИЯСИ” да хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантириш дастури ишлаб чиқилган ва унга асосан бир қатор тадбирлар амалга оширилмоқда. Бу соҳада ҳам кичик бизнесни

²⁵ Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике. “СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН” за январ-сентябрь 2018 года.

ривожлантириш муҳим омил бўлди. Ушбу ҳужжатда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантириш дастурини босқичма-босқич амалга ошириш, тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш натижасида хизмат кўрсатиш ҳажми 2017 йилга нисбатан 8,9% фоизга, жумладан, аҳоли жон бошига тўғри келадиган хизматлар 3201,8 минг сумни ташкил этиб, 2018 йил 1 октябр ҳолатида ўтган йилнинг мос даврига нисбатан 107,1 фоизга ошди.

Хизматлар соҳаси иқтисодиётнинг энг асосий сектори сифатида долзарб ва муҳим йўналишларидан бирига айланди. Ишлаб чиқариш жараёнларининг қийинлашуви, бозорнинг кундалик ва шахсий эҳтиёж билан боғлиқ товарлар билан тўйинганлиги, инновацион ривожланишнинг кескин ўсиш суратлари, жамият ҳаётига янги хизмат турларини кириб келишини объектив заруратга айлантирди. Буларни янгича хизмат турларисиз яни инфорацион, молиявий, транспорт, суғурта, тўлов тизими хизматлари ва бошқаларсиз тасаввур қилб бўлмайди. Биргина 2018 йилнинг 9 ойида жами фаолият кўрсатаётган хизмат кўрсатиш корхоналарининг таркибида аҳоли соғлигини сақлаш билан боғлиқ хизматлар 6,6 инфорация ва алоқа хизматлари 6,8 сақлаш ва ташиш хизматлари 13,0 овқатланиш ва яшаш билан боғлиқ хизматлар 19,2 савдо ва маиший хизмат кўрсатиш хизматлари 69,4 бошқа хизматлар 94,5 минг бирликни ташкил этмоқда. Жами ушбу даврда 209,5 мингта корхона ва ташкилотлар фаолият кўрсатмоқда. Булар аҳолининг истеъмол товарларига бўлган эҳтиёжини қондириш билан бирга янги иш ўринларининг очилишини, аҳолининг иш билан бандлигини таъминлайди ва шу орқали инсонларни фаровонлигининг оширилишига хизмат қилади.

Ҳозирги пайтда замонавий, аҳолига техник ва технологик жараёнлар билан боғлиқ хизмат турлари пайдо бўлмоқда. Булар жумласига алоқа, ахборотлаштириш, автомобиллар ва бошқа техникаларни таъмирлаш, меҳмонхона ва молия хизматларини киритиш мумкин. 2018 йилда ушбу хизматларнинг ҳажми юқори суръатда ўсди. Кечагина оддий телефонга йиллаб навбат кутиладиган бўлса, бугунги кунда қўпгина оила аъзоларининг ҳаммасида уяли алоқа воситалари мавжуд. Яқиндагина компьютер техникаси битта катта ташкилотда битта бўлган бўлса, ҳозирги кунда қўпчилик хонадонларда ушбу техника мавжуд. Буларнинг ҳаммаси уларнинг мунтазам ишлаб туришини таъминлаш учун алоҳида хизматларини ташкил қилишни тақозо қилади.

Мамлакатимизда ижтимоий аҳамиятга эга бўлган тиббиёт хизматлари турлари купайди, таълим, маданият, жисмоний тарбия ва спорт соҳаларида, шунингдек, деҳқон ва фермер хўжаликларига хизмат кўрсатиш борасида ҳам анчагина тадбирлар амалга оширилмоқда. Натижада 2018 йилнинг январ-сентябр ойларида ушбу хизматларнинг ҳажми 8,9% фоизга ортди²⁶. Бундай ижобий тенденция жаҳонда кечаётган молиявий-иқтисодий инкирознинг давом этаётганлигига қарамасдан мамлакатимизда 2018-2019 йилларда ҳам сақланиб қолмоқда. (1.2-жадвал).

Барча хизмат турларининг ўсиши уларнинг ялпи ички маҳсулотдаги улушининг оритишига олиб келди. Натижада ушбу соҳаларнинг ривожланиши мамлакат ялпи ички маҳсулотида унинг улушини 2017 йилда 42,5 фоизга етказиш имконини берди²⁷. Ушбу кўрсаткич миқдори 2018 йилда 45,3%га етди. Кўриниб турибдики, ялпи ички маҳсулотда хизматларнинг улуши салмоқли ўринга эга. Бу эса биринчи навбатда янги хизмат турларини бозорга кириб келиши ҳисобидан юзага келганлиги ҳисобидан бўлиб, барча мутасадди шахсларнинг ушбу соҳага янада катта эътибор беришини талаб қилади. Хизмат кўрсатиш улуши мамлакатимизда юқори даражага эгаллиги унинг ҳар бир ҳудуд ва вилоятларда шундай даражага эришини лозимлигини тақозо қилади. Чунки, хизматлар бўйича янги иш ўринларини очиш ҳам бирмунча арзон ва қулайдир. Энг муҳими, турли замонавий хизматларга аҳолининг эҳтиёжи кундан-кунга ошиб бориши кўзатишмоқда.

Хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасида 2017 йилда 200 мингдан зиёд янги иш ўрни ташкил этилди. Бу барча ташкил этилган иш ўринлари умумий сонининг 32 фоизига тенгдир. 2018 йилда эса, 220 мингта янги иш ўринлари айнан шу соҳага тўғри келди²⁸.

Қўшимча маълумот:

1. 2018 йил январ-сентябр ойларида Ўзбекистон Республикасини ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш ҳолати. ЎзР иқтисодийёт вазирлиги ва ЎзР Статистика қўмитаси. //ХФУ Тошкент.2018 йил. 9.11.18. 7347 сонли хат.

2. 2007 йилда Ўзбекистон Республикасини ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари. ЎзР иқтисодийёт вазирлиги ва ЎзР Статистика қўмитаси. // Халқ сўзи. 2008 йил феврал.

3. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инкирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 25 б.

²⁶ 2018 йил январ-сентябр ойларида Ўзбекистон Республикасини ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш ҳолати. ЎзР иқтисодийёт вазирлиги ва ЎзР Статистика қўмитаси. //ХФУ Тошкент.2018 йил. 9.11.18. 7347 сонли хат.

²⁷ 2007 йилда Ўзбекистон Республикасини ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари. ЎзР иқтисодийёт вазирлиги ва ЎзР Статистика қўмитаси. // Халқ сўзи. 2008 йил феврал.

²⁸ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инкирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 25 б.

**Иқтисод йўналишлари бўйича хизматлар соҳаси
(за январь-сентябрь 2018 йил)**

Кўрсаткичлар	млрд.сум	Ўсиш теми %	% Улуши
Хизматлар – жами	105 244,80	108,90	100,00
Шу жумладан асосий турлар бўйича:			
Алоқа ва информация хизматлари	7 147,60	117,30	6,80
Молиявий хизматлар	14 726,10	125,40	14,00
Транспорт хизматлари	31 247,90	104,20	29,70
Шу ж. Автотранспортлар хизмати	15 386,70	102,70	14,60
Умумий овқатланиш ва меҳмонхоналар хизматлари	3 190,50	105,50	3,00
Савдо билан боғлиқ хизматлар	28 646,30	103,60	27,20
Кучмас мулк билан боғлиқ хизматлар	3 336,80	103,60	3,20
Таълим соҳасидаги хизматлар	3 767,80	124,20	3,60
Соғлиқни сақлаш соҳасидаги хизматлар	1 468,80	114,50	1,40
Ижора ва прокат билан боғлиқ хизматлар	2 253,20	108,50	2,10
Компьютерлар ва майиший техникалар боғлиқ хизматлар	1 880,80	103,40	1,80
Индивидуал хизматлар	2 703,30	102,40	2,60
Архитектура, инженерлик тадқиқотлар, техник синов ва таҳлиллар соҳаларидаги хизматлар	1 542,00	131,30	1,40
Бошқа хизматлар	3 333,70	108,00	3,20

Кўриниб турибдики ушбу соҳа бугунги кунда ҳам иқтисодиётда сезиларли салмоқга эга. Келажақда эса, унинг охиб бориши табиийдир. Чунки хизмат соҳасининг ўсиши халқ фаровонлигининг оширилишидан далолат беради. Зеро, ижро ҳокимиятининг барча ҳаракатлари мамлакатимиз Президентининг ушбу сиёсатини амалга оширишга қаратилгандир.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, бозор муносабатлари шароитида, хизматлар соҳасида корхоналарнинг хавфсизлик хизматлари ҳам муҳим аҳамиятга эга. Яқингача хавфсизлик хизматлари билан фақат давлат органлари шугулланар эди. Эндиликда улар билан бирга хавфсизлик билан шугулланадиган нодавлат ташкилотлари ҳам вужудга кела бошлади. Корхоналарнинг хавфсизлик хизмати уларнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлашга қаратилгандир. Ҳозирги кунда махсус нодавлат ташкилотлари билан корхона ва муассасалар хавфсизлик бўйича шартномалар тузмокдалар. Бунда объектларни қўриклаш билан шугулланадиган нодавлат фирмалари шартномага биноан шу ташкилотдан йўқолган, ўғирланган ҳамма зарарларни ўз зиммаларига олиш билан бирга корхонанинг молиявий ҳолатини барқарорлаштириш, уни ривожланиш стратегияларини белгилаб бериш, корхонани ғирром рақобатдан ҳимоялашни ҳам ўз зиммаларига олмокда. Бундай ҳолат икки томонлама жавобгарлик ва манфаатдорликни таъминлайди.

Моддий неъматларни яратиш масаласи халқнинг яшаш даражасини яхшилаш учун ечилиши лозим бўлган масаланинг бир қисми ҳолос, уни сақлаш ва нест-нобуд қилмай истеъмолчиларга етказиб бериш, унинг энг муҳим жиҳатларидан биридир. Бунга эришиш жаҳонда содир бўлаётган глобал молиявий-иқтисодий инқироз ва хавфли юқумли касалликларни пайдо бўлиши натижасида иқтисодиётдаги таъсирини юмшатиш учун ҳам муҳим омилдир. Шу туфайли корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш масаласига катта аҳамият берилиши лозимдир. Зеро, меъёрдаги йўқотишларни тежаш ҳам қўшимча ишлаб чиқариш билан тенгдир. Шу туфайли корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш масаласи ҳам улар фаолиятининг ажралмас ва энг эътиборли қисми бўлмоғи лозим.

Корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш ҳам ўзига хос хизмат турлари ҳисобланади. Бу хизмат тури ҳам бошқа хизматлар сингари ўз ўлчами, сифати, миқдори, нархи каби иқтисодий тушунча ва кўрсаткичларга эга. Шу туфайли уларни ўрганиш ва баҳолашда ифодаловчи кўрсаткичларга таяниш лозимдир. Мазкур хизматни ифодаловчи муҳим кўрсаткичлардан бири унинг самарадорлиги ва сифатини ифодаловчи кўрсаткичдир.

Корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлиги хизмати сифатини ифодаловчи кўрсаткичлар ҳисобот даври давомида мазкур объектда ҳеч қандай йўқотишлар ва ўғирликларнинг бўлмаслиги билан

белгиланади. Иккинчи кўрсаткич сифатида шу корхонада йўқолган ёки ўғирланган моддий неъматларни қўриқловчи фирма томонидан ўз вақтида коплаб беришлик даражаси билан ўлчаш мақсадга мувофиқдир.

Агарда корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлиги таъминланса, турли йўқотишларнинг олди олинса, яратилган моддий неъматларимиз ўз вақтида сифатли ҳолда истеъмолчиларга етиб боради ва бу билан аҳолининг фаровонлигини ошириш борасидаги тадбирларимиз амалда бажарилади.

Кўриниб турибдики, корхоналарнинг, шу жумладан, хизмат кўрсатиш ва сервис билан шугулланадиган субъектларнинг ҳам хавфсизлиги иқтисодиётнинг таркибий қисми сифатида ўз ечимини кутаётган ва бугунги кунда ўта долзарб ҳисобланган масалалар сирасига киради.

Мамлакатимизда бозор муносабатларининг чуқурлашиб бориши билан корхонанинг, шу жумладан хизмат кўрсатувчи корхоналарнинг ҳам иқтисодий хавфсизлиги ва уни таъминлаш масаласи объектив заруриятга айланиб боради. Бунинг учун маълум даражада тижорат сирининг бўлиши тайин. Чунки мулк хусусий бўлгач, иқтисодий жараёни, маблағларга бўлган эҳтиёжларини таъминлаш учун ҳам, қилинадиган зарарларни коплаш учун ҳам мазкур субъект ўзининг маблағи ишлатилади. Тадбиркор маблағидан ажралса, мулкдорликдан жудо бўлса, демак унинг фаолияти тўхтайди. Оқибатда, бир қанча кишилар ишсиз қолади, уларнинг оилавий аҳволи ёмонлашади. Бу ҳолат пировардида жамиятда кам таъминланган камбағалликнинг кўпайишига номзодларни барпо қилаверади. Шу туфайли хусусий мулкка асосланган корхонанинг ривожланиши нафакат иқтисодий, балки муҳим ижтимоий аҳамиятга ҳам эга. Зеро бу жараён аҳолининг фаровонлиги билан ҳам бевосита боғлиқдир.

Бозор муносабатлари шаронтида корхонанинг, шу жумладан хизмат кўрсатувчи корхоналарнинг ҳам иқтисодий хавфсизлигини доимий равишда таъминлаб туришнинг объектив зарурати туғилади. Бу объектив зарурат унинг раҳбариятидан катта эътиборни, ташкилий ишларни амалга оширишни ва уни оқилона бошқариб боришни талаб қилади. Шу туфайли ҳар қандай раҳбар корхонани яхши бошқариш илми билан бирга, унинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш механизмларини ҳам яхши билиши лозимдир. Шу туфайли корхона, шу жумладан хизмат кўрсатувчи корхоналарнинг ҳам иқтисодий хавфсизлигини таъминлашга алоҳида тўхталишни мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз. Чунки, эркин рақобат ҳукм суриб турган бозор

муносабатлари шароитида ҳар бир ҳўжалик юритувчи субъект ўзининг иқтисодий хавфсизлигини таъминлашга масъуллигини ошириши, уларнинг нафакат яшовчанлигини, балки барқарор тараққиётини таъминлаши учун каттиқ курашмоғи лозим. Бу эса иқтисодий ишлар тизимида ўта мураккаб ва кўп қиррали жараёндир.

Хавфсизлик тизимида корхоналарнинг, шу жумладан хизмат кўрсатувчи корхоналарнинг ҳам иқтисодий хавфсизлик масаласи алоҳида ўрин тутади. Чунки, бу нафакат иқтисодий, балки муҳим ижтимоий ҳаётимиз билан боғлиқ масаладир. Бунга битта ёки бир қанча тадбирларни маълум вақтда амалга ошириш билан эришиб бўлмайди. Одатда чуқур ўйланган, мунтазам ва изчил равишда амалга ошириладиган тадбирлар мажмуасини қўллаш орқали бу мақсадга эришиш мумкин. Шу туфайли корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш учун бир қанча тадбирларни амалга ошириш лозим бўлади. Бу борада олимларимиз бир қатор тавсияларни ишлаб чиққанлар. Жумладан, Б.А.Абдукаримов раҳбарлигида тайёрланган “Корхона иқтисодиёти” номли дарсликда қуйидагилар тавсия қилинади²⁹.

1. Корхонанинг молиявий ва иқтисодий мустақиллигини таъминлаш. Бунда ҳар бир корхона етарли даражада ўз маблағларига эга бўлиши, мавжуд мулкнинг сақланиши ва самарали фойдаланишига эришиш лозим.

2. Корхонада барча иқтисодий жараёнларни қонун доирасида амалга оширишга эришиш, унинг қонуний манфаатини давлат, хорижий ва ички ҳамкорлар олдида ҳимоя қилиш қобилиятининг мавжудлигини таъминлаш.

3. Корхона фаолиятининг доимий равишда барқарорлигини, рақобатбардошлигини, ишлаб чиқарилган маҳсулотининг (иш, хизматнинг) юқори сифатли бўлишини, уларнинг ички ва ташқи бозорга мослигини таъминлаш.

4. Жамоада ахлокий-руҳий муҳитнинг барқарорлиги, меҳнат ва ижро интизомига каттиқ риоя қилиш ҳар бир ходим ва бўлинмаларнинг ҳаёт тарзига айланганлиги, уларнинг ишни бажаришдаги жипслигини таъминлаш тадбирларини амалга ошириш.

5. Корхона ходимларини моддий ва маънавий рағбатлантиришнинг объективлигини таъминлаш, уни бевосита корхонанинг истиқболига йўналтиришга эришиш орқали унинг нуфузини кўтариш.

²⁹ Абдукаримов Б. А. ва бошқалар. Корхона иқтисодиёти. Дарслик. -Т.: Фан, 2005. – 252 бет.

6. Ташкилий, илмий-техникавий соҳани такомиллаштириш оркали ишлаб чиқаришга (фаолиятига) замонавий технологияларни жорий қилишга доимий равишда эришиб, уларни ички имконияти ҳисобидан ривожлантириб бориш³⁰.

Булардан кўриниб турибдики, корхонанинг, шу жумладан хизмат кўрсатувчи субъектларнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш бу ўта мураккаб бўлиш билан бирга жуда кўпқиррали соҳадир. Аммо корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлиги булар билан ҳам чекланиб қолмайди. Ушбу тадбирларга, бизнинг фикримизча, яна қуйидаги тадбирларни қўшиш мақсадга мувофиқ, деб ўйлаймиз.

1. Ҳар бир ходим ўз корхонасига садоқатли бўлиши, ўз ишига катта масъулият ва фидойилик билан ёндашадиган бўлиши лозим.

2. Корхонадаги шаклланган меҳнат жамоаси юқори малакали, савияли, тажрибали ва ташаббускор кишилардан иборат бўлмоғи лозим.

3. Корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлашга шунчаки кундалик тадбир, деб эмас, балки иқтисодий-ижтимоий ҳаётнинг таркибий қисми деб, мунтазам равишда жиддий иш сифатида қараш лозимлигини тақозо қилади.

4. Корхонадаги ҳар бир ходим, уларнинг мавқеи ва лавозимидан қатъий назар, унинг мулкига бу “умумий мулкимиз” эмас, балки “менинг мулким” деб қараши лозим. Шундай руҳият билан яшайдиган, ишлайдиган меҳнат жамоаси шаклланса, уларнинг мулкка бўлган муносабатида “бизнинг мулкимиз” деган руҳиятдан “менинг мулким” деган руҳият устувор бўлсагина корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлиги таъминланади.

Юқорида келтирилган назарий қарашлардан шундай хулоса қилиш мумкинки, эндиликда ҳар бир корхонанинг, мулк шаклидан қатъий назар, иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш объектив заруриятга айланди. Бу қуйидагиларда намоён бўлади:

Биринчидан, корхоналар эркин рақобат шароитида синиб қолиш хавфининг мавжудлиги.

Иккинчидан, фаолият юритишга қаратилган корхоналар харажатларига нисбатан синиб қолиши ва уни ўнглашга кетадиган харажатларнинг кўплиги.

Учинчидан, одамлар руҳиятидаги туб ўзгаришларга эришишнинг зарурлиги. Бунинг амалий ифодасини намоён қилиш учун, ишнинг самарадорлигидан ҳамманинг манфаатдорлигини таъминлашда бош-бошдоқлик ўрнига ҳамжиҳатликнинг шаклланиши лозимлиги.

³⁰ Абдукаримов Б. А. ва бошқалар. Корхона иқтисодиёти. Дарслик – 1. Ҳан, 2005. – 252 бет.

Тўртинчидан, корхоналардаги барча мулкларнинг тўлиқ ва беками-кўст сакланиш лозимлиги.

Бешинчидан, корхоналарнинг барқарор ривожланишини таъминлашнинг ҳаётий зарурлиги.

Олтинчидан, барча мавжуд хавф-хатарларни хавфсизликка айлантириш лозимлиги.

Бундай тадбирларни амалга ошириш маълум даражада эътибор, вақт билан биргаликда корхонадан харажатларни ҳам талаб қилади. Бозор муносабатлари шароитида хавфсизлик масаласи билан боғлиқ харажатлардан қўрқмаслик керак. Фақат харажатларни қайтимини таъминлайдиган қилиб сарфланишга эришмоқ лозимдир. Шундагина фаолият ҳам амалга оширилади, харажатлар ҳам ўз вақтида қопланади ва маълум даражада фойда олиш имконияти яратилади. Агар сарф қилинган харажатлар корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини тўлиқ таъминласа, булар самарали ҳисобланади.

Бундай тадбирларнинг ҳаммаси корхоналарнинг, шу жумладан хизмат кўрсатиш ва сервис фаолияти билан шуғулланадиган субъектларнинг хавфсизлигини таъминлаш борасидаги ишларнинг биринчи йўналиши бўлиб ҳисобланади. Бунда хизмат кўрсатиш ва сервис билан шуғулланувчи корхоналар ўзларининг хавфсизлигини ўзлари таъминлашга қаратади. Хавфсизликнинг энг муҳим жиҳатларидан бири унинг истеъмолчилари учун хавфсиз бўлишликни таъминлашдан ҳам иборатдир. Бу масала хавфсизликнинг иккинчи йўналиши ҳисобланади.

Умуман олганда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасида хавфсизликни таъминлаш объектив зарурият сифатида намоён бўлиши янада кучаймоқда. Чунки, ушбу соҳанинг ривож келажакда иқтисодиётнинг асосий таркибий қисмини ташкил қилмоқда. Зеро, 2023 йилга бориб ушбу соҳанинг мамлакат ЯИМдаги улуши 49,0 %ни ташкил қилиши кўзда тутилганлиги ҳаммага маълум. Бундай ҳолат хизмат кўрсатиш соҳасига бир қанча талабларни қўяди.

Уларга жавоб бериш учун яна қуйидагиларни инобатга олиш мақсадга мувофиқ, деб ўйлаймиз. Булар:

- хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасининг иқтисодиётда тутган ўрнининг муттасил ошиб бораётганлиги;
- хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасининг истеъмолчилар, хусусан инсон ҳаётидаги ролининг ошиб бораётганлиги;
- хизмат кўрсатиш ва сервисни ривожлантириш орқали ҳаёт сифатини ошириш ва қулай турмуш тарзига эришиш мумкинлиги;

- хизмат кўрсатиш ва сервис билан шуғулланадиган кадрларнинг аста секинлик билан мамлакатимизда тайёрланаётганлиги;

- янги иш ўринларининг қўплаб очилиши ҳам шу соҳага боғлиқлиги ва шу орқали ишсизлик масаласини ҳал қилиш бўйича режаларни амалга ошириш имкониятининг мавжудлиги;

- мазкур соҳанинг давлат бюджети даромадларининг қўпайишини ва унинг ҳазинасига нақд пул тушумини таъминлаш масаласининг ҳал бўлишидаги ўрнининг ошиб боришлиги;

- мамлакат бозорида хизмат кўрсатиш ва сервисга бўлган эҳтиёжнинг қондирилишига доир имкониятларнинг очилиши кабилардир.

Хуллас, булардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, бугунги кунда ва келажакда корхоналарнинг, шу жумладан сервис фаолияти билан шуғулланадиган субъектларнинг, иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш уларнинг эркин рақобат шароитида яшовчанлиги ва барқарор тараққиётини таъминлаш учун объектив заруратдир.

1.3. Глобал инқироз шароитида корхоналар иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш муаммолари ва улар ечимининг асосий йўналишлари

Хавфсизлик масаласи объектив зарурият бўлган кундалик ҳаётимизнинг ажралмас қисмидир. Уни таъминлаш ҳамиша, ҳамма жойда, ҳамма учун, тирик жон ва буюмлар (махсулот, товар, бино, иншоот кабилар) учун ҳам муҳим бўлиб келинган. Бу масаланинг муҳимлигини шу мисолда ҳам кўриш мумкинки, одамлардан ташқари ҳатто ҳайвонлар ҳам ўзларининг хавфсизлигини таъминлаш учун ўзларига яраша тегишли чора-тадбирларини кўрадилар. Демак хавфсизлик масаласи ҳамиша, ҳамма жойда, ҳамма учун керак бўлган жараён экан.

Хавфсизлик бугун пайдо бўлган жараён эмас, у инсоният пайдо бўлибдики, ҳамиша долзарб бўлиб келган ва шундай бўлиб қолиши тайин. Шу туфайли хавфсизлик масаласи инсонларнинг хотиржамлиги, жамият барқарорлиги ва ривожини учун муҳим аҳамиятга эга бўлиб келган масалалардан биридир.

Хавфсизлик тизимида, юқорида таъкидланганидек, иқтисодий хавфсизлик ҳам тегиши ўринга эга. Чунки, иқтисодий хавфсизлик таъминламас экан, иқтисодий ривожланиш ҳақида ҳам баралла гапириш қийин. Иқтисодий субъектларнинг вужудга келиши қўплаб маблағ ва вақтни талаб қилади. Буларнинг эркин фаолияти ва

ривожланишини таъминлаш учун унинг энг аввало ҳар томонлама хавфсизлигини таъминлаш лозимдир.

Иктисодиётни эркинлаштириш шароитида ҳамма корхоналарга мустақиллик берилиб, эркинлик таъминланаётган бир пайтда, унинг иктисодий хавфсизлигини таъминлаш ҳам ўта долзарб ва ижтимоий-иқтисодий аҳамиятга молик бўлган жуда катта муҳим жараёндир. Бу жараёни тўғри ва тўлиқ англаш учун унинг назарий масалалари билан бирга бир қанча амалий ва ҳуқуқий масалаларини ҳам ҳал қилиш ҳамда уларнинг илмий-амалий ечимларини ишлаб чиқиш лозимдир. Аммо бу борада ҳали жуда кўп ишлар қилиниши, мавжуд муаммоларнинг ҳал бўлишини таъминлаш ҳам бугунги кундаги муҳим масалалар сирасига киради. Чунки, корхонанинг иктисодий хавфсизлигини таъминлаш ўз-ўзидан амалга ошиб қолмайди. Бу тadbир ҳам бир қанча ўзига хос назарий ва амалий муаммоларни ҳал қилишни тақозо қилади.

Корхоналарнинг иктисодий хавфсизлиги билан боғлиқ муаммоларни бугунги кунда уч гуруҳга бўлиш мумкин:

- назарий муаммолар;
- ҳуқуқий муаммолар;
- амалий муаммолар.

Корхоналарнинг иктисодий хавфсизлиги билан боғлиқ назарий муаммоларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

1) иктисодий адабиётларда хавфсизлик тизимининг, улар таркибиди иктисодий хавфсизликнинг ўрни ва аҳамияти очиб берилмаганлиги;

2) иктисодий хавфсизлик тушунчаси бўйича мамлакатимиз олимлари томонидан ҳамон бир тўхтамга келинмаганлиги;

3) иктисодий хавфсизликнинг мамлакат, ҳудуд, хўжалик юритувчи субъектлар, ҳар бир шахс бўйича илмий асосланган табақаланган тизимининг ишлаб чиқилмаганлиги;

4) корхонанинг иктисодий хавфсизлигини таъминлаш таъминчиларининг етарли даражада асосланмаганлиги;

5) корхоналар иктисодий хавфсизлигини таъминлашнинг асосий вазибалари етарли даражада ишлаб чиқилмаганлиги;

6) корхонанинг иктисодий хавфсизлигини таъминлаш бўйича концептуал йўналишларнинг ишлаб чиқилмаганлиги;

7) корхонанинг иктисодий хавфсизлигини таъминлаш масаласи фан сифатида шаклланмаганлиги.

Корхонанинг иктисодий хавфсизлигини таъминлашнинг ҳуқуқий муаммоларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш ўта муҳим аҳамиятга эгалigidан қатъий назар, мамлакатимизда ҳамон “Иқтисодий хавфсизлик тўғрисида”ги қонуннинг ишлаб чиқилмаганлиги;

- корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш бўйича ҳар бир корхонанинг хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда меъёрий ҳужжатларнинг ишлаб чиқилмаганлиги;

- корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш бўйича ташкилий-таркибий тизимнинг ишлаб чиқилмаганлиги.

Корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш бўйича ўз ечимини қутаётган амалий муаммоларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- ✦ корхоналар иқтисодий хавфсизлигини баҳолаш бўйича кўрсаткичлар тизимининг ишлаб чиқилмаганлиги;

- ✦ корхонанинг иқтисодий хавфсизлигига таъсир этувчи омиллар тизимининг аниқланмаганлиги ва улар таъсирини ҳисоблаш усуллариининг ишлаб чиқилмаганлиги эвазига хавфсизликни таъминлаш бўйича ички имкониятларнинг ишга солинамасдан қолиб кетаётганлиги;

- ✦ корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлашга кетадиган харажатларнинг алоҳида ҳисобга олинмаётганлиги, натижада уларга кетаётган харажатлар самарадорлигини баҳолаш имкониятиниинг очиб берилмаётганлиги;

- ✦ корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш хизматиининг бир тизимга келтирилмаганлиги ва уларни бошқариш масалалариининг тўлиқ ечилмаганлиги каби муаммоларни киритиш мумкин.

Корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлиги билан боғлиқ назарий муаммолар тизимидаги тугун иқтисодий адабиётларда хавфсизлик тизи-мининг, улар таркибида иқтисодий хавфсизликнинг ўрни ва аҳамиятиниинг ҳамон етарли даражада очиб берилмаганлигидадир. Бунинг ечими хусусида мазкур ишнинг 1.1. бобида қисқagina ўз фикрларимизни ифода қилдик. Бу масала ҳали жуда кўп тадқиқотлар объекти бўлиши тайин.

Ўз ечимини қутаётган навбатдаги муаммо иқтисодий хавфсизлик тушунчаси бўйича мамлакатимиз олимларининг ҳамон бир тўхтамга келмаганлигидадир. Ушбу масала мамлакатимизда кам ўрганилганлиги ва унинг иқтисодий адабиётларда деярли ёритилмаганлигини инобатга олиб, мазкур ишда ушбу масаланинг ҳам ечими бўйича айрим фикрларни келтирдик (1.1. боб) ва

корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги билан боғлиқ кўпгина тушунчаларнинг муаллифлик таърифини бердик.

Ҳар бир мамлакатнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш объектив зарурият. Бунинг учун иқтисодий хавфсизлик тизими ишлаб чиқилмоғи лозим. Ҳозирги шароитда иқтисодий хавфсизликнинг мамлакат, ҳудуд, хўжалик юритувчи субъектлар, ҳар бир шахс бўйича илмий асосланган табақаланган тизими ишлаб чиқилмаган. Мазкур масала ҳал бўлиши лозим бўлган муаммолар сирасига киради. Биз ушбу муаммони диссертация ҳажмининг чегараланганлигини инобатга олиб, келгуси ишларимизда кўриб чиқишни мақсад қилиб қўйдик.

Навбатдаги муҳим муаммолардан бири корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш тамойилларининг етарли даражада асосланмаганлигидир.

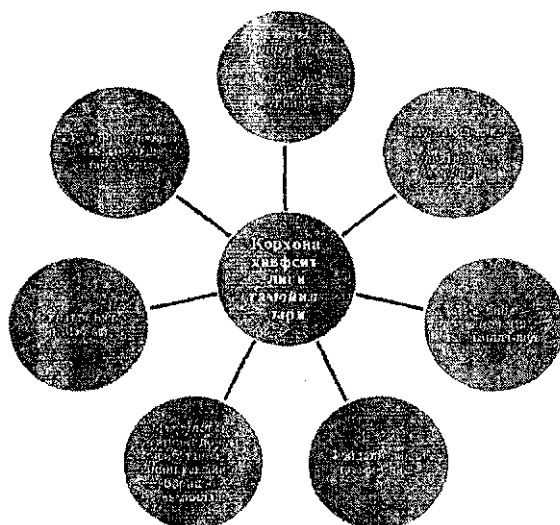
Корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш тамойиллари бир гуруҳ олимларимиз томонидан куриб чиқилган³¹. Ушбу масалага нашр қилган ишларимизда ҳам қисман тўхталганмиз³². Мазкур ишда унинг чизмасини келтириш билан чегараланамиз (1.1-расм).

Чизмадан кўриниб турибдики, корхонанинг хавфсизлиги етти та тамойилга асосланган ҳолда ташкил қилинар экан. Буларнинг тавсифи юқорида қайд қилинган адабиётларда келтирилган. Мазкур адабиётларда корхона иқтисодий хавфсизлиги тамойилларига қуйидагича таъриф берилган: **Корхонанинг иқтисодий хавфсизлик тамойили деганда, уни таъминлашга мўлжалланган мақсадли стратегик ва тактик дастурларни бажаришга қаратилган иқтисодий дастаклар мажмуаси тушунилади**³³. Биз корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш тамойили бўйича ушбу фикрда қоламиз.

³¹ Абдукаримов Б.А. ва бошқалар. Корхона иқтисодиёти. Дарслик –Т.: Фан, 2005. – 253-255 б.

³² Пардаев М.Қ., Аминов З.Ю. Корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги ва уни таъминлаш йўллари. – Самарқанд, 2008. - 12-14 б.

³³ Абдукаримов Б.А. ва бошқалар. Корхона иқтисодиёти. Дарслик –Т.: Фан, 2005. – 255 б., Пардаев М.Қ., Аминов З.Ю. Корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги ва уни таъминлаш йўллари. –Самарқанд, 2008.- 14 б.

1.1-расм. Корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш тамойиллари

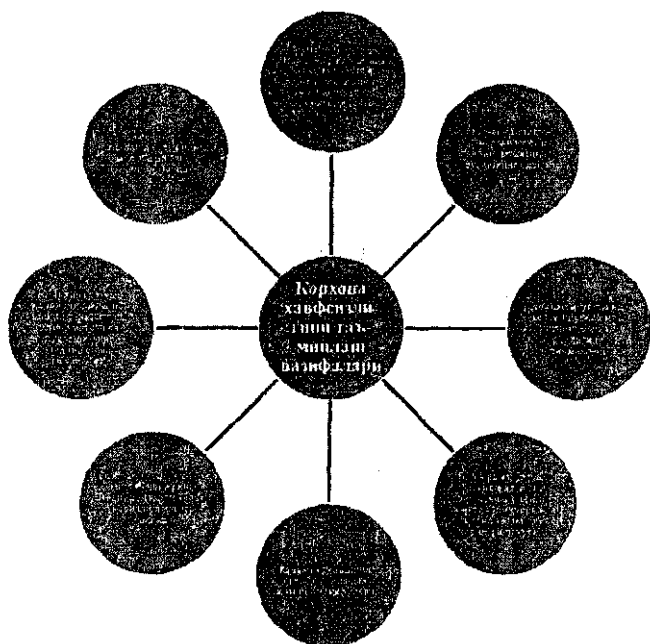
Корхоналар иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ муҳим муаммолардан бири - унинг асосий вазифалари иқтисодий адабиётларда етарли даражада ишлаб чиқилмаганлигидадир.

Корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш вазифалари қисман Б.А.Абдукаримов раҳбарлигида тайёрланган дарсликда³⁴ ёритилган. Унинг кенгайтирилган ва тегишли тарзда такомиллаштирилган изоҳи бизнинг нашр қилган ишларимизда³⁵ ўз аксини топган.

Ҳақиқатда ҳар бир корхонанинг муҳим вазифаларидан бири ўзининг иқтисодий хавфсизлигини таъминлашдан иборатдир. Бу ишда боқимандалик кетмайди. Ҳар бир корхона ўзининг хавфсизлигини ўзи таъминламаса, бошқа жойдан биров келиб уни таъминлаб бермайди. Бу жараён анча тадбирларни ўз ичига олади. Буни қуйидаги чизмадан ҳам кўриш мумкин (1.2-расм).

³⁴ Абдукаримов Б.А. ва бошқалар. Корхона иқтисодиёти. Дарслик –Т.: Фан, 2005. – 255 б.

³⁵ Пардаев М.Қ., Аминов З.Ю. Корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги ва уни таъминлаш йўллари. -- Самарканд, 2008. - 14-18 б.

1.2-расм. Корхона хавфсизлигини таъминлаш вазифалари.

Ушбу чизмада корхона хавфсизлигини таъминлашнинг 8 та вазифаси келтирилган. Уларнинг ҳар бири нималардан иборат эканлигининг тавсифини кенгрок мазмунда кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

1. Корхона фаолиятига ташки субъектлар аралашувларининг кучайишига йўл қўймаслик. Ҳозирги кунда бунинг учун Президентимиз томонидан жуда катта тадбирлар белгиланган ва белгиланмоқда. Тадбиркорлик фаолиятининг эркинликларини кафолатлаш тўғрисида бир қанча қонунлар билан биргаликда Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, Президентнинг Фармонлари ва Қарорлари ҳам қабул қилинган.

2. Корхона ичида самарали меҳнат қилиш муҳитини бузишнинг олдини олиш, ҳар бир ходимнинг меҳнатини ҳолисона баҳолай олиш. Ҳолислик, ҳалоллик бўлган жойда одамлар, меҳнат жамоалари ўртасида руҳий муҳитнинг барқарорлиги таъминланади. Бундай шароитда меҳнатнинг самарали бўлиши тайин. Шу туфайли бугунги корхона раҳбари одамлар руҳиятини яхши биладиган, уни тўлиқ

таъминлайдиган, меҳнат жамоаси ўртасида адолатни ўрната оладиган зукко бўлиши лозим. Адолат тарозиси бузилган жойда корхонанинг хавфсизлигини таъминлаш жуда қийин кечади. Чунки корхона фаолиятида хавфсизлиги ташқи хавфдан кўра ички хавфнинг мавжудлиги хавфлироқ.

3. Ходимлар ўртасида ахлокий-руҳий муҳит барқарорлигини таъминлаш, корхона муваффақияти уларнинг ҳар бирининг муваффақияти эканлигини онгига сингдириш ва шунга амал қилиш. Ҳозирги шароитда кўпгина кичик корхоналарда меҳнат жамоаси асосан қариндош-уруғлардан таркиб топган оилавий жамоалардан иборат. Уларнинг мақсади, кизиқиши ва рағбатлантирилиши кўп жиҳатдан бир-бирига тўғри келади. Бундай шароитда масалани ижобий ҳал қилиш бирмунча осон кечиши мумкин. Аммо ҳамиша ҳам ишни юритиш учун оилалар таркибидан мутахассисларни топиш қийин. У ҳолда кимларнидир ёллашга тўғри келади. Бу эса меҳнатни ташкил қилишда умумэътироф этилган тартиб ва тамойилларга амал қилишни тақозо қилади.

4. Бозордаги ўз рақобатчиларидан маҳсулотнинг (иш, хизматнинг) сифати, нархи бўйича орқада қолиб кетмаслик чораларини кўриш. Бугунги эркин рақобат шароитида корхоналар ўз хавфсизлигини таъминлаши учун ўзларининг рақобатчилари тўғрисида етарлича маълумотга эга бўлишligи лозимдир. Агарда бир хил товар ёки хизмат ишлаб чиқариш корхоналарида сифат юқори бўладиган бўлса, улар бир хил нарх билан рақобатда ютқазиб қўйиши мумкин. Агарда нархи катта бўлиб, сифати бир хил бўлса ҳам шу ҳолатнинг такрорланиши мумкин. Бундай шароитда корхона раҳбарияти маҳсулот ва хизмат сифатини муттасил ошириб бориш билан бирга унинг нархини ҳам назорат қилиб бориши лозим. Нархни сунъий равишда камайтириб бўлмайди. Бунга маҳсулот таннархини камайтириш орқали эришиш лозим.

Бозор муносабатлари шароитида тадбиркорлик субъектлари фаолиятининг ривожланиши даврида эркин рақобатнинг вужудга келишига бозорни тартибга солиб турувчи унсур сифатида амал қилиниши зарур. Аммо иқтисодий адабиётларда бу масала етарли даражада ёритилган эмас. Айниқса, тадбиркор фаолияти ва товарининг рақобатбардошлилигини баҳолаш ва таҳлил қилиш масаласи умуман қараб чиқилмаган. Шу туфайли ишда мазкур масалаларга алоҳида аҳамият берилмоқда. Бунинг яна бир жиҳати шундаки, бозор тизимида унинг тамойиллари тўлиқ, ишлашга тушгач, тадбиркор

ўзининг рақобатдошлилигини таъминламаса, унинг сениши, инқирозга учраши табиий.

Тадбиркор ўз маҳсулотиининг рақобатбардошлилигини аниқлаши учун эса уни баҳолаш ва таҳлил қилиш йўллариини яхши билиши лозим.

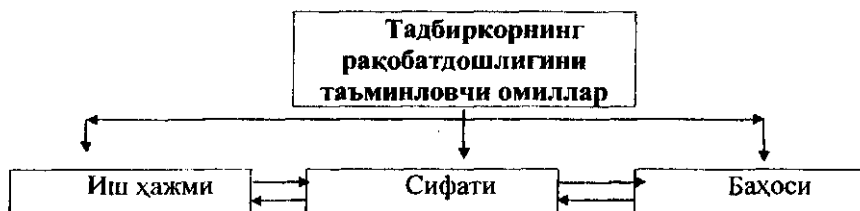
Бозор тизимида ўзининг рақобатбардошлилигини таъминлаши учун тадбиркор қуйидаги учта, энг муҳим унсурларни қўпайтириб туришдан манфаатдор. Буларга:

1. Иш ҳажми, яъни маҳсулот ишлаб чиқаришни, иш бажаришни ва хизмат кўрсатишни қўпайтириш.

2. Агар имкони бўлса, товар (маҳсулот, иш, хизмат) баҳосини ошириш.

3. Ишлаб чиқараётган товар (иш, хизмат) сифатини ошириш.

Ушбу унсурлар ўртасидаги боғлиқликни қуйидагича ифодалаш мумкин (1.3-расм).

1.3-расм. Тадбиркорнинг рақобатбардошлилигини таъминловчи омилларнинг бир-бири билан боғлиқлиги.

5. Бозор конъюнктурасининг тез ўзгаришидан ҳамиша воқиф бўлиш ва унга мослашган ҳолда таракқиётни таъминлаш. Бу вазифа ҳам бозор муносабатлари ҳукм суриб турган ва унинг тамойиллари тобора чуқурлашиб бораётган шароитда ўта муҳимдир. Корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш бозордаги муҳитни мунтазам ўрганиб боришни тақозо қилади. Бу ҳолат ҳам корхона раҳбарияти ва мутахассисларидан катта билим ва тажрибани талаб қилади. Булардан кўриниб турибдики, корхонанинг хавфсизлигига ўз-ўзидан эришиш қийин экан.

6. Ишлаб чиқариш, технологик, тижорат каби сирларини сақлаш. Нодир мутахассислар қўнимсизлигининг олдини олиш. Корхоналарнинг хавфсизлигини таъминлашда унинг тижорат сирини сақлаш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Чунки бир корхона муваффақиятга эришса, у рақобатда олдинги ўринларда турган бўлса, албатта унинг маълум даражада ўзигагина хос сир-синоатлари бор. Уларни имкон

кадар асрашга, атрофга ошкор килмасликка ҳаракат килиш лозим экан, бунинг учун корхона ўзида фаолият кўрсатаётган ўта ноёб ва тажрибали кадрларни асраб-авайлаши лозим. Бунда кадрлар кўнимсизлигига йўл қўйиб бўлмайди. Уларни ўз иш жойларида муқим ушлаб туриш чораларини кўриш лозимдир.

7. Корхона ҳудуди, мулки ва бошқа моддий ресурсларнинг сақланишини таъминлаш, уларнинг ўғирланиши ва йўқолишининг олдини олиш чораларини кўриш. Корхона иқтисодий хавфсизлигининг муқим жиҳатларидан бири - уларнинг мол-мулкининг сақланишига ҳам бевосита боғлиқ. Маҳсулотни сақлаш учун эса тегишли шароит яратиш керак. Товарларнинг яроклилик муддатидан олдин бузилиб, айниб кетишига йўл қўйиб бўлмайди. Агар ушбу маҳсулотлар синадиган бўлса, уларнинг бутлигини таъминлаш чораларини ҳам кўриш керак. Шунингдек, маҳсулотларнинг ўғирланишига йўл қўйилмайдиган, йўқолишининг олдини оладиган ҳолатларга ҳам ҳамиша аҳамият бериб бориш тақозо қилинади.

8. Ҳамкорларини танлашда уларнинг молиявий аҳволини ўрганиш ва ўзининг молиявий барқарорлигини таъминлаш учун тегишли ташкилий ишларни доимий равишда эътибордан қолдирмаслик. Бу вазифа ҳам корхоналарнинг хавфсизлигини таъминлашга қаратилган муқим чоралардан биридир. Аммо ҳозирги пайтда кўпгина корхоналарда молиявий хўжалик фаолияти тўғрисидаги маълумотлар унинг ҳақиқий молиявий аҳволдан дарак бермайди. Чунки солиқдан қочиш учун шу даражада кўп “хунарларни” қилинмоқдаки, уларни махсус назорат органи ходимларисиз аниқлаш қийин. Шу туфайли бу масала ҳам корхона раҳбариятининг диққат марказида бўлмоғи лозим. Лекин шуни алоҳида таъкидлашни хоҳлар эдикки, корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш учун энг аввало, унинг раҳбарияти ва мутахассислари ҳалол-покиза иш кўрмоқлари лозим. Қинғир ишнинг қийиғи бир кун чикиб қолиб, бор мол-мулкни турли жарималарга мажбуран тўлаб, бир кунда банкрот ҳолатига тушиб қолиш мумкин. Шу туфайли ҳамиша бойликни орттиришни ҳалол йўл билан қилишга ўрганилса, бу иқтисодий жиҳатдан хавфсиз бўлади. Бу ҳолатда корхона раҳбари ҳеч қандай жарима ва бошқа мажбурий тўловлардан қўрқмаслиги мумкин.

Юқорида келтирилган корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ вазифаларнинг бажарилиши унинг иқтисодий барқарорлигини таъминлашда муқим аҳамият касб этади. Таъкидланганидек, корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги ўз-ўзидан

таъминланиб қолмайди. Шу туфайли бу масала корхонага дахлдор бўлган мутасаддиларнинг (мулкдор, раҳбар, менежер, мутахассислар ва барча ходимлар ҳамда солиқ, молия, банк каби манфаатдор ташкилотлар) ҳамиша диққат эътиборида бўлмоғи лозим. Бу масала ҳамманинг иши эканлигини эътироф этиш мақсадга мувофиқдир.

Корхоналарнинг, шу жумладан хизмат кўрсатиш билан шуғулланувчи субъектларнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш учун уларнинг ҳолатини доимий равишда баҳолаб бориш лозим. Бу эса ўз навбатида уларни ифодаловчи кўрсаткичлар тизимини ишлаб чиқишни тақозо қилади. Булардан ташқари, иқтисодий хавфсизликни таъминлаш учун ҳам хавфсизлик хизмати бўлимини ташкил қилиш мақсадга мувофиқдир. Бу эса хавфсизлик билан шуғулланадиган ходимларнинг ҳисобини алоҳида олиб бориш ва хавфсизликни таъминлаш билан боғлиқ харажатларни ҳисобга олиш заруратини туғдиради. Чунки ушбу кўрсаткичларни ҳисобга олмасдан туриб, уларнинг самарадорлигини баҳолаб бўлмайди. Аммо бозор муносабатлари иқтисодий хавфсизликни таъминлаш самарадорлигини баҳолашни тақозо қилади.

Шуни таъкидлаш керакки, навбатдаги муҳим муаммолардан бири, ҳамон корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш бўйича концептуал йўналишларнинг ишлаб чиқилмаганлигидир. Бу масала иқтисодий адабиётларда деярли ёритилмаганлигини инобатга олиб, бу борада ўзимизнинг фикримизни келтириш билан чегараланамиз. Бизнинг фикримизча бу қуйидагилардан иборат:

1) корхона ҳудудини қўриқлаш тизимини мукамаллаштириш ва уларни замонавий техник воситалар билан таъминлаш;

2) корхона мулкни (асосий воситалар, товар захиралари, хомашё ва материаллар, ярим тайёр ва тайёр маҳсулотлар кабилар) асраш тизимини яратиш ва уни муттасил такомиллаштириб бориш;

3) корхоналар мулкни ташиш жараёнида хавфсизликни таъминлаш масала-ласини замонавий талаблардан келиб чиққан ҳолда такомиллаштириш;

4) корхоналарнинг ахборот ва илмий-техник хавфсизлигини таъминлашни такомиллаштириш;

5) корхона раҳбарияти ва мулк эгаларининг хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ тадбирларни ишлаб чиқиш ва такомиллаштириш;

6) корхонада содир бўладиган ўғрилиқ ва қўпурувчилик билан боғлиқ ҳодисаларнинг ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга тезлик билан етказиш тизимини такомиллаштириш;

7) корхонага кириш-чиқиш режимини жорий қилиш;

8) рақобатчилар билан бўладиган хавфсизликни таъминлашни такомиллаштириш;

9) корхонанинг иктисодий хавфсизлигини баҳолаш ва таҳлил қилиш тизимини ва услубиётини ишлаб чиқиш ва уларнинг тезкорлигини таъминлашни такомиллаштириш кабилар.

Мазкур концептуал йўналишлар корхоналарнинг иктисодий хавфсизлигини таъминлашнинг асосий шартлари ва омилларининг ҳам таъсирчанлигини таъминлайди. Пировардида ушбу масалаларнинг амалга оширилиши жамиятнинг иктисодий тараққиёти учун муҳим аҳамиятга эга эканлигига шубҳа бўлиши мумкин эмас ва шарҳ беришга ҳам ҳожат йўқ, деб ўйлаймиз.

Корхонанинг иктисодий хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ муаммолардан бири, унинг мамлакатимизда фан сифатида шаклланимаганлигидадир. Кўпгина хорижий мамлакатларда, хусусан Россия Федерациясида корхонанинг иктисодий хавфсизлиги фан сифатида ўрганилади³⁶ ва у иктисодий фанлар тизимида тегишли ўринга эга. Бизнинг фикримизча, мамлакатимизда ҳам корхонанинг иктисодий хавфсизлиги билан боғлиқ масалалар “Корхонанинг иктисодий хавфсизлиги” номли дарсликда ўз ифодасини топтоғи лозим ва уни олий ўқув юртларида ва ўрта махсус касб-хунар коллежларида дарслик сифатида ўрганилиши мақсадга мувофиқдир. Бу ҳар бир фуқарони мулкка муносабатини шакллантиради ва тежамкорлик, эҳтиёткорлик каби хислатларини шакллантириш омили сифатида намоён бўлади.

1-боб бўйича хулосалар

Корхонанинг иктисодий хавфсизлигини таъминлаш ва хавфсизлик хизматини такомиллаштиришнинг назарий масалаларини тадқиқ қилиб қуйидаги хулосаларга келинди ва уни такомиллаштириш бўйича бир қанча тавсиялар ишлаб чиқилди:

1. Корхонанинг иктисодий хавфсизлиги, уларнинг турлари ва улар билан боғлиқ тушунчаларнинг назарий масалалари бугунги кунда ўта долзарблигига қарамаздан, мамлакатимиз олимлари томонидан кам тадқиқ қилинган ва шу мавзуга оид адабиётлар етарли даражада нашр қилинмаган. Хавфсизликни таъминлаш бўйича мамлакатимизда тегишли қонун ишлаб чиқилмаган. Бозор муносабатлари шароитида ҳар бир хўжалик юритувчи субъект ўзининг иктисодий

³⁶ Экономика и организация безопасности хозяйствующих субъектов. 2-е изд. – СПб.: Питер, 2004. – 288 с.: ил. – (Серия «Учебник для вузов»)

хавфсизлигини муттасил таъминлаб боришлари лозимлигига қарамасдан, мамлакатимиз олимлари томонидан ушбу мавзуда илмий-тадқиқот ишлари жуда кам олиб борилмоқда. Натижада унинг кўпгина назарий ва амалий масалалари ўз ечимини топмасдан қолиб кетмоқда.

2. Бозор муносабатлари шароити ва мамлакатимизнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб “хавфлилик”, “хавфсизлик”, “иқтисодий хавфлилик”, “корхоналарнинг ижтимоий хавфсизлиги”, “товарлар хавфсизлиги”, “ахборотлар хавфсизлиги”, “объектнинг хавфсизлиги”, “корхоналарнинг иқтисодий хавфлилиги”, “корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлиги” каби тушунчаларнинг муаллифлик таърифлари ишлаб чиқилди ва назарий жиҳатдан асосланди.

3. Эндиликда ҳар бир корхонанинг, шу жумладан хизмат кўрсатиш билан шуғулланадиган субъектларнинг ҳам мулк шаклидан қатъий назар, иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш объектив заруриятга айланганлиги асосланди. Бу заруриятнинг хизмат кўрсатиш ва сервис соҳаси учун янада аҳамиятли эканлиги кўрсатиб ўтилди ва унинг асосий концептуал жиҳатлари очиб берилди.

4. Корхоналарнинг, шу жумладан хизмат кўрсатиш билан шуғулланадиган субъектларнинг иқтисодий хавфсизлиги билан боғлиқ муаммоларни бугунги кун талабидан келиб чиқиб уч гуруҳга бўлиш асосланди. Булар таркибига назарий, ҳуқуқий, ва амалий муаммолар кириши, ҳар бирининг нималардан иборат эканлиги ҳам кўрсатиб ўтилди.

5. Корхоналарнинг, шу жумладан хизмат кўрсатиш билан шуғуллан-увчи субъектларнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш учун уларнинг ҳолатини баҳолаш лозимлиги, бунинг учун эса, кўрсаткичлар тизимини ишлаб чиқиш, хавфсизлик хизмати бўлимини ташкил қилиш, хавфсизлик билан шуғулланадиган ходимларнинг ҳисобини алоҳида олиб бориш ва хавфсизликни таъминлаш билан боғлиқ харажатларни ҳисобга олиш ҳамда уларнинг самарадорлигини баҳолаш лозимлиги асосланди.

6. Корхоналарнинг, шу жумладан хизмат кўрсатиш билан шуғулланадиган субъектларнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш тамойиллари ва вазифаларига аниқлик киритилди ва уларнинг чизмаси ҳамда кенгайтирилган изоҳи берилди. Ҳар бир тамойилга назарий қарашлар келтирилиб, уларнинг амал қилиш йўллари кўрсатиб ўтилди.

7. Корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлашнинг концептуал йўналишлари иқтисодий адабиётларда деярли ёритилмаганлигини инобатга олиб, унинг асосий йўналишлари ишлаб чиқилди ва маълум даражада тизимлаштирилган жиҳатлари келтирилди. “Корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги” номли дарсликни тайёрлаш ва уни олий ўқув юртларида ва ўрта махсус касб-хунар коллежларида ўқитиш лозимлиги асосланди.

Бизнинг фикримизча, хизмат кўрсатувчи корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлашнинг назарий масалалари ва ушбу жараён билан боғлиқ жиҳатларнинг амалий ечимлари бўйича мавжуд муаммолар ҳал қилинса, корхоналарнинг барқарор ривожланиши, мамлакатимизнинг иқтисодий қудратининг юксалиши каби муҳим вазифаларга эришиш йўллари аниқланади ва унинг мустаҳкамлиги таъминланади.

2-БОБ

ГЛОБАЛ ИНҚИРОЗ ШАРОИТИДА ХИЗМАТ КЎРСАТУВЧИ КОРХОНАНИНГ ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИГИ ҲОЛАТИНИ БАҲОЛАШ ВА УНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

2.1. Хизмат кўрсатувчи субъектлар иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш тамойиллари ва тадбирлари

Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозининг оқибатлари ва такрорланиш эҳтимоли бутун дунё давлатларини ташвишга солиб турган бир паллада мамлакатимиз корхоналарининг, шу жумладан хизмат кўрсатувчи субъектларнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлашда бир қанча таъсирчан тамойилларга таяниш лозим, деб ўйлаймиз. Бу борада айрим адабиётларда³⁷ фикрлар юритилган. Аммо ушбу тадқиқотларнинг кўпи мамлакат, ҳудуд каби субъектларнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлашга қаратилган. Бу ишларда бевосита корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлигига дахлдор масалалар тўлиқ ва аниқ ўз аксини топмаган.

Хавфсизлик хизмати соҳасидаги иқтисодий хавфсизлик масаласи деярли ўрганилмаган. Шу туфайли мазкур соҳанинг хавфсизлигини таъминлаш масаласига батафсил тўхталиб ўтирмасдан фақат шу соҳада ҳўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий хавфсизлиги масалалари, аниқроғи унинг тамойиллари бўйича ўз фикрларимизни баён қиламиз.

Тадқиқотларимиз натижасида корхоналар, шу жумладан хизмат кўрсатувчи ҳўжалик юритувчи субъектлар иқтисодий хавфсизлигини таъминлашда “Хавфсизликни таъминлаш - БУ САДОҚАТЛИЛИК”дир деган тамойилга таяниш мақсадга мувофиқ, деган фикрга келдик. Мазкур тамойилнинг асосий мазмуни чуқур маънога эга бўлган бир қанча тадбирларни қамраб олади. Белгиланган тадбирлар садоқат билан амалга оширилса, ўйлаймизки, ҳар қандай корхонанинг, шу жумладан хизмат кўрсатувчи субъектларнинг ҳам иқтисодий хавфсизлиги тўлиқ таъминланади. Шунининбатга олиш лозимки, ҳўжалик юритувчи субъектларнинг хавфсизлиги билан фақат хавфсизлик хизмати ходимлари эмас, балки шу корхонага дахлдор бўлган барча ходимлар шуғулланишлари даркор. Шу

³⁷ Абдукаримов Б.А. ва бошқалар. Корхона иқтисодиёти. Дарслик –Т.: Фан, 2005. – 253-254 бетлар, Безопасность жизнедеятельности: Учебник для вузов, 2-е изд. / Под ред. Михайлова Л.А. –СПб.: Питер, 2008. – 365-399 с. Истамов Д.И. и др. Экономическая безопасность предприятия и защита коммерческой тайны. Самарканд. 1995. – 12-14 с. Ишмухаммидов А.Э. Иқтисодий хавфсизлик. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДИУ. 2004. – 38-41 бетлар ва х.к.

туфайли корхонанинг хавфсизлиги тўғрисида гап кетганда битта шахс ёки битта бўлим ходимларининг садоқати эмас, балки корхонада фаолият кўрсатаётган барча ходимларнинг садоқати тушунилади. Зеро ушбу жараёни таъминлашга ҳамма тўлиқ иштирок этишлари лозимдир.

Тасодифга қарангки, садоқатлилиكنинг бош ҳарфлари билан бошланадиган сўзларнинг ҳаммаси хўжалик юритувчи субъектлар иктисодий хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ тадбирлар экан. Булар куйидагилардан иборат.

- боғлиқлилик
- узлуксизлик
- сирлилиқ
- ахиллик
- доимийлик
- очиклик
- қонунийлик
- аниқлик
- тадбиркорлик
- лойиҳавийлик
- иккиланмаслик
- лоқайдликка йўл қўймаслик
- иктисодий тежамкордилиқ
- комплекслилиқ

Мазкур тамойилларнинг бир-бири билан боғлиқ бўлган чизмаси куйидагича ифодаланади (2.1-расм).

“Хавфсизлиكنи таъминлаш – бу САДОҚАТЛИЛИК”
тамойили

2.1-расм. Хавфсизлиكنи таъминлаш - бу садоқатлилиқ
тамойилининг таркиби.

Ушбу гамойилларни ифода этадиган тушунчалар мазмунининг ҳар бирини қисқача кўриб чиқамиз.

Боғлиқлик тадбири. Хўжалик юритувчи субъектлар иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш жуда кенг қамровли тадбирларни ўз ичига олади. Шу туфайли том маънодаги хавфсизликни таъминлаш учун тадбирларни бир-бири билан боғлиқ ҳолда олиб боришни тақозо қилади. Масалан, хавфсизликни таъминлашга мўлжалланган техникани бошқариш шунга мос, ундан фойдалана оладиган кадрлар, яъни мутахассислар бўлишини талаб қилади. Бу эса ўз навбатида хавфсизликка мўлжалланган харажатларнинг кўпайишига олиб келади ва ҳ.к.

Узлуксизлик тадбири. Хўжалик юритувчи субъектлар иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш мавсумий иш эмас. Ушбу жараён билан боғлиқ тадбирлар доимий равишда, узлуксиз тарзда амалга оширилиши лозим, чунки хавф-хатар бир зумда тасодифан пайдо бўлиши ва хўжалик юритувчи субъектлар иқтисодий хавфсизлигига ҳам бир зумда салбий таъсир қиладиган ҳодисалар рўй бериши мумкин. Буларга ўғрилиқ, ёнғин, портлаш кабиларни мисол қилиб келтириш мумкин. Бу ҳолатлар хавфсизликни бир зум ҳам эътибордан четда қолдириб бўлмасликни тақозо қилади. Демак, хавфсизлик билан боғлиқ тадбирлар узлуксиз равишда амалга ошириб турилиши лозим экан.

Сирлилик тадбири. Хизмат кўрсатиш соҳасида хўжалик юритувчи субъектлар иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш масаласи маълум даражада очикликни талаб қилса, ундан кўпроқ даражада айрим масалаларнинг сир тутилишини тақозо қилади. Чунки, айрим масалалар борки, уларни ҳамма билиши шарт эмас. Масалан, ахборот сири, тижорат сири, технологик сир, қўриқлашнинг айрим усуллари кабилар. Бу жиҳатлар бегоналарнинг қўлига тушгудек бўлса, хўжалик юритувчи субъектлар иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш масаласи заифлашади. Чунки ҳар бир субъект эркин рақбат шароитида фаолият кўрсатаётганлигини унутмаслиги керак. Агарда ҳамма ахборотлар рақобатчиларга аниқ бўлса, эркин рақбат тамойили ғирром рақобатга айланиб кетиши ҳам мумкин.

Аҳиллик тадбири. Бозор муносабатлари шароитида хўжалик юритувчи субъектлар иқтисодий хавфсизлигини таъминлашда шу жараёнга дахлдор бўлган ходимларнинг аҳилилиги ўта зарурдир. Жамоада кўп муваффақиятлар сингари хавфсизликни таъминлашнинг ҳам асосий омилларидан бири аҳилликдир. Масалан, хавфсизлик тадбирига мутасадди шу хизмат бўлимининг раҳбари бўлиши

мумкин. Хўжалик юритувчи субъектларнинг бошқа ходимлари ҳам корхонанинг иктисодий хавфсизлигига таҳдид соладиган жараён ёки воқеликни сезиб қоладиган бўлса, зудлик билан хавфсизлик хизмати бўлими раҳбарига хабар берилиши лозим. Кейин мутасадди шахс тегишли тадбирларни зудлик билан қўллади ва корхонанинг хавфсизлигини таъминлашга эришади.

Доимийлик тадбири. Хўжалик юритувчи субъектлар иктисодий хавфсизлигини таъминлашда ушбу тадбир бевосита узлуксизлик тадбири билан боғлиқдир. Хавфсизлик тадбири доимий равишда амалга оширилиши лозим. Чунки, таъкидланганидек, ушбу жараён мавсумий эмас. Бундан ташқари хавфсизлик масаласи доимий равишда эътиборни талаб қиладиган жараёндир. Доимийлик фақат хавфсизлик хизмати ходимлари томонидан эмас, балки корхонанинг барча аъзоларидан талаб қилинишини ёддан чиқармаслик лозим. Хавфсизлик масаласида ҳеч бир ходимнинг бунинг менга дахли йўқ, дейишга ҳаққи йўқ. Агарда корхонанинг хавфсизлиги таъминланмасдан, у банкротга учраб ёпиладиган бўлса шу корхонада ишлайдиган барча ходимлар ишсиз қолиши табиий. Бундан ташқари корхоналарнинг хавфсизлигини таъминлашга доимий равишда жамоатчилик эътиборини ҳам жалб қилиш лозим. Шу корхонанинг ишлаши уларнинг маълум даражада эҳтиёжларининг қондирилишига хизмат қиладиганлигини ҳис қилдириш, агар у ёпиладиган бўлса, шу ҳудуд бозорининг бироз қашшоқлашиши, маълум миқдорда, фуқаролар ишсиз қолиши каби социал ҳолатларни билдириш лозим бўлади.

Очиқлик тадбири. Хусусий мулк устуворликни эгллаб турган бир пайтда ҳар бир хўжалик юритувчи субъект иктисодий хавфсизлигини таъминлаш фақат мулкдорга ёки унинг вакилларигагина керак бўлмасдан, шу корхона билан ўз тақдирини боғлаган ҳамма ходимлар учун зарурдир. Масаланинг бу жиҳати хавфсизлик билан боғлиқ бўлган тадбирлар шу субъект билан боғлиқ булган умумий ходимлар учун қисми очик бўлишини тақозо қилади. Ҳар бир корхонанинг хавфсизликни таъминлаш сиёсати ишлаб чиқилган ва бу сиёсатда уни амалга ошириш тадбирлари кўзда тутилган бўлади. Мазкур хўжалик юритувчи субъект ходимлари уларни сўзсиз бажаришлари лозимдир.

Конунийлик тадбири. Мамлакатимиз конуний демократик жамият кураётган бир пайтда барча жараён ва ҳодисалар, шу жумладан, хўжалик юритувчи субъектлар иктисодий хавфсизлигини таъминлаш ҳам стихияли тарзда булиб қолмасдан, балки маълум қонун ва меъёрий ҳужжатлар асосида амалга оширилиши ва тартибга

солиниши лозим. Хўжалик юритувчи субъектлар иқтисодий хавфсизлигини таъминлашда бирорта тadbир қонунга зид равишда амалга оширилишига йўл қўйилмайди. Шу туфайли корхоналар ўз хавфсизлигини таъминлаш борасида бир қанча низомлар ва бошқа меъёрий ҳужжатларни ишлаб чиқишлари мумкин. Улар ҳар бир корхонанинг ўзига хос хусусиятларини инобатга олиш билан бирга амалдаги қонунларга зид бўлмаслиги лозим. Қонунларни амалга ошириш механизмида тизимли ёндошувга эришилсагина уларнинг узликсиз ишлаши таъминланади. Қонун бошқа тартибни кўзда тутган бўлиб, шунга асосланган қонуности ҳужжати бошқа меъёрларга асосланса, кўзда тутилган мақсадга эришиб бўлмайди. Шу туфайли хўжалик юритувчи субъектлар иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш масаласида ҳам қатъий қонун ва меъёрий ҳужжатларга риоя қилиниши лозим бўлади.

Аниқлик тadbири. Ҳар қандай хўжалик юритувчи субъектлар иқтисодий хавфсизлигини таъминлашда амалга ошириладиган тadbирлар-нинг бирортаси мавҳум бўлмаслиги лозим. Хавфсизликка дахлдор ҳар бир мутасадди шахс нима иш қилишини, қайси ишни ўзи бажаришини ва қайси ишни кимлардан талаб қилишини аниқ билиши лозим. Хавфсизлик билан боғлиқ ҳар бир жараёнга кимдир мутасадди бўлмаса, ўртада мавҳумлик пайдо бўлади. Мавҳумлик бор жойда масъулият унчалик кучли бўлмаслиги табиий. Масъулият йўқ жойда эса, кўзланган мақсадга етиш мураккаблигини исботлаб ўтиришга ҳожат йўқ, деб ўйлаймиз.

Тadbиркорлик тadbири. Ҳар қандай хўжалик юритувчи субъектлар иқтисодий хавфсизлигини таъминлашда тadbиркорлик элементлари бўлмоғи лозим, чунки хавфсизлик масаласини турли корхоналарда бир хил андозада амалга ошириб бўлмайди. Шу туфайли уни таъминлашда ҳар бир корхонанинг раҳбарияти ва шу жараён масъулларидан катта тadbиркорликни талаб қилинади. Бу борада раҳбар ўз корхонасининг хавфсизлигини таъминлашда ўзига хос бўлган хусусиятларни инобатга олган ҳолда ишлаб чиқиши ва уни амалга ошириши масаласи тушунилади. Бу тadbиркорлик ходимларнинг шу соҳага бефарқ бўлмаслиги, маълум даражада гўпланган тажрибани ишга солишлиги, соҳа ходимларининг маълум даражада билимга эга бўлишлиги каби жиҳатларни ўз ичига олади.

Лойиҳавийлик тadbири. Хўжалик юритувчи субъектлар иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш масаласи маълум даражада ташкиллаштиришни талаб қилади. Бу эса ўз-ўзидан амалга ошиб қолмайди. Бунда турли низомлар билан бирга унинг барча

жиҳатларини инобатга оладиган ҳар томонлама мукаммал ишланган лойиҳа асосида иш юритилади. Чунки ҳўжалик юритувчи субъектлар иқтисодий хавфсизлиги жуда кенг камровли масала ва шунга мос равишда унинг турли йўналишлари мавжуд. Ҳар бир йўналиш бўйича хавфсизликни таъминлаш масаласига мутасадди кишилар белгиланиши ва уларнинг масъуллик даражаси лойиҳада ўз ифодасини топиши лозим. Лойиҳанинг яна бир муҳим жиҳати, қайси йўналиш бўйича қанча харажат қилиниши ва унинг умумий миқдори ҳам белгиланади.

Иккиланмаслик тадбири. Ҳўжалик юритувчи субъектлар иқтисодий хавфсизлигини таъминлашда иккиланмаслик лозим. Чунки хавфсизликни таъминлаш масаласи орқага ташлайдиган, бугун бўлмаса, эртага қиламан дейдиган иш эмас. Хавфсизликка таҳдид бўладиган ҳодиса ёки ҳаракатларни ўз вақтида аниқлаш ва уни бартараф қилиш механизмини ишлаб чиқиш лозим. Уни амалга оширишга киришилганда тезкорлик билан ҳаракат қилиш тақозо этилади. Акс ҳолда мутасадди ходимларнинг иккиланиши ҳаракатни сустлаштириши ва хавфсизликни ўз вақтида таъминлашга халал бериши мумкин.

Локайдликка йўл қўймаслик тадбири. Ушбу тадбир ҳам юқоридаги тадбирлар билан узвий боғлиқдир. Ҳўжалик юритувчи субъектлар иқтисодий хавфсизлигини таъминлашда локайдликка ҳам йўл қўйиб бўлмайди. Айрим ҳолларда корхоналарнинг хавфсизлиги ташки омиларга ҳам бевосита боғлиқдир. Бундай хавф-хатар ва таҳдидлар аниқлангач, уларни бартараф қилиш, ҳеч бўлмаганда таъсирини сусайтириш усуллари ва йўллари ишлаб чиқишда ҳамда шу тадбирларни амалга оширишда локайдликка йўл қўйиб бўлмайди. Бунда шунини инобатга олиш лозимки, аниқланган таҳдидларнинг содир бўлишидан куриладиган зарар унинг олдини олишга кетадиган зарардан кўп бўладиган бўлса, қўшимча харажатларни коплаш манбаларини ҳам кўзда тутиб қўйиш даркор. Агар иқтисодий хавфсизликка таҳдид соладиган хатарлар конунни бузиш эвазига содир бўлиши аниқланса, албатта ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ходимларини ҳам бу ишга жалб қилиш лозим. Керак бўлган тақдирда фавқулодда вазиятлар вазирлиги ва бошқармалари ходимларидан ва уларнинг кучларидан ҳам фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Ҳуллас, ҳўжалик юритувчи субъектлар иқтисодий хавфсизлигини таъминлашда локайдликка йўл қўйиб бўлмайди.

Иқтисодий тежамкорлик тадбирлари. Ҳўжалик юритувчи субъектлар иқтисодий хавфсизлигини таъминлашда иқтисодий

тежамкорлик ҳам муҳим масалалардан биридир. Бозор муносабатлари шароитида ҳар бир харажат мақсадга мувофиқ ва самарали бўлиши лозим. Бу бевосита хавфсизликни таъминлаш билан боғлиқ харажатларга ҳам дахлдордир. Ҳар қандай тадбирга кетадиган, шу жумладан хавфсизликка кетадиган харажатларнинг ҳам мақсадга мувофиқлиги шу тадбирдан келадиган даромаднинг унга нисбатан кўплигида намоён бўлади. Шундай экан, ҳар бир харажатнинг самарадорлиги олдиндан ҳисоб-китоб этилишини тақозо қилади. Ҳар қандай харажатлар иқтисодий жиҳатдан асосланган ва самарали бўлиши лозим.

Комплекслилик тадбири. Хўжалик юритувчи субъектлар иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш масаласи ҳаётини зарурият бўлиш билан бирга кўп қиррали эканлиги олдин таъкидланган эди. Унинг кўпқирралиги шу билан белгиланадики, корхонанинг иқтисодий хавфсизлигига таҳдид соладиган восталар ҳам жуда кўпдир. Булар жумласига ғирром конкуренциянинг мавждлиги, ўғрилиқ ва каллобликларнинг бутунлай барҳам топмаганлиги, ходимларнинг лоқайдлиги туфайли маҳсулот (иш, хизмат) сифатининг пасайиб кетиши, тежамкорликка амал қилинмасдан харжатларнинг кўпайиб кетиши эвазига маҳсулот таннархининг ошиб кетиши ва товар (иш, хизмат)ларнинг нархи таннархни қоплай олмаслиги каби ҳолатларни киритиш мумкин. Бу ҳатрларни бартараф қилиш учун комплекс тадбирлар амалга оширилмаса, мақсадга тўлиқ эришиб бўлмайди. Шу туфайли хавфсизликни таъминлашда комплекс тадбирларни амалга ошириш лозимдир.

Хулоса қилиб айтганда, мамлакатимизнинг иқтисодий фанига корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлиги билан боғлиқ “Хавфсизликни таъминлаш - БУ САДОҚАТЛИЛИК”дир деган янги тамойил киритилди ва назарий жиҳатдан асосланди. Ушбу тамойилда кўзда тутилган тадбирлар нафақат назарий, балки муҳим амалий аҳамиятга эга, чунки хўжалик юритувчи субъектлар кенг қамровли иқтисодий хавфсизликни таъминлаш учун бир қанча тадбирлар тизимидан фойдаланиши лозим экан.

2.2. Хизмат кўрсатувчи корхоналар иқтисодий хавфсизлиги ҳолатини баҳолашда қўлланиладиган кўрсаткичлар тизими ва уларни аниқлаш йўллари

Ҳар қандай иқтисодий категория ва жараёнларга баҳо беришда маълум кўрсаткичлардан фойдаланилади. Кўрсаткичларнинг сони ва қўлами улар ифода этаётган категория ёки жараёнинг мазмун-

моҳиятига боғлиқ. Юқорида корхонанинг хавфсизлиги асосан салбий ҳолатлар билан боғлиқлиги хусусида гап юритилди. Бу табиий. Чунки, хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятига хавф соладиган омиллар асосан салбий характерга эга бўлади. Аммо шундай омиллар ҳам борки, улар салбий эмас ва хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий хавфсизлигига ижобий таъсир қилади. Бундай кўрсаткичлар сирасига хўжалик фаолиятига баҳо беришда қўлланиладиган иқтисодий кўрсаткичларни киритиш мумкин.

Иқтисодий кўрсаткичлар бир қисмининг миқдори ошиб борса корхона ишининг яхшиланаётганлигидан далолат беради (масалан корхонанинг рентабеллиги, меҳнат унумдорлиги, фондларнинг самарадорлиги, тўлов қобилияти, ликвидлиги кабилар) ва улар миқдорининг ўсиши ижобий кўрсаткич сифатида баҳоланади. Айрим кўрсаткичлар борки, (масалан харажатлар даражаси, корхонанинг фондлилиги кабилар) улар миқдорининг камайиб бориши ижобий кўрсаткичлар сифатида баҳоланади. Агарда уларнинг тескариси содир бўладиган бўлса, албатта корхона аҳволининг ёмонлашаётганлигидан ва ушбу кўрсаткичларнинг миқдори унинг салбий оқибатларга олиб келаётганлигидан далолат беради. Шу туфайли корхоналар хавфсизлигини иқтисодий кўрсаткичлар билан ҳам баҳолаш мумкин, деган хулосага келдик.

Бизнинг фикримизча, бунга сабаб сифатида яна қуйилагиларни далолат сифатида келтиришимиз мумкин:

Биринчидан, хизмат кўрсатиш билан шугулланадиган субъектлар ҳам бошқа корхоналар сингари эркин рақобат шароитида фаолият кўрсатмоқда. Бу жараён ҳар бир хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий тараққиётида ўз йўлини йўқотганлар учун шафқатсиздир. Шу туфайли ҳар бир корхонанинг фаолиятига ўз вақтида баҳо берилиб, хавфсизлик ҳолати ўрганиб борилишни тақозо қилади.

Иккинчидан, эркин рақобатга асосланган бозор муносабатлари шароитида, ҳар бир корхона учун банкротлик хавфи кун тартибида турадиган муҳим унсурлардан биридир. Ундан қўтилиш йўли ҳам жараёни маълум кўрсаткичлар билан ифода этиб боришни тақозо қилади.

Учинчидан, ҳар қандай категория ёки жараёнга баҳо беришда, унинг яхши ёки ёмонлигини характерлаш учун ҳам уларни кўрсаткичларда ифода этиш зарурати туғилади.

Тўртинчидан, корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлигини баҳолаш масаласи иқтисодий адабиётларда деярли ёритилмаган. Уни қандай

кўрсаткичлар, да ифодалаш мумкинлиги ҳамон тўлиқ очиб берилмаган. Бу ҳолат ҳам мазкур масалага жиддий ёндошишни талаб қилади.

Агар ушбу муаммолар назарий ва амалий жиҳатдан ҳал қилинадиган бўлса, буларнинг ҳаммаси охир-оқибатда корхоналар фаолиятининг ёмонлашувиغا, ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатишнинг кескин пасайишига, банкротлик ҳолатига тушиб қолишига, иш кўламининг қисқариши эвазига ишсизликнинг ошиб кетишига сабаб бўлувчи салбий ҳолатларнинг олди олинади. Бу эса хўжалик юритувчи субъектларга ўз ходимлари олдидаги, давлат ва жамият олдидаги вазифаларини тўлиқ бажариб бориш ва ўзининг фаолиятини барқарор равишда давом эттириш имконини беради.

Қаерда хавф-хатар бўлса, ўша жойда ундан ҳимояланиш йўллари ва чораларини ҳам кўриб қўйиш лозим бўлади. Хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий жиҳатдан хавфсизлиги таъминланмаган бўлса, уни ўнглаш чоралари шу субъектнинг айнан иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқдир. Бундан кўриниб турибдики, хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий хавфсизлиги билан боғлиқ ҳолатлар қандайдир кўрсаткичлар билан баҳоланиши лозим экан.

Буларнинг ижобий томонлари шулардан иборатки, биринчидан, ҳар бир хўжалик юритувчи субъектнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ тадбирларни ишлаб чиқишда нималарга ва фаолиятнинг қайси жиҳатларига аҳамият бериш лозимлиги аниқ бўлади. Иккинчидан, бу жиҳатлар ҳар бир хўжалик юритувчи субъектларнинг ўз имконияти ва хусусиятларидан келиб чиқиб, унинг иқтисодий жиҳатдан хавфсизлик сиёсати ва стратегиясини ишлаб чиқиш учун асос бўлади. Шундан келиб чиққан ҳолда корхоналар, шу жумладан хизмат кўрсатувчи субъектларнинг иқтисодий хавфсизлигини баҳолаш учун қуйидаги кўрсаткичлар тизимини тавсия қиламиз:

1. Режада (меъёрда) кўзда тутилган даражадан кам бўлмаган активлар рентабеллиги ($A_p > A_{pm}$).

2. Режада (меъёрда) кўзда тутилган даражадан кам бўлмаган харажатлар рентабеллиги ($X_p > X_{pm}$).

3. Режада (меъёрда) кўзда тутилган даражадан кам бўлмаган ўз маблағлари рентабеллиги ($\dot{Y}_p > \dot{Y}_{pm}$).

4. Режада (меъёрда) кўзда тутилган даражадан кам бўлмаган сотилган маҳсулот (умумий) рентабеллиги ($С_{mp} > С_{pm}$).

5. Корхонанинг ликвидлик даражаси (жорий ликвидлик) (L_d).

6. Муддати ўтган ва умидсиз дебитор қарзларнинг йўқлиги (D_{yq}).

7. Қонунбузарликларнинг олди олинганлиги ва уларнинг корхонада қайд этилмаганлиги (ҚБ_{нук}).

Мазкур кўрсаткичлар мажмуи корхоналарнинг иктисодий хавфсизлик даражасини ифодалайди. Шу туфайли уларнинг ҳар бирининг аниқланиш йўлларини ва моҳиятини кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Корхоналарнинг иктисодий хавфсизлигини ифодаловчи муҳим кўрсаткичлардан бири режада (меъёрда) кўзда тутилган даражадан кам бўлмаган активлар рентабеллигидир (A_p). Ушбу кўрсаткич одатдаги формула билан ифодаланади:

$$A_p = (Cф : A * 100) > A_{pm};$$

Бу ерда: $Cф$ – корхонанинг соф фойдаси;

A – активларнинг ўртача йиллик қиймати.

Аммо шунини эътироф этиш керакки, мазкур кўрсаткичнинг миқдори амалдаги меъёрда кўзда тутилган даражадан (A_{pm}) кам бўлмаслиги керак. Бироқ, ҳозирги ҳар бир кўрсаткич бўйича меъёр даражаси ишлаб чиқилмаган шароитда, ушбу кўрсаткич миқдори бизнес режада кўзда тутилиши ва меъёр сифатида асос қилиб олинishi мумкин. Бу ҳолат қуйидагича ифодаланади ($A_p > A_{pm}$). Агар режада активлар рентабеллиги даражаси 5,0% этиб белгиланган бўлса, ҳақиқатда мазкур корхонанинг рентабеллиги шу даражадан кам бўлмаслиги лозим. Ҳақиқатда унинг даражаси 3,0% бўлиши мумкин. Бу умуман олганда корхонанинг самарали ишлаётганлигини кўрсатади, аммо иктисодий жиҳатдан хавф-хатарга яқин бўлиб ҳисобланади. Мазкур корхона учун хавфсизлик зонаси 5,0%дан кўп бўлган уни самарали даражада, деб баҳолаш лозим бўлади. Худди шундай фикрларни бошқа кўрсаткичлар бўйича ҳам айтиш мумкин.

Корхоналар хавфсизлигини ифодаловчи кўрсаткичлардан яна бири режада (меъёрда) кўзда тутилган даражадан кам бўлмаган харажатлар рентабеллигидир. Бозор муносабатлари шароитида ҳар қандай фаолият натижасидан фойда олиш мақсадида харажат (X) қилинади. Ушбу кўрсаткичнинг миқдори ҳар бир сўм сарф қилинган харажатлардан қанча фойда олинаётганлигини кўрсатади. Бироқ ушбу кўрсаткичнинг ҳажми ҳам кўзда тутилган даражадан кам бўлмаслиги керак. Ушбу кўрсаткични аниқлаш учун қуйидаги формуладан фойдаланишни тавсия қиламиз:

$$X_p = (Cф : X * 100) > X_{pm};$$

Бу қисқартириб ифодаланадиган бўлса, қуйидаги ҳолат рўй бермоғи- $X_p > X_{pm}$, яъни ҳақиқий харажатлар рентабеллиги режада кўзда тутилган рентабеллик даражасига нисбатан юқори (катта)

бўлмоғи лозим. Шундагина корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлиги таъминланиши мумкин. Чунки, харажатларнинг ҳар бир сўми 3 сўм фойда келтирадиган даражада режалаштирилган бўлса, ҳақиқатда икки сўмдан фойда келтирса, табиийки, кўзда тутилган айрим тадбирларга фойда суммаси етарли бўлмайди. Шу туфайли унинг даражаси режада кўзда тутилган миқдордан албатта юқори бўлишлигини тақозо қилади. Корхоналар хавфсизлиги ўрганилганида албатта бундай ҳолатга алоҳида аҳамият берилишни тақозо қилади.

Режада (меъёрда) кўзда тутилган даражадан кам бўлмаган ўз маблағлари ($\dot{Y}_z$) рентабеллиги ($\dot{Y}_{zp}$) ҳам корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлашни баҳолашда қўлланиладиган кўрсаткичлардан биридир. Ушбу кўрсаткичнинг даражасини аниқлаш учун қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$\dot{Y}_{zp} = (\text{Сф} : \dot{Y}_z * 100) > \dot{Y}_{zpm} ;$$

Ушбу формулани қисқартирилган ҳолда қуйидагича ифодалаш мумкин $\dot{Y}_{zp} > \dot{Y}_{zpm}$. Ушбу ҳолат ўз маблағлари рентабеллигининг ҳақиқий даражаси режада кўзда тутилган миқдорга нисбатан албатта юқори бўлиши кераклигидан далолат беради.

Бозор муносабатлари шароитида корхона ўз маблағларидан албатта самарали фойдалансагина иқтисодий жиҳатдан хавфсизлигини таъминлаган бўлади. Шу нуқтаи назардан бизнес режада унинг миқдори маълум даражада режалаштириладигани, бунда мазкур субъектнинг барқарор фаолиятини таъминлаш кўзда тутилади. Агар ҳақиқатда ундан кам бўладиган бўлса, табиийки, кўзда тутилган ишлар амалга ошмаслиги, ўз маблағларининг самарадорлиги пасайиб кетиш ҳоллари рўй беради. Шу туфайли бундай ҳолатга йўл қўймаслик масаласи корхоналар диққат марказида доимий равишда бўлиб турмоғи лозим. Шундагина ҳар бир хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий хавфсизлиги таъминланади.

Корхоналар иқтисодий хавфсизлигини ифодаловчи кўрсаткичлардан яна бири режада (меъёрда) кўзда тутилган даражадан кам бўлмаган сотилган маҳсулот (умумий) рентабеллиги ҳисобланади. Ушбу кўрсаткичнинг миқдори қуйидаги формула билан аниқланади:

$$\text{См}_p = (\text{Сф} : \text{См} * 100) > \text{См}_{pm} ;$$

Ушбу формуладаги ғояни қисқа қилиб $\text{См}_p > \text{См}_{pm}$ сифатида ифодалаш мумкин. Бунинг мазмуни сотилган маҳсулотлар рентабеллигининг ҳақиқий миқдори унинг режадаги (меъёрдаги) миқдоридан юқори (катта) бўлиши керак, деганидир. Чунки фойда фақат маҳсулотларни сотиш эвазига олинади. Ҳар бир сотилган

махсулот корхонага маълум даражада фойда келтирсагина у корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаши мумкин. Шу туфайли ҳар бир корхонанинг ўзига хос баҳо сиёсати бўлмоғи лозим. Қайсики, маҳсулот сотиладиган бўлса, у барча харажатлар ва солиқларни тўлаб корхонага фойда келтирадиган даражада баҳоланмоғи лозим. Шу туфайли ҳар бир корхона товарини (ишини, хизматини) имкон қадар юқори баҳога сотишга ҳаракат қилади. Аммо бозор муносабатлари шароитида ҳукм сураётган эркин ракобат бунга йўл қўймайди. Шу туфайли ҳар бир корхона ўзининг эгилувчан ва самарали баҳо сиёсатига эга бўлмоғи ва шунга эришиш учун барча чора-тадбирларни қўлламоғи лозимдир. Акс ҳолда ўзини иқтисодий жиҳатдан хавфли зонага тушириб қўйиши мумкин.

Корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини аниқлаш ва унга одилона баҳо бериш учун кўрсаткичлар тизими бироз мураккаблик туғдиради, чунки бир кўрсаткич миқдори режадан юқори бўлиб турганда, иккинчисининг миқдори ундан паст даражада бўлиши мумкин. Навбатдаги йилда унинг тескариси ва ҳ.к. Бундай ҳолатда мазкур кўрсаткичнинг динамикасига ва ундаги ўзгариш тенденциясининг ҳолатига баҳо бериб бўлмайди. Бироқ, бундай иқтисодий иш бозор муносабатлари чуқурлашиб бораётган ҳозирги пайтда ўта муҳимдир. Шу туфайли кўрсаткичлар тизимидан ягона, корхоналар иқтисодий хавфсизлигини ифодаловчи комплекс кўрсаткични аниқлашни тавсия қиламиз. Бунинг учун қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$K_{хкк} = A_p + X_p + \bar{Y}_p + C_{mp} + L_d + D_{пк} + K\bar{B}_{пк};$$

Бунда: $K_{хкк}$ – корхоналар хавфсизлигини ифодаловчи комплекс кўрсаткич.

Бунда барча кўрсаткичларнинг йиғиндиси олинади. Агар шу формула асосида хулоса қилинадиган бўлса корхоналар хавфсизлигини ифодаловчи комплекс кўрсаткичнинг ўзгаришига айнан ана шу кўрсаткичлар таъсир этган бўлади. Ушбу ҳар бир кўрсаткичнинг миқдори режадаги (агар меъёр даражаси ишлаб чиқилган бўлса меъёр) даражаси билан солиштирилади. Бордию унинг ўтган даврларга нисбатан ўзгаришини аниқлаш лозим бўлса режа кўрсаткичи ўрнига ўтган йилги кўрсаткичлар ҳам олинаши мумкин. Иқтисодий ишларнинг энг муҳим вазифаларидан бири шу тавсия қилинган таклифларни амалиётда сынаб кўришдан иборатдир. Агар у амалиётда қўлланилиши мураккаб ёки мумкин бўлмаса, бозор муносабатлари шароитида бундай илмий тавсияларнинг яшавчанлиги бўлмайди.

Юқоридаги формула бир хил белгилар билан ифодалаб олинса (мас равишда X_i яъни $X_1, X_2, X_3, X_4, X_5, X_6, X_7$), унда қисқа қилиб аддитив моделни чиқариш мумкин. Масалан, натижа “У” билан, омилларни “Х” билан белгилаб олинса, унинг модели қуйидаги шаклга эга бўлади:

$$Y = \left(\sum_{i=1}^n X_i \right) : n; \quad (i=1, n)$$

Мазкур аддитив моделга тегишли амалий маълумотларни қўллаб ишлов бериладиган бўлинса, корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлигини баҳолайдиган комплекс кўрсаткични аниқлаш мумкин бўлади.

Комплекс кўрсаткични аниқлаш учун муҳим бўлган битта тамойилга амал қилиш лозим. Биринчидан кўпайтириладиган ёки қўшилиладиган кўрсаткичлар албатта бир хил ўлчамга эга бўлиши лозим. Иккинчидан эса, бу кўрсаткичлар микдорининг йўналишлари ҳам бир хил бўлишини таъминлайди. Чунки амалиётда шундай кўрсаткичлар борки бирининг микдори кўпайса (меҳнат унумдорлиги, фонднинг самарадорлиги, рентабеллик кўрсаткичларининг даражаси кабилар), корхонанинг иш натижаси ижобий яқун топаётганлигидан далолат беради, шундай кўрсаткичлар ҳам борки улар ҳажми ёки даражасининг кўпайиши (маҳсулотнинг фондлилиги, харажатларнинг даражаси, иш ҳақининг 1 сўм маҳсулотга нисбатан кўпайиши кабилар) иш натижасининг салбий яқун топганлигидан далолатдир. Шу туфайли кўрсаткичлар тизимига киритилган ҳар бир кўрсаткични шу тамойилга мослаштириб олишнишни тақозо қилади.

Ушбу кўрсаткичларни Самарқанд туманида жойлашган хизмат кўрсатувчи корхоналар мисолида кўриб чиқамиз (2.1-жадвал).

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, корхонанинг сотилган маҳсулоти ўсиш суръати 2007-2018 йиллар давомида мунтазам ўсиш тенденциясига эга. Шу даврда унинг микдори 319,2%ни ташкил қилган. Корхонанинг соф фойдаси эса шу даврда 279,3%га ўсган.

Одатда, корхона рентабелли (самарали) ишлайдиган бўлса, фойданинг ўсиш суръати маҳсулотнинг ўсиш суръатига нисбатан юқори бўлиши лозим эди. Аммо ушбу ҳолатда сотилган маҳсулотнинг ўсиш суръатининг жадаллик даражаси 2017 йилда 1,1452 коэффициентга (266,5 : 232,7) тенг бўлган бўлса, 2018 йилда 1,1428 коэффициентга (319,2 : 279,3) тенг бўлган. Натижада рентабеллик даражаси 2007 йилда 4,42%ни ташкил қилган бўлса, бу кўрсаткич 2010 йилгача муттасил ўсиб борган ва сотилган маҳсулот ҳажмига нисбатан 5,11%га тенг бўлган. Чунки шу даврлар мобайнида сотилган маҳсулотнинг ўсиш суръатига (152,4%) нисбатан фойданинг ўсиш

**“ДИОР” хизмат кўрсатиш МЧЖ иқтисодий хавфсизлигини
ифодаловчи умумий рентабеллик (маҳсулот рентабеллиги)
кўрсаткичлари ва уларнинг 2007-2018 йиллардаги динамикаси³⁸**

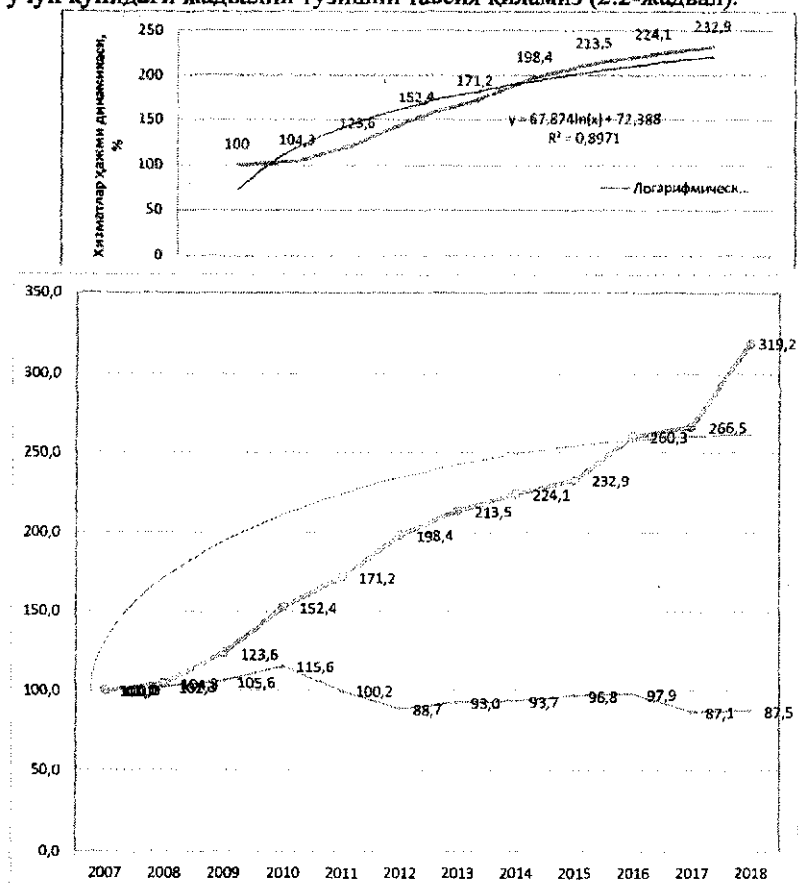
Йил- лар	Корхона томонидан кўрсатилган хизматлар ҳажми		Корхонанинг соф фойдаси		Рентабеллик даражаси, %	
	Суммаси, минг сўм	Ўзгариш суръати, %	Суммаси , минг сўм	Ўзгариш суръати, %	Дара- жаси, %	Ўзгари ш суръат и, %
2007	1135532,1	100,0	50190,5	100,0	4,42	100,0
2008	1184359,9	104,3	53414,6	106,4	4,51	102,3
2009	1463868,8	123,6	68362,7	136,2	4,67	105,6
2010	1730550,9	152,4	88431,2	176,2	5,11	115,6
2011	1944030,9	171,2	86120,6	171,6	4,43	100,2
2012	2252895,6	198,4	88313,5	176,0	3,92	88,7
2013	2424361,0	213,5	99641,2	198,5	4,11	93,0
2014	2544727,4	224,1	105351,7	209,9	4,14	93,7
2015	2644654,3	232,9	113191,2	225,5	4,28	96,8
2016	2956634,4	260,3	128246,6	255,5	4,33	97,9
2017	3026216,6	266,5	116800,0	232,7	3,85	87,1
2018	3624660,6	319,2	140049,8	279,3	3,86	87,5

суръати тез (176,2%) бўлган. Аммо кейинги йилларда сотилган маҳсулот ҳажми ўсиб борган, аммо унинг ўсиш суръатига нисбатан фойда суммасининг ўсиш суръати секинлашиб қолган. Лекин сотилган маҳсулотнинг ўсиш суръати бутун давр бўйича юқори бўлган. Энди ушбу кўрсаткичларнинг ҳосиласи бўлган рентабеллик даражасини инobatга оладиган бўлсак, унинг даражаси муттасил камайиб борган. Бу жараён 2015 йилгача давом этиб, шу йилда 4,28%гача камайган. 2016 йилдан бошлаб яна ўсиш тенденцияси рўй берган ва 2016 йилга келиб, унинг даражаси 4,33%га етган бўлса, 2017 йилда 3,85%га камайиш бошланган. Аммо ушбу кўрсаткич 2007 йил даражасидан анча пастлигича (0,564 банд) қолмоқда.

Корхонанинг умумий рентабеллиги маълум даражада унинг иқтисодий хавфсизлигини ифодаласа-да, тўлиқ характерлай олмайди. Шу туфайли рентабелликнинг бошқа кўрсаткичларини ҳам кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ, деб ўйлаймиз. Булардан бири активлар рентабеллигидир. Чунки корхона активлари бўйича қанча юқори

³⁸ Манба: Тадқиқ қилинган “ДИОР” хизмат кўрсатувчи МЧЖнинг 2007-2018 йиллардаги ҳисоботлари асосида муаллифнинг ишланмаси

самарадорликка эришган бўлса унинг иқтисодий хавфсизлиги шунча яхши таъминланган бўлади. Бунинг катор йиллардаги ҳолатни ўрганиш учун қуйидаги жадвални тузишни тавсия қиламиз (2.2-жадвал).

2.1-расм. Хизматлар ҳажмининг 2007-2018 йиллардаги динамикаси ва унинг корреляция коэффиценти.

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, мазкур таҳлил қилинаётган корхонада активларнинг ўсиш суръати 2007-2018 йиллар давомида 157,4%ни ташкил қилади, фойданики эса, таъкидланганидек, 279,3%га тенг. Корхонанинг активлари рентабеллиги, шуларга мос равишда, шу ўрганилаётган йиллар давомида ошириб борилишига эришилган. Мазкур кўрсаткичнинг

даражаси 2007 йилда 15,3%ни ташкил қилган бўлса, 2018 йилга келиб 24,1%га етган, яъни 8,8 бандга (24,1 – 15,3) ошган. 2015 йилда ушбу кўрсаткичнинг миқдори 21,4%ни ташкил қилди. Бу ҳолат шуни

2.2-жадвал

**“ДИОР” хизмат кўрсатиш МЧЖ иктисодий хавфсизлигини
ифодаловчи активлар рентабеллиги ва уларнинг 2007-2018
йиллардаги динамикаси³⁹**

Йил-лар	Активлар		Корхонанинг соф фойдаси		Активлар рентабеллиги	
	Суммаси, минг сўм	Ўзгариш суръати, %	Суммаси, минг сўм	Ўзгариш суръати, %	Даражаси, %	Ўзгариш суръати, %
2007	327739,1	100,0	50190,5	100,0	15,3	100,0
2008	370707,9	113,1	53414,6	106,4	14,4	94,1
2009	359360,6	109,6	68362,7	136,2	19,0	124,2
2010	377624,2	115,2	88431,2	176,2	23,4	152,9
2011	382135,0	116,6	86120,6	171,6	22,5	147,1
2012	397569,4	121,3	88313,5	176,0	22,2	145,1
2013	494252,0	150,8	99641,2	198,5	20,2	132,0
2014	520775,8	158,9	105351,7	209,9	20,2	132,0
2015	528970,9	161,4	113191,2	225,5	21,4	139,9
2016	634765,0	193,6	128246,6	255,5	20,2	132,0
2017	674258,0	205,7	116800,0	232,7	17,3	113,1
2018	686502,0	209,5	140049,8	279,3	24,1	157,5

**Активлар қиймати солиштирма баҳода олинди, чунки таҳлил даврида бир неча марта қайта ҳисобланди.*

кўрсатадики, 2007 йилда ҳар 100 сўм активлар корхонага 15,3 сўм фойда олиб келган бўлса, 9 йилдан кейин 21,4 сўм фойда келтирадиган бўлди. Демак, корхонанинг активлари билан боғлиқ иктисодий хавфсизлиги шу йилларда муттасил таъминланиб борган.

Корхоналар иктисодий хавфсизлигини таъминловчи кўрсаткичлардан яна бири унинг харажатлар самарадорлигини ифодаловчи рентабеллигидир.

Шу туфайли ушбу кўрсаткични ҳам қатор йилларга таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир. Бунинг учун қуйидаги жадвални тузишни тавсия қиламиз(2.3-жадвал).

³⁹ Маълумот таҳрир қилинган “ДИОР” хизмат кўрсатиш МЧЖнинг 2007-2018 йиллардаги ҳисоботлари асосида муаллифнинг ишланмаси

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, харажатлар шу таҳлил даврида, яъни 2007-2018 йиллар мобайнида 221,3%га ўсган, фойда эса, таъкидланганидек, 225,4%га кўпайган. Бу ҳолат шуни кўрсатадики, харажатларга нисбатан фойданинг тез ўсиши унинг самарали ишлаганлигидан далолат беради. Ҳақиқатда кузатадиган бўлсак, 2007 йилда ҳар 100 сўм қилинган харажат 18,8 сўм фойда олиб келган. Бу ҳолат 2011 йилга қадар жуда юқори суръатда эканлигини кўрамиз. Шу йилда фойда энг юқори кўрсаткичга, яъни 20,4 сўмгача ўсган. Бирок, 2014 йилдан бошлаб мазкур кўрсаткич камайиш тенденциясига эга бўлган ва 2018 йилда ҳар 100 сўм қилинган харажатнинг фойдалилиги 27,5 сўмни ташкил қилган.

2.3-жадвал

**“ДИОР” хизмат кўрсатиш МЧЖ иқтисодий хавфсизлигини
ифодаловчи харажатлар рентабеллиги ва уларнинг 2000-2011
йиллардаги динамикаси⁴⁰**

Йил- лар	Харажатлар		Корхонанинг соф фойдаси		Харажатлар Рентабеллиги	
	Суммас и, минг сўм	Ўзгариш суръати, %	Суммаси, минг сўм	Ўзгариш суръати, %	Дара- жаси, %	Ўзгариш суръати, %
2007	266392,7	100,0	50190,5	100,0	18,8	100,0
2008	271482,0	101,9	53414,6	106,4	19,7	104,8
2009	331241,2	124,3	68362,7	136,2	21,8	116,0
2010	391211,3	146,9	88431,2	176,2	22,6	120,2
2011	421518,4	158,2	86120,6	171,6	20,4	108,5
2012	465146,2	174,6	88313,5	176,0	19,0	101,1
2013	489541,3	183,8	99641,2	198,5	20,4	108,5
2014	536248,5	201,3	105351,7	209,9	19,6	104,3
2015	589537,5	221,3	113191,2	225,5	19,2	102,1
2016	600258,6	225,3	128246,6	255,5	21,3	113,2
2017	606589,8	227,7	116800,0	232,7	19,3	102,6
2018	600582,6	225,4	140049,8	279,3	27,5	146,2

Умуман камайиш тенденциясига эга бўлсада 2007 йилга корхона томонидан олинган фойда нисбатан юқорилигича қолганлигини ижобий ҳол, деб баҳолаш мумкин. Чунки ушбу кўрсаткич бўйича корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги маълум даражада таъминланган.

Бозор муносабатлари шаронтида, айниқса глобал молиявий-иқтисодий инқироз таъсирини юмшатиш жараёнида ҳар бир

⁴⁰ Маълумотлар кўрилган “ДИОР” хизмат кўрсатиш МЧЖнинг 2007-2018 йиллардаги ҳисоботлари асосида муаллифнинг ишланмаси

корхонанинг, шу жумладан хизмат кўрсатувчи корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлиги ўз маблағларининг самарадорлигига ҳам боғлиқдир. Ўз маблағларидан самарали фойдаланиш ҳозирги шароитда ўта муҳим, чунки ушбу маблағ бевосита мулкдорга тегишлидир. Шунинг учун ҳўжалик юритувчи субъектлар томонидан, мулк шаклидан қатъий назар, иқтисодий хавфсизлик масаласи ўрганилганда албатта ўз маблағларининг рентабеллик кўрсаткичларини ҳам ўрганишга тўғри келади. Бнинг учун қуйидаги жадвални тузишни тавсия қиламиз (2.4-жадвал).

Ушбу жадвал маълумотларининг кўрсатишича, корхонанинг ўз маблағлари 2007-2018 йиллар давомида 181,6 га ўсган, фойда суммаси эса, таъкидланганидек, 279,3%га кўпайган.

2.4-жадвал

“ДИОР” хизмат кўрсатиш МЧЖ иқтисодий хавфсизлигини ифодаловчи ўз маблағлари рентабеллиги ва уларнинг 2008-2018 йиллардаги динамикаси⁴¹

Йил-лар	Ўз маблағлари		Корхонанинг соф фойдаси		Ўз маблағлари рентабеллиги	
	Суммаси, минг сўм	Ўзгариш суръати, %	Суммаси, минг сўм	Ўзгариш суръати, %	Даражаси, %	Ўзгариш суръати, %
2007	183546,1	100,0	50190,5	100,0	27,3	100,0
2008	198256,4	108,0	53414,6	106,4	26,9	98,7
2009	214523,2	116,9	68362,7	136,2	31,9	116,7
2010	218547,6	119,1	88431,2	176,2	40,5	148,2
2011	236251,3	128,7	86120,6	171,6	36,5	133,5
2012	241845,7	131,8	88313,5	176,0	36,5	133,5
2013	266874,3	145,4	99641,2	198,5	37,3	136,8
2014	281563,2	153,4	105351,7	209,9	37,4	137,1
2015	286038,2	158,4	113191,2	225,5	39,6	145,1
2016	296721,4	161,6	128246,6	255,5	43,1	157,8
2017	312416,9	170,2	116800,0	232,7	37,3	136,6
2018	333642,8	181,7	140049,8	279,3	49,6	181,6

Корхонанинг ўз маблағлари билан боғлиқ иқтисодий хавфсизлиги йилдан-йилга мустақамланиб борган. Чунки, 2007 йилда ҳар 100 сўм ўз маблағларига 27,3 сўм фойда тўғри келган бўлса, 2018 йилга келиб ушбу кўрсаткичнинг ҳажми 49,6 сўмга етган. Унинг ўсиш тенденциясини таҳлил қиладиган бўлсак, 2008 йилда 2007 йилга нисбатан камайиш (26,9 сўм) рўй берган. Аммо 2010 йилдан бошлаб кескин кўпайган ва 2018 йилга келиб фойда унинг миқдори 49,6 сўмга

⁴¹ Манба: Таҳлиқ қилинган “ДИОР” хизмат кўрсатиш МЧЖнинг 2007-2018 йиллардаги ҳисоботиари асосида муаллифнинг ишланмаси

етган ёки 2007 йилга нисбатан 148,2%га ўсган. Булардан кўриниб турибдики корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги маълум даражада таъминланган. Мазкур маълумотлар умумий хулоса қилиш учун асос бўлади. Корхоналарни бозор муносабатлари шароитида бошқаришни такомиллаштиришда ҳар бир жараёни тўғри баҳолаш тақозо қилинади. Шундан келиб чиқадиган бўлсак, уларнинг ягона комплекс кўрсаткичини аниқлашга тўғри келади. Бу борада бир қанча усуллар мавжуд. Бунинг учун амалдаги усуллардан бирини қўллаб, қуйидаги жадвални тузишни тавсия қиламиз (2.5-жадвал).

Ушбу жадвал маълумотлари кўрсатиб турибдики, 2007-2018 йиллар давомида рентабеллик кўрсаткичларининг ҳар бирида ўзгариш тенденцияси рўй берган. Ҳар бир кўрсаткич бўйича уларнинг 2007-2018 йиллардаги динамикаси билан бирга ўтган йилга нисбатан ўзгариш суръати ҳам

2.5-жадвал

**“ДИОР” хизмат кўрсатиш МЧЖ иқтисодий хавфсизлигини
ифодаловчи кўрсаткичлар тизимининг ўртача миқдорини
аниқлаш ҳисоб-китоби⁴²**

Йил- лар	Умумий рента- беллик даражаси, %		Активлар рентабеллиги		Харажатлар рентабеллиги		Ўз маблаглари рентабеллиги	
	Дар- а- жас и, %	Ўтган йилга нисбатан ўзгариш суръати, %	Дара- жаси, %	Ўтган йилга нисбатан ўзгариш суръати, %	Дара- жаси, %	Ўтган йилга нисбатан ўзгариш суръати, %	Дара- жаси, %	Ўтган йилга нисбатан ўзгариш суръати, %
2007	4,42	100,0	15,3	100,0	18,8	100,0	27,3	100,0
2008	4,51	102,3	14,4	94,1	19,7	104,8	26,9	98,7
2009	4,67	103,5	19,0	131,9	21,8	110,7	31,9	118,6
2010	5,11	109,4	23,4	123,1	22,6	103,7	40,5	127,0
2011	4,43	86,7	22,5	96,2	20,4	90,3	36,5	90,1
2012	3,92	88,5	22,2	98,7	19,0	93,1	36,5	100,0
2013	4,11	104,8	20,2	91,0	20,4	107,4	37,3	102,2
2014	4,14	100,7	20,2	100,0	19,6	96,1	37,4	100,3
2015	4,28	103,4	21,4	105,9	19,2	98,0	39,6	105,9
2016	4,33	97,9	20,2	132,0	21,3	113,3	43,1	157,8
2017	3,85	87,1	17,3	113,1	19,3	102,7	37,3	136,6
2018	4,57	103,4	24,1	157,5	27,5	146,3	49,6	181,7
Ўртача йил- лик даража %	4,36	98,9	19,9	111,9	20,8	107,0	36,4	118,2

⁴² Манба: Тадқиқ қилинган “ДИОР” хизмат кўрсатиш МЧЖнинг 2007-2018 йиллардаги ҳисоботлари ва мазкур бобдаги 2.1, 2.2, 2.3, 2.4 жадваллар маълумотлари асосида муаллифнинг ишланмаси

аникланган. Корхонадаги умумий рентабеллик даражаси 2011 йилда 2007 йилга нисбатан 13,3%га (100,0 – 86,7) ва 2012 йилда 2007 йилга нисбатан 11,5%га (100,0-88,5) камайган. Натижада шу 10 йил мобайнида унинг ўртача миқдори 98,9 %га тенг бўлиб қолган. Бундай пасайиш тенденциясини корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлиги жиҳатидан ижобий баҳолаш кийин. Барча кўрсаткичлар бўйича ўртача кўрсаткичнинг аникланиши унинг ҳар бир йилга солиштирилиши учун асос бўлади. Қолган кўрсаткичларда ўртача йиллик ўсиш 100,0%дан баланд. Булардан активлар рентабеллиги 111,9% бўлган бўлса, харажатлар рентабеллиги 107,0%ни ташкил қилади ва ўз маблағлари рентабеллиги эса – 118,2%га тенгдир.

Мазкур ўртача кўрсаткичлар корхона хавфсизлигини таъминлашнинг эталон миқдори, деб қабул қилинадиган бўлса, умумий рентабеллик бўйича 2011-2012 йилларда корхона иқтисодий хавфсизлик жиҳатидан заиф ҳолатда бўлган. Активлар рентабеллиги бўйича таҳлил қиладиган бўлсак, аҳвол унчалик яхши эмас. Бунда 2008 ва 2011-2013 йилларда корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги унчалик таъминланмаган, деган хулосани чиқариш мумкин. Аммо бошқа кўрсаткичлар эвазига мазкур корхона хавфли зонадан чикиб кетган.

Худди шундай ҳолатни бошқа кўрсаткичлар бўйича ҳам айтиш мумкин. Масалан, харажатлар рентабеллиги бўйича хулоса қиладиган бўлсак, 2011, 2012 ва 2014, 2015 йилларда корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги бироз заифроқ бўлган. Шу йилларда ушбу кўрсаткичнинг ўзгариш тенденцияси ҳам ўртачадан кам бўлган.

Мазкур корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини баҳолашда қўлланиладиган шартли эталон кўрсаткичи 109,0 фоизлар йиғиндисига тенг. Агарда уни 2011 йил натижаси билан солиштирадиган бўлсак, шу йилда унинг миқдори 90,8 фоизлар йиғиндисига тенг бўлган. Бу рақам шуни кўрсатиб турибдики, мазкур корхонанинг 2011 йилда иқтисодий хавфсизлиги маълум даражада таъминланмаган. Кўрсаткичларнинг ўртачасини оладиган бўлсак ҳам шуни кузатиш мумкинки, иқтисодий хавфсизликни таъминлашда қўлланиладиган шартли эталон кўрсаткичнинг миқдори 27,25%га (109,0 / 4) тенг булган. Шу йилда, яъни 2011 йилда корхона хавфсизлик даражасини ифодаловчи комплекс кўрсаткичнинг миқдори 22,74%ни (90,84 / 4) ташкил қилган. Бу ҳам шуни кўрсатадики, 2011 йилда корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги маълум даражада таъминланмаган.

Агарда биз тавсия қилган корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлигини баҳолаш билан боғлиқ усуллар амалиётга жорий қилинадиган бўлса,

уларнинг ҳолатига тўғри баҳо беришга, таъсирчан бошқарув қарорларини қабул қилишга имконият туғилади.

2.3. Хизмат кўрсатувчи корхонада хавфсизлик хизмати ходимлари орқали иқтисодий хавфсизликни баҳолаш йўллари

Бозор муносабатлари шароитида ҳўжалик юритувчи субъектларнинг умумий хавфсизлигини, айниқса унинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш ўта муҳим аҳамиятга эга эканлиги хусусида юқорида етарлича далил-лар келтирилди. Зеро, корхона барқарор фаолият кўрсатиб банкротликка учрамаслиги, мунтазам равишда иқтисодий ўсишни таъминлаб бориши учун ундан иқтисодий хавфсизлигини таъминлаб бориш такозо этилади.

Ҳўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлайдиган асосий куч – бу иқтисодий хавфсизлик билан шуғуллунувчи ходимлардир. Аммо ҳозирги пайтда турли мулк шаклида фаолият кўрсатувчи жуда кўп корхоналар таркибида хавфсизлик хизмати бугунги кун талабидан келиб чиққан ҳолда ташкил қилинмаган. Брз устига ушбу жараён билан шуғулланадиган профессионал кадрлар ҳам етарли эмас. Бу эса маълум даражада ушбу масаланинг ижобий ҳал бўлишига

салбий таъсирини ўтказиши мумкин.

Тадқиқотлар кўрсатадики, ҳозирги пайтда корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлиги билан асосан унинг раҳбарияти шуғулланади. Аммо бу эркин рақобат шароитида етарли эмас. Чунки хавфсизлик хизматининг ўзига хос бўлган жуда кўп функциялари бор, улар бир қанча муҳим вазифаларни ҳам бажаради. Шу туфайли бир гуруҳ олимларимиз, ҳар бир корхона таркибида махсус хавфсизлик хизмати бўлими фаолият кўрсатиши лозим, деган хулосани илгари сурганлар⁴³. Бу бизнинг фикримизча табиий, чунки кўпгина мамлакатларда ҳўжалик юритувчи субъектлар алоҳида хавфсизлик хизмати билан шуғулланадиган махсус бўлимларга эгаллиги хусусида ҳам купгина илимий-таҳлилий тадқиқотлар мавжуд⁴⁴.

Ҳозирги пайтда мамлакатимизда ҳам корхоналар хавфсизлик хизматида алоҳида аҳамият берилмоқда. Ушбу соҳани тартибга солиш учун мамлакатимиз, алоҳида тармоқлар ва ҳўжалик юритувчи субъектлар томонидан бир қанча меъёрий ҳужжатлар ишлаб чиқилди. Шу туфайли хавфсизлик хизмати ўз фаолияти давомида уларга

⁴³ Абдукаримов Б.А. ва бошқалар. Корхона иқтисодиёти. Дарслик. – Т.: Фан, 2005. – Б. 256-262.

⁴⁴ Градов А.П. Национальная экономика. 2-е изд. – СПб.: Питер, 2007. – 184-196 с. Попов А.И. Экономическая теория: Учебник для вузов. 4-е изд. – СПб.: Питер, 2006. – 465-511 с. Обеспечение безопасности перевозок опасных грузов железнодорожным транспортом / 2-е изд. Под ред. А.В.Кириченко. – СПб.: Питер, 2004. – 106 с. и.др.

таянади. Бу ҳужжатларнинг бир қисми давлат миқёсида ишлаб чиқилиб, тасдиқланган бўлса, иккинчи қисми хўжалик юритувчи субъектлар томонидан ишлаб чиқилади. Умуман олганда, корхона хавфсизлиги билан боғлиқ меъёрий ҳужжатлар қуйидагилардан иборат бўлади:

1. Корхонанинг хавфсизлик хизмати тўғрисида умумий Низом;
2. Хавфсизлик хизмати ходимларининг функционал вазифалари;
3. Тартиб (режим) ва соқчиликни ташкил этиш бўйича Низом;
4. Меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича Йўриқнома;
5. Раҳбарлар, мутахассислар ва техник ходимларнинг махфий ахборотлар билан ишлашлари бўйича мансабдорлик қўлланмалари;
6. Ёнгин хавфсизлиги тўғрисида Низом;
7. Махфий ахборотлар мавжуд бўлган иш ҳужжатларининг архивда сақланишини ташкил этиш бўйича мансабдорлик қўлланмалари;
8. Техник хавфсизлик тўғрисида Низом;
9. Ахборотларни муҳандислик-техник жиҳатдан ҳимоя қилишни ташкил этиш бўйича мансабдорлик қўлланмалари;
10. Хорижий вакиллар ва ваколатхоналар билан ишлаш тартиби бўйича мансабдорлик қўлланмалари.

Бу ҳужжатларнинг аниқ рўйхати юқорида қайд этилган дарсликда ҳам келтирилган⁴⁵. Кўриниб турибдики, корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш кенг қамровли масала бўлиб, у билан шу корхонага дахлдор бўлган барча ходимлар шугулланиши лозим. Аммо бугунги кунда корхонанинг хавфсизлик хизмати таркибида уни турли хавф-хатарлардан сақлаб қолиш мақсадида ушбу соҳани бошқарадиган мутасадди кишилар ёки бир гуруҳ ходимлар бўлмоғи лозим. Чунки жуда кенг қўламли иш билан бирга шу соҳани ҳам бошқариш раҳбар зиммасида қоладиган бўлса, табиийки, бу масала қуйи даражага тушиб кетиши мумкин. Шуларни инобатга олинган ҳолда айрим йирик корхоналарда ахборот-таҳлил бўлинмаси, хавфсизликни таъминлаш йўналиши бўйича аниқ вазифаларни ечиш учун тажрибали мутахассислардан иборат тузилмалар ташкил этилмоқда. Бундай бўлинма корхонанинг ҳажми қандайлигидан қатъий назар уларнинг ҳаммасида иш ҳажмига мос равишда ташкил қилиниши мақсадга мувофиқдир.

Иқтисодий адабиётларда ва меъёрий ҳужжатларда ифода этилишича, корхонанинг хавфсизлик хизмати ўз фаолияти давомида жуда кўплаб вазифаларни бажаради. Ушбу вазифаларни бажариш учун хавфсизлик хизмати ходимлари бир қанча функцияларни ҳам ижро этади. Булар иловада келтирилган (1-илова).

⁴⁵ Абдукаримов Б.А. ва бошқалар. Корхона иқтисодиёти. Дарслик. – Т.: Фан, 2005. - 256 б.

Мазкур функцияларни бажариш бевосита корхонанинг умумий хавфсизлик хизмати орқали амалга оширилади. Ҳозирги шароитда айрим корхоналарда махсус хавфсизлик бўлимлари мавжуд. Хавфсизлик бўлимларига асосан сақлаш масалалари юклатилган. Бу ҳам иқтисодий хавфсизликни қисман бўлсада таъминлайди. Аммо кўпгина корхоналарда бундай бўлимлар алоҳида ходимлар ажратиш билан чекланиб қолинган. Натижада ушбу вазифалар айрим ходимларга қўшимча вазифа сифатида юклатилган. Бу борада рақобат шароитида муваффақият билан ривож топаётган “ДИОР” масъулияти чекланган жамияти фаолиятини ўрганишни лозим деб топдик. Мазкур хизматнинг таркибига қуйидагилар кириди: хавфсизлик хизмати бошлиғи, тартиб (режим) ва соқчилик хизмати, махсус хизмат, муҳандислик-техник химоя хизмати, ташқи фаолият хавфсизлигини таъминлаш хизмати ва бевосита бухгалтерия ходимлари таркибида ички назорат-тафтиш хизмати мавжуд. Агар корхона йирик бўлса, шу хизматларнинг барчаси махсус бўлимлар орқали амалга оширилиши мумкин.

Адабиётларда таъкидланишича, ушбу бўлимларнинг бевосита аниқ вазифалари корхона ходимларининг функционал мажбуриятларида, унинг низомида ўз аксини топади. Ҳар бир бўлимда махсус хизмат секторлари ҳам бўлиши мумкин. Масалан, тартиб (режим) ва соқчилик бўлимида тартиб сектори ва соқчилик сектори, махсус бўлимда махфий ҳужжатлар сектори ва ҳ.к.⁴⁶ Бундай тавсиялар бошқа адабиётларда⁴⁷ ҳам қайд этилган. Аммо мамлакатимизнинг хизмат кўрсатиш соҳаси билан шуғулланадиган кўпгина катта-кичик корхоналарида (айниқса хусусий мулкка асосланган субъектларда) хавфсизлик хизмати билан боғлиқ алоҳида бўлим йўқлиги, бу борадаги ишларни такомиллаштиришни тақозо қилади.

Корхонада банд бўлган хавфсизлик хизмати ходимларини таҳлил қилишда тегишли кўрсаткичлардан фойдаланилади. Буларга:

- хавфсизлик хизмати ходимларининг умумий ходимлардаги улуши;
- хавфсизлик хизмати ходимларига тўғри келадиган активлар қиймати;
- хавфсизлик хизмати ходимларига тўғри келадиган сотилган маҳсулот ҳажми;
- 1 сўм корхона активларининг ўртача йиллик қийматига тўғри келадиган сотилган маҳсулот ҳажми кабиларни киритиш мумкин.

⁴⁶ Абдукаримов Б.А. ва бошқалар. Корхона иқтисодиёти. Дарслик. – Т.: Фан, 2005. – 260 б.

⁴⁷ Экономическая и национальная безопасность: Учебник. / Под ред. Е.А.Олейникова. – М.: Экзамен, 2005. – 768 с., Кочергина Т.Е. Экономическая безопасность. Ростов н/Д: Феникс, 2007. – 445 с., Вечканов Г.С. Экономическая безопасность: Учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2007. – 384 с., Экономическая безопасность: учеб. пособие. Под ред. В.А.Богомолова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2009. – 295 с.

Бироқ айрим корхоналарда бундай хизматлар ташкил қилинган. Масалан, “ДИОР” масъулияти чекланган жамиятда хавфсизлик хизмати бўлими мавжуд. Мазкур корхонанинг фаолияти йилдан-йилга кенгайиб, шунга мос равишда хавфсизлик билан боғлиқ бўлган ходимлар сони ҳам ошиб бормокда. Зеро, хавфсизликни таъминламасдан туриб, корхонанинг барқарор ривожланишини, унинг иқтисодий тараққиётида тегишли ўсишни таъминлаб бўлмайди. Бу бўлимда банд бўлган ходимлар сонининг динамикаси 2007-2018 йиллар бўйича қуйидаги жадвалда келтирилган (2.6-жадвал).

2.6-жадвал

“ДИОР” хизмат кўрсатиш МЧЖда хавфсизлик хизмати бўлими ходимларининг умумий ходимлардаги улушининг 2007-2018 йиллардаги ўзгариш динамикаси⁴⁸

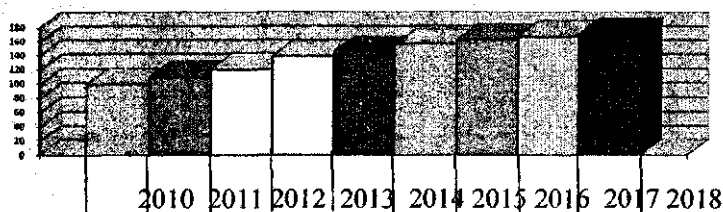
Йиллар	Корхонада банд бўлган умумий ходимларининг ўртача сони		Корхонада банд бўлган хавфсизлик хизмати ходимларининг ўртача сони, киши		Корхонада банд бўлган хавфсизлик хизмати ходимларининг умумий ходимлардаги улуши, %
	Киши, нафар	Ўзгариш суръати, %	Киши, нафар	Ўзгариш суръати, %	
2007	136	100,0	4	100,0	2,9
2008	149	109,6	4	100,0	2,7
2009	164	120,6	5	125,0	3,0
2010	189	139,0	6	150,0	3,2
2011	198	145,6	6	150,0	3,0
2012	212	155,9	7	175,0	3,3
2013	221	162,5	8	200,0	3,6
2014	228	167,6	10	250,0	4,4
2015	233	171,3	10	250,0	4,3
2016	216	158,8	8	200,0	3,7
2017	200	147,1	8	200,0	4,0
2018	195	143,4	8	200,0	4,1

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, мазкур таҳлил қилинаётган корхонада ходимлар сони 2007-2018 йилларда 143,4 %га ўсган бир пайтда, хавфсизлик билан боғлиқ ходимлар сони 2,0 мартага кўпайган. Корхонада банд бўлган хавфсизлик хизмати ходимларининг умумий ходимлардаги улуши 2007 йилда 2,9 %га тенг бўлган бўлса, 2018 йилга келиб 4,1 %ни ташкил қилмокда 2014-2015 йилларда ушбу кўрсаткич, мос равишда, 4,4 ва 4,3 %га тенг

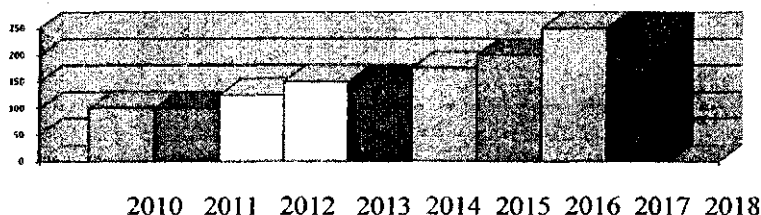
⁴⁸ Манба: “ДИОР” хизмат кўрсатиш МЧЖнинг 2007-2018 йиллар давомидаги ҳисоботлари асосида муаллифнинг ишланмаси

бўлмоқда., Ушбу маълумотлардан кўриниб турибдики, хавфсизлик хизмати билан боғлиқ ходимлар сони умумий ходимларга нисбатан тез ўсмоқда. Бу кўрсаткич бозор муносабатлари шароитида корхоналарнинг хавфсизлигини таъминлаш масаласи ҳам муҳим аҳамият касб этиб бораётганлигидан далолат бермоқда.

Масаланинг моҳияти шунчалик муҳимлигини жаҳонда содир бўлаётган глобал молиявий-иктисодий инқироз ҳам кўрсатмоқда. Демак иқтисодий хавфсизликни иқтисодиётнинг барча бўғинларида таъминлаш лозим экан. Шу туфайли ушбу соҳада банд ходимлар сони ошиб бормоқда. Буни қуйидаги корхона мисолида ҳам кўриш мумкин (2.2. ва 2.3. расмлар).

2.2-расм. “ДИОР” хизмат кўрсатиш МЧЖда банд бўлган умумий ходимлари ўртача сонининг динамикаси

2.2-расм. “ДИОР” хизмат кўрсатиш МЧЖда банд бўлган хавфсизлик хизмати ходимлари ўртача сонининг динамикаси

Булардан кўриниб турибдики, корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш ҳозирги шароитда ўта муҳимдир. Шу туфайли хавфсизлик хизматидан ташқари барча бўлимлар ва секторларда фаолият кўрсатаётган ходимлар ҳам бу масалани ҳеч ёдларидан чиқармасликлари, умумий хавфсизликни таъминлаш ҳамманинг бурчи, деб қарашлари лозим.

Корхонада банд бўлган хавфсизлик хизмати ходимларининг умумий ходимлардаги улуши ошиб борганлигига гувоҳ бўлдик. Аммо

уларнинг асосий вазифаларидан бири корхонадаги мавжуд мулкларнинг бутлигини таъминлашдан иборатдир. Бу масалада мазкур корхонада аҳвол қандайлиги хусусида айрим маълумотларни келтирсак (2.7-жадвал).

2.7-жадвал

“ДИОР” хизмат кўрсатиш МЧЖда банд бўлган хавфсизлик хизмати ходимларига тўғри келадиган активларнинг миқдорининг 2007-2018 йиллар динамикаси⁴⁹

Йиллар	Корхона активларининг ўртача қиймати		Корхонада банд бўлган хавф-сизлик хизмати ходимларининг ўртача сони, киши		Корхонада банд бўлган хавфсизлик хизмати 1 нафар ходим-ларига тўғри келади-ган активлар қиймат	
	суммаси, минг сўм	ўзгариш суръати, %	киши, нафар	ўзгариш суръати, %	суммаси, минг сўм	ўзгариш суръати, %
2007	327739,1	100,0	4	100,0	81934,8	100,0
2008	370707,9	113,1	4	100,0	92677,0	113,1
2009	359360,6	109,6	5	125,0	71872,1	78,2
2010	377624,2	115,2	6	150,0	62937,4	76,8
2011	382135,0	116,6	6	150,0	63689,2	77,7
2012	397569,4	120,7	7	175,0	56795,6	69,3
2013	494252,0	150,8	8	200,0	61781,5	75,4
2014	520775,8	158,9	10	250,0	52077,6	63,6
2015	528970,9	161,4	10	250,0	52897,1	64,6
2016	634765,1	193,6	8	200,0	79345,6	96,8
2017	698241,6	213,0	8	200,0	87280,2	106,5
2018	782030,6	238,6	8	200,0	97753,8	110,3

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, корхонанинг активлари 2007-2018 йилларда 238,6% ошган бўлса корхона хавфсизлик хизмати ходимлари ҳам шу йилларда 2,5 баробар кўпайган. Натижада уларнинг хавфсизликни таъминлаш бўйича юкламаси 35,4%га (100 – 64,6) камайган. Бу жараён турли йўналишларга эга. Масалан, мазкур юклама 2007 йилда 2018 йилга нисбатан 138,6 % ошган бир пайтда хавфсизлик ходимлари сони мутаносиб равишда оширилмаган. Бу ҳолат кўрсатадики, хавфсизлик ходимларининг юкламаси йилдан-йилга ошиб бормоқда. Бунинг сабабини суриштирганимизда, бу ҳолат корхонанинг объектлари кўпайганлиги, уларга қўйиладиган қўриқчи ва ходимларини

⁴⁹ Манба: “ДИОР” хизмат кўрсатиш МЧЖнинг 2007-2018 йиллар бўйича ҳисоботлари асосида муаллифнинг ишланмаси

нормативдан ошиши, маъмурий харажатларни купайишига ҳозирча имкониятлари йўқлиги билан боғлиқ эканлиги аникланди.

Корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш учун хавф-хатарларни бартараф қилишга эришиш лозим. Иқтисодий хавф-хатарлардан

бири банкротлик хавфидир. Чунки бозор муносабатларига асосланган иқтисодиёт тасодифлардан холи эмас. Бозорда фаолият кўрсатаётган корхона ёки фирма ҳар хил вазиятга тушиб қолиши мумкин. Бу ҳолат ҳар қандай корхонани хушёрликка чорлайди.

Банкротлик деганда, одатда корхонанинг синиши тушунилади, яъни у маблағли йўқлигидан ўз мажбуриятлари бўйича қарзларни тўлашга қурби етмай қолади. Табиийки, бундай ҳолатда корхона ўз фаолиятини тўхтатади. Эркин иқтисодиёт шароитида олдингидек, барча зарарлар давлат ҳисобидан қоплаб берилмайди, энди у мулкдор ҳисобидан қопланади. Шу туфайли корхонанинг қарзларини қоплаши учун мулкдор бор мол-мулкни сотишдан бошқа чораси қолмайди. Бу эса корхонага, мулкдорга, шу ерда ишлаётган ходимларга, давлат ва жамиятга ҳам катта зарар келтиради. Банкротлик хавфини бартараф қилиш учун унинг турларини билишни тақозо қилинади. Ҳозирги пайтда банкротлик хавфининг учта тури мавжуд (2.4-расм).

2.4-расм. Корхонанинг банкротлик хавфи⁵⁰

Мазкур хавфларнинг ҳаммаси ҳам хатарлидир. Аммо уларнинг олдини олиш мумкин ва бу хавфларнинг тавсифи иқтисодий адабиётларда ёритилган⁵¹.

Корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлигини баҳолашда унинг самарадорлигига алоҳида аҳамият бериш лозимдир. Бунинг учун бир

⁵⁰ Ушбу банкротлик хавфи турларининг изоҳи "Корхона иқтисоди" дарслигида батафсил келтирилган. Абдукаримов Б. А. ва бошқалар. Корхона иқтисодиёти. Дарслик. – Т.: Фан, 2003. – Б. 260-261.

⁵¹ Абдукаримов Б. А. ва бошқалар. Корхона иқтисодиёти. Дарслик. – Т.: Фан, 2005. – Б. 260-261.

қанча кўр-саткичларни аниклаш тақозо этилади. Буларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- корхонада банд бўлган хавфсизлик хизмати 1 нафар ходимларига тўғри келадиган сотилган маҳсулот ҳажми;
- қўриқланадиган 1 сўм корхона активларининг ўртача йиллик қийматига тўғри келадиган сотилган маҳсулот ҳажми.

Ҳар бир корхонада ушбу кўрсаткичлар таҳлили хавфсизлик хизмати самарадорлигини белгиловчи кўрсаткичлар ҳисобланади. Шу туфайли таҳлил қилинаётган корхонада иқтисодий хавфсизликнинг ҳолатига баҳо бериш учун қуйидаги жадвалдан фойдаланишни тавсия қиламиз (2.8-жадвал).

2.8- жадвал

“ДИОР” хизмат кўрсатиш МЧЖнинг маҳсулотлари ва хавфсизлик хизмати ходимларининг 2007-2018 йиллардаги динамикаси⁵²

Йил-лар	Корхонада сотилган маҳсулот (кўрсатилган хизматлар)нинг ҳажми		Корхонада банд бўлган хавф-сизлик хизмати ходимларининг ўртача сон, киши		Корхонада банд бўлган хавфсизлик хизмати 1 нафар ходимларига тўғри келадиган сотилган маҳсулот ҳажми	
	суммаси, минг сўм	ўзгариш суръати, %	киши, нафар	ўзгариш суръати, %	суммаси, минг сўм	ўзгариш суръати, %
2007	1135532,1	100,0	4	100,0	282883,0	100,0
2008	1184359,9	104,3	4	100,0	296090,0	104,7
2009	1463868,8	123,6	5	125,0	292773,8	103,5
2010	1730550,9	152,4	6	150,0	288425,2	102,0
2011	1944030,9	171,2	6	150,0	324005,2	114,5
2012	2252895,6	198,4	7	175,0	321842,2	113,8
2013	2424361,0	213,5	8	200,0	303045,1	107,1
2014	2544727,4	224,1	10	250,0	254472,7	89,9
2015	2644654,3	232,9	10	250,0	264465,4	93,5
2016	2956634,4	260,3	8	200,0	369579,3	130,6
2017	3026216,6	266,5	8	200,0	378277,1	136,9
2018	3624660,6	319,2	8	200,0	453082,6	160,2

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, мазкур корхонанинг бозордаги нуфузи ошиб бормокда. Чунки, унинг маҳсулоти (кўрсатилган хизмати) йилдан-йилга ўсиш тенденциясига эга бўлган. Масалан, 2007-2018 йилларда сотилган маҳсулот ҳажми 224,1 %га ошган. Бу эса муттасил ўсиб боаётганлигини кўрсатиб турибди. Айниқса охириги йилларда мазкур корхонанинг сотилган маҳсулотлари

⁵² Манба: “ДИОР» масъулияти чекланган жамияти ”нинг ҳисоботлари асосида муаллифнинг ишланмаси

тезлик билан ўсмоқда. Ўсиш даражаси 2013 йилда 2012 йилга нисбатан 107,6 % бўлса ($2424361,0 * 100 : 2252895,6$), 2012 йилда 2011 йилга нисбатан 115,9 % ўсишга ($2252895,6 * 100 : 1944030,9$) эришилган эди. 2008 йилда 2007 йилга нисбатан 104,3%га ошган бўлса, 2018 йилда 2007 йилга нисбатан эса 319,2%га ошган. Шу даврда корхонанинг хавфсизлик хизмати ходимлари 2,5 баробар ошган. Бунинг натижасида ўсиш суръати сотилган маҳсулотнинг ўсиш суръатига нисбатан бирмунча пастлигича қолмоқда. Корхонада банд бўлган хавфсизлик хизмати 1 нафар ходимларига тўғри келадиган сотилган маҳсулот ҳажми 2015 йилгача ошган. Таҳлил қилинган даврда унинг миқдори 107,1 %ни ташкил этган. 2017 ва 2018 йилларда 2007 йилга нисбатан камайган. Булардан кўриниб турибдики, корхонанинг хавфсизлик даражаси охириги йилларда бирмунча ёмонлашиб бормоқда.

Корхоналар иқтисодий хавфсизлиги ҳолатини баҳолашга мазкур корхонада сақланаётган ва ишлатилаётган активларнинг самарадорлигини аниқлаб ҳам эришиш мумкин. Унинг ҳолатига баҳо бериш учун ўрганила-ётган корхонанинг иқтисодий кўрсаткичлари, хусусан, сотилган маҳсулот ҳажми ҳам, унинг активлари ҳам ҳисобга олинади. Аммо иқтисодий хавф-сизлигини таъминлаш борасидаги самарадорлигини ҳам баҳолаш лозим бўлади. Бу масалани таҳлил қилинаётган корхонадаги аҳволни ўрганиш учун қуйидаги жадвалдан фойдаланиш тавсия қилинади (2.9-жадвал).

Ушбу маълумотлардан ҳам кўриниб турибдики, корхонанинг активлари ўртача йиллик қиймати 2007-2018 йилларда 238,6 %га ўсган бир пайтда сотилган маҳсулот ҳажми 319,2 % ошган. Бу ҳолат кўрсатадики, корхонада сақланаётган ва ишлатилаётган активлардан самарали фойдаланилмоқда. Агар самарадорлик кўрсаткичларини таҳлил қиладиган бўлсак, шунга амин бўламизки, 2007 йилда 1 сўм корхона активларининг ўртача йиллик қийматига тўғри келадиган сотилган маҳсулот ҳажми 3,465 минг сўмни ташкил қилган бўлса, 2018 йилга келиб, ушбу кўрсаткичнинг миқдори 4,633 минг сўмга етди. Бу дегани, шу йилларда мазкур кўрсаткич 133,7 %га ошди, демакдир. Булар корхона фаолиятидаги ижобий ҳолатдир.

Корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлашга бир қанча омиллар таъсир қилади. Бу омиллар доимий ва вақтинча бўлиши ҳам мумкин. Шу туфайли омилларга қатъи эътибор қаратиш лозим бўлади.

Корхона хавфсизлигига таъсир қилувчи омиллардан бири ва энг муҳими, бу унинг бозордаги мавқеининг юқорилигидир. Бунинг фойдаланиш учун мазкур корхонанинг ишлаб чиқарадиган маҳсулоти (иши, хизмати)нинг ҳажми ҳисобланади. Ушбу кўрсаткич йилдан йилга ошиб бораётган бўлса, корхонанинг бозордаги нуфузи ҳам ошиб

бораётганлигидан далолат беради. Шу туфайли ўлчаниши мумкин бўлган омиллардан бири бўлган ишлаб чиқарилган ва сотилган маҳсулотлар ҳажмини таҳлил қилишни мақсадга мувофиқдир. Бу борада юқорида келтирилган жадваллардаги маълумотлар етарли, деб ўйлаймиз.

Корхонанинг иктисодий хавфсизлигига таъсир этувчи бир қанча омиллар борки, уларнинг миқдорини ўлчаш қийин. Масалан, корхонанинг иктисодий хавфсизлигига катта салбий таъсир қиладиган омиллардан бири ғирром рақобатнинг ҳукм суришидир.

2.9-жадвал

“ДИОР” хизмат кўрсатиш МЧЖнинг маҳсулотлари ва активларининг 2007-2018 йиллардаги динамикаси ҳамда уларнинг қиёсий таҳлили⁵³

Йиллар	Корхонада сотилган маҳсулотнинг ҳажми		Корхонанинг активлари ўртача йиллик қиймати		1 сўм корхона активларининг ўртача йиллик қийматига тўғри келадиган сотилган маҳсулот ҳажми	
	Суммаси, минг сўм	Ўзгариш суръати, %	Суммаси, минг сўм	Ўзгариш суръати, %	Суммаси, минг сўм	Ўзгариш суръати, %
2007	1135532,1	100,0	327739,1	100,0	3,465	100,0
2008	1184359,9	104,3	370707,9	113,1	3,195	92,2
2009	1463868,8	123,6	359360,6	109,6	4,074	117,6
2010	1730550,9	152,4	377624,2	115,2	4,583	132,3
2011	1944030,9	171,2	382135,0	116,6	5,087	146,8
2012	2252895,6	198,4	397569,4	120,7	5,695	164,4
2013	2424361,0	213,5	494252,0	150,8	4,905	141,6
2014	2544727,4	224,1	520775,8	158,9	4,886	141,0
2015	2644654,3	232,9	528970,9	161,4	4,999	144,3
2016	2956634,4	260,3	634765,1	193,6	4,567	144,3
2017	3026216,6	266,5	698241,6	213,0	4,334	125,1
2018	3624660,6	319,2	782030,6	238,6	4,633	133,7

Аммо унинг таъсирини аниқлаш қийин. Бозор муносабатлари шароитида рақобатлар тизимида ғирром рақобатнинг мавжудлиги бир субъектнинг вақтинча гуллаб яшнашига ва иккинчисининг асоссиз синишига олиб келади. Шу туфайли мамлакат миқёсида ғирром рақобатни бартараф қиладиган қонунларни ишлаб чиқиш ва уларни бартараф қилиш йўллари белгилаб бориш лозимдир. Бу эса

⁵³ Маъба: “ДИОР” маъсулияти чекланган жамиятининг 2007-2018 йиллардаги ҳисоботлари асосида муаллифнинг ишланмиси.

давлатнинг вазифасига киради. Чунки корхоналарнинг баркарор ишлашидан давлат ҳам манфаатдордир.

Биз ушбу тушунчанинг таърифини келтиришни мақсадга мувофик, деб топдик. **Фирром рақобат** деганда **хўжалик юритувчи субъектларнинг бозорда ўрнатилган рақобатга онд тартиб ва қондаларига амал қилмасдан, ўз манфаатини устун қўйган ҳолда, фирромлик йўлини тутиб иштирок этиши** тушунилади.

Бундай фирром рақобат иштирокчилари бўлган корхоналарни бозор тизимида йўқ деб бўлмайди. Шу туфайли бозорда турли тасодифлар, таваккаллар бўлиши мумкин. Фирром рақобат қилувчилар ўз ишларида муваффақият қозониш йўлларини ахтариш билан бирга рақобатчиларни қандай қилиб, турли таъсирлар билан синдириш йўлларини ҳам ўйлайдилар. Шу туфайли замонавий корхоналар раҳбарлари жуда зийрак ва хушёр бўлишлари лозим. Фирром рақобатчилар турли йўллар билан корхонанинг нуфузини тушуришга интилишлари мумкин. Бундай ҳолатлар руй берган ёки аниқланган тақдирда зудлик билан чоралар кўрилиши, агар ноқонуний ҳаракатлар сезилиб қоладиган бўлса, дарҳол асослаган ҳолда, хўжалик ва бошқа судларга мурожаат қилиниши мумкин.

Корхона мутахассисларининг хушёрлиги билан боғлиқ бўлган омиллар унинг ички омиллари ҳисобланади. Ҳар қандай мутахассис ёки ходим корхонанинг тижорат сирини ташқарига ошқора қилиб қўймаслиги керак. Бундай ҳолат кўпинча ходимнинг ўзи сезмаган ҳолда содир бўлиши мумкин. Фирром рақобатчилар кўпинча ишдан гап очиб, қандай қилиб юқори мувоффақиятларга эришадиганликларини оддий суҳбат давомида сўраб олишлари ва шу билан бошқаларнинг тижорат сирини билишлари ҳам мумкин. Шу туфайли бунга жуда эҳтиёт бўлиш керак.

Бозор муносабатлари ривожланган ва эркин рақобат ҳукм суриб турган мамлакатларда фирма ва компания ходимлари давраларда иш юзасидан гаплашмасликларининг сабаблари ҳам шу бўлса ажаб эмас. Аммо бизнинг ходимларимиз кўп ҳолларда оддий суҳбатда ҳам иш юзасидан гаплашиб ўтирадилар ва нима сир ва нимани сир тутмаслик кераклигини ҳам билмайдилар. Бундай одатларга барҳам бериш лозимдир. Чунки бунинг вақти етиб келди.

Хавфсизликка таъсир этувчи омиллардан бири, хавфсизликни таъминлашни рағбатлантириш ҳисобланади. Корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги унинг мулки билан боғлиқ экан, шу мулкни эҳтиёт қилиб кўриқлаётганларни, уни кўпайтиришга бевосита иштирок этаётганларни вақти вақти билан турли маънавий ва моддий рағбатлантириш механизмларидан фойдаланиб туришлик лозимдир. Қайси ишда

рағбатлантирилиши одилона ташкил қилинган бўлса ва ҳозир аҳбатта яхши ишнинг рағбатлантирилишини билса, ҳар қандай одам ўз касбига бефарқ бўлмайди. Бу иқтисодий хавфсизликнинг узлуксиз такомиллашувига олиб келади. Пировардида жамият ҳам, корхона ҳам, мулкдор ҳам, ходимнинг ўзи ҳам бундан манфаатдор бўлади. Манфаатдорлик нафақат иқтисодий хавфсизлик, балки ҳаёт учун ўта муҳим жараёнларнинг такомиллашув омилidir.

2-боб бўйича хулосалар

Корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги ҳолати, уни ифодаловчи кўрсаткичлар тизими ва уларни баҳолаш масалаларини тадқиқ қилиб, бир қанча хулосаларга келинди ҳамда илмий ва амалий аҳамиятга молик тақлиф ва тавсиялар ишлаб чиқилди.

1. Бугунги кунда корхона иқтисодий хавфсизлигини баҳолашда қўлланиладиган кўрсаткичлар тизими ва уларни аниқлаш йўллари олимларимиз томонидан кам ўрганилган ва шунга мос равишда, иқтисодий адабиётларда деярли ёритилмаган. Натижада, бозор муносабатлари шароитида ўта муҳим бўлган корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги билан боғлиқ иқтисодий категориянинг табиати очилмасдан қолиб кетмоқда ва амалиётда ушбу масала илмий жиҳатдан асосланмаган ҳолатда қўлланил-моқда. Бу эса, ўз навбатида корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлашда анча камчиликларга йўл қўйилишига сабаб бўлмоқда.

2. Ишда корхона иқтисодий хавфсизлигини баҳолашда қўлланиладиган кўрсаткичлар тизими илмий жиҳатдан асосланди ва уларни аниқлаш йўллари кўрсатиб берилди. Корхоналар, шу жумладан: хизмат кўрсатувчи субъектларнинг иқтисодий хавфсизлигини баҳолаш учун қуйидаги кўрсаткичлар тизими тавсия қилинди: режада (меъёрда) кўзда тутилган даражадан кам бўлмаган активлар рентабеллиги ($A_p > A_{pm}$); режада (меъёрда) кўзда тутилган даражадан кам бўлмаган харажатлар рентабеллиги ($X_p > X_{pm}$); режада (меъёрда) кўзда тутилган даражадан кам бўлмаган ўз маблаглари рентабеллиги ($\dot{U}_{3p} > \dot{U}_{3pm}$); режада (меъёрда) кўзда тутилган даражадан кам бўлмаган сотилган маҳсулот (умумий) рентабеллиги ($С_{mp} > С_{mrm}$). Мазкур кўрсаткичлар мажмуи корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлик даражасини ифодалайди. Шу туфайли уларнинг ҳар бирининг аниқлашиш йўллари ва моҳияти очиқ берилди.

3. Ҳаётий заруриятдан келиб чиқиб, корхоналар иқтисодий хавфсизлигини ифодаловчи кўрсаткичлар тизимидан комплекс кўрсаткични аниқлаш йўллари кўрсатиб берилди ва уларга аниқ

маълумотлар қўлланилган ҳолда баҳолаш усуллари ишлаб чиқилди ва амалиётга тавсия қилинди.

4. Тадқиқотлар кўрсатадики, ҳозирги пайтда турли мулк шаклида фаолият кўрсатувчи жуда кўп корхоналарда, шу жумладан хизмат кўрсатувчи субъектлар таркибида ҳам хавфсизлик хизмати бугунги кун талабидан келиб чиққан ҳолда, ташкил қилинмаган. Бу эса маълум даражада ушбу масаланинг амалиётда ижобий ҳал бўлишига салбий таъсирини ўтказиши тайин. Шу туфайли ҳозирги пайтда корхоналарнинг иктисодий хавфсизлиги билан асосан унинг раҳбарияти шугулланади. Аммо бу эркин рақобат шароитида етарли эмас. Хавфсизлик хизмати жуда кўп функциялар билан шугулланади ва бир қанча муҳим вазифаларни бажаради. Шулардан келиб чиқиб, бир гуруҳ олимларимиз томонидан, ҳар бир корхона таркибида махсус хавфсизлик хизмати бўлими фаолият кўрсатиши лозим, деган хулосага келганлар. Биз ҳам ҳўжалик юритувчи субъектларда, мулк шаклидан қатъий назар, хавфсизлик хизмати билан шугулланадиган бўлим ва унда иктисодий хавфсизлик билан шугулланадиган масъуллаб бўлиши лозим деб ҳисоблаймиз.

5. Изланишлар кўрсатдики, корхоналарнинг иктисодий хавфсизлигини баҳолашда унинг самарадорлигига алоҳида аҳамият бериш лозим экан. Буни баҳолаш учун бир қанча кўрсаткичлар тавсия қилинди. Улар жумласига қуйидагиларни киритиш мумкин: корхонада банд бўлган хавфсизлик хизмати 1 нафар ходимиға тўғри келадиған сотилган маҳсулот ҳажми; қўриқланадиған 1 сўм корхона активларининг ўртача йиллик қийматиға тўғри келадиған сотилган маҳсулот ҳажми. Ушбу кўрсаткичлар орқали хавфсизлик хизматида банд бўлган ходимлар самарадорлигининг ҳолатига, амалий маълумотларни қўлланилган ҳолда баҳо берилади.

6. Тадқиқотларимиз натижасида, корхоналар иктисодий хавфсизлигини таъминлашда “Хавфсизликни таъминлаш - БУ САДОҚАТЛИЛИК” дир деган тамойилға таяниш мақсадға мувофиқлиги, унинг мазмуни чуқур маъноға эға эканлиги, унинг бир қанча тадбирларни камраб олиши асосланди. Садокатлиликнинг бош ҳарфлари билан бошланадиған сўзларнинг ҳаммаси ҳўжалик юритувчи субъектлар иктисодий хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ тадбирлар эканлиги кўрсатиб берилди. Буларға қуйидаги тадбирларнинг кириши асосланди: боғлиқлилик, узлуксизлик, сирлилик, аҳиллик, доимийлик, очиқлик, қонунийлик, аниқлик, тадбиркорлик, лойиҳавийлик, иккиланмаслик, лоқайдликка йўл қўймаслик, иктисодий тежамкорлилик, комплекслилик. Мазкур тадбирларни ифода этадиған тушунчаларнинг ҳар бириға қискача изох берилди.

3-БОБ

ХИЗМАТ КЎРСАТУВЧИ КОРХОНАЛАР ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ БИЛАН БОҒЛИҚ ХАРАЖАТЛАР САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ ЙЎЛЛАРИ

3.1. Хизмат кўрсатувчи корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлик чегараси ва уни мустақкамлашнинг асосий йўналишлари

Корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини ўлчаш учун унинг маълум чегарасини аниқлаб олиш тақозо қилинади. Чунки, маълум чегарагача корхона иқтисодий жиҳатдан хавфли ва аксинча, маълум чегарадан кейин иқтисодий жиҳатдан хавфсиз бўлиши мумкин. Муҳими, ана шу чегара нималардан иборат, деган саволга жавоб топишда.

Иқтисодий адабиётларда корхонанинг иқтисодий хавфсизлик чегараси деган тушунча деярли ишлатилмайди. Аммо айрим адабиётларда рентабеллик бўсағаси⁵⁴, айримларида зарарсизлик нуктаси⁵⁵ баъзиларида эса фойдалилик нуктаси⁵⁶, каби иборалар ишлатилган. Баъзи адабиётларда мазкур кўрсаткични ўзини қоплаш нуктаси⁵⁷, деган ном билан ҳам аталган. Бизнинг фикримизча ушбу кўрсаткич бемалол **корхонанинг хавфсизлик нуктаси**, деб аташ учун ҳам асосдир. Чунки шу нуктада корхона фойда ҳам олмайди ва зарар ҳам кўрмайди. Агар фойда олиб бошласа, унинг хавфсизлиги мустақкамланиб боради ва аксинча, ушбу нукта зарар томон силжийдиган бўлса, мазкур корхона иқтисодий жиҳатдан хавфли зонага тушиб қолганлигидан далолат беради.

Эндиги вазифа шу хавфсизлик нуктасини назарий ва амалий жиҳатдан асослаш билан бирга, уни баҳолаш йўллариини корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги нуктаи назаридан ишлаб чиқишдан иборатдир. Бу муаммо айрим қарашларни таҳлил қилишни тақозо қилади.

Корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги ўз ичига бир қанча йўналишларни камраб олади. Булар жумласига, бозор механизмига хос бўлган эришилган натижа, яъни **сотилган маҳсулот ҳажмининг барча харажатларни қоплаб фойда олишга дониний равишда**

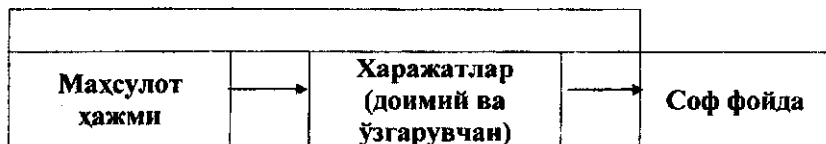
⁵⁴ Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия: 4-е изд., перераб. и доп. – Минск: ООО «Новое знание», 2000. – 630-635 с.

⁵⁵ Большой экономический словарь/ Под ред. А.Н.Азрилияна. 4-е изд. доп. и перераб. – М.: Институт новой экономики, 1999. – 1072 с.

⁵⁶ Pardayev M.K., Abdulkarimov I.T., Isroilov B.I. Iqtisodiy tahlil. T.: Melnat, 2004. – 429 - 436 b. Шодиева Г.М. Ойла ҳўжалиги фаровонлигини ошириш: муаммолар ва уларнинг ечимлари. Т.: Фан, 2006. – 80-91 бетлар. Пардаев М.Қ. ва бошқалар, Бошқарув таҳлили. Ўқув қўланма. Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси нашриёт уйи, 2005. – 328 бет. Пардаев М.Қ., Исроилов Б.И. Молиявий таҳлил. Т.: “Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси” нашриёт уйи, 1999. – 226-241 бетлар.

⁵⁷ Управленческий учет / Под ред. В.Палия и Р.Вандер Вила. – М.: ИНФРА - М, 1997. – 475 с.

эришиб бориш қонуниятини киритиш мумкин. Чунки, бозор муносабатлари шароитида барча харажатлар қопланиб фойда олишга эришилмас экан ҳеч қандай корхона ўзининг иқтисодий хавфсизлигини таъминлай олмайди. Шу туфайли иқтисодий хавфсизликнинг асосий кўрсаткичларига қуйидагиларни киритиш ва улар ўртасидаги мазкур боғланишни келтириш мумкин.

3.1.- расм. Корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш қонуниятини амалга оширишда иштирок этадиган кўрсаткичларнинг ўзаро боғлиқлиги

Эркин иқтисодиёт шароитида фаолият кўрсатаётган ҳар қандай корхона, шу жумладан хизмат кўрсатувчи субъектлар ҳам эркин рақобат натижасида синиб кетмаслиги ҳамда уларнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаши учун тушум курсаткичларлари хавфсизлик чегарасидан баланд бўлишига доимий равишда эришишлари лозимдир. Бу кўрсаткични олдиндан аниқлаш ва шу асосда ишни ташкил қилиш бугунги кун талабидир.

Хизмат кўрсатувчи субъектлар ҳам бошқа корхоналар сингари ўз фаолияти давомида маълум даражада даромад олиб ишлашни мақсад қилиб қўяди. Бундай жараён ҳам маълум даражада харажатларни талаб қилади. Мулкдорнинг мақсади ва манфаати шу харажатлар эвазига маълум миқдорда фойда олишга эришишдан иборатдир. Бунинг учун корхонанинг оладиган даромади унинг сарфлаган харажатларини тўлиқ қоплаши лозим. Ундан ортгани хўжалик юритувчи субъектларнинг фойдасини ташкил қилади.

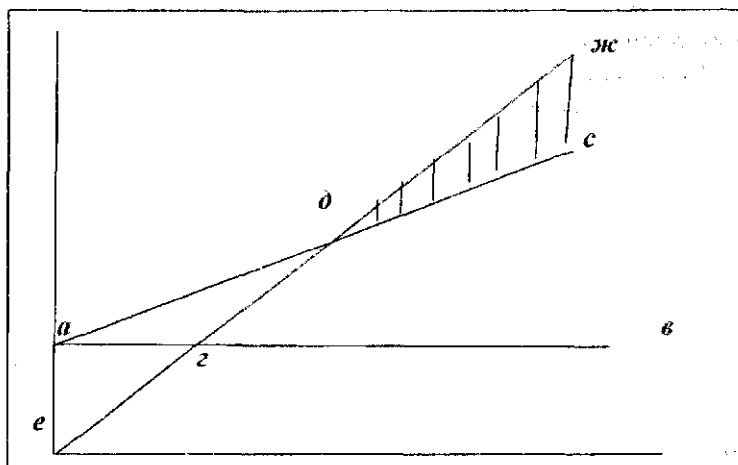
Агар эришилган даромад барча харажатни қопласа ($D=X$) бу мазкур хўжалик юритувчи субъектнинг иқтисодий хавфсиз чегарада эканлигидан далолат беради. Агар даромадлар харажатлардан кўп бўлса корхона маълум даражада фойда олиб иқтисодий жиҳатдан хавфсиз зонада эканлигидан далолатдир. Агарда даромад харажатлардан кам бўладиган бўлса, корхона иқтисодий жиҳатдан хавфли зонада эканлигидан далолатдир. Бу бир қарашда оддий назария. Аммо унинг замирида катта жараён ётади. Чунки, корхона раҳбари ёки мулк эгаси маълум муддатда қанча маҳсулот ишлаб чиқаришни, хизмат

кўрсатишни, шунга мос равишда қанча харажат қилинишини ва бу харажатни қоплаш учун қанча даромад олиш зарурлигини олдиндан билиши керак. Буни баҳолаш ва таҳлил қилиш учун эса корхонанинг хавфсизлик чегарасини аниқлаш тақозо қилинади.

Хизмат кўрсатувчи субъектларнинг хавфсизлик даражасини аниқлаш учун харажатларнинг таркиби аниқланади. Бу эса харажатларни доимий ва ўзгарувчи қисмларга бўлиб олишни тақозо қилади. Корхоналар барча харажатларини қоплаб, давлат бюджетига тўловларни амалга ошириб тегишли фойда олишлари мумкинлиги олдиндан кўзда тутилади. Бу ҳолда қуйидаги тенглик ҳосил бўлади:

$$d = \chi_a + \chi_b + w + r ; \quad (1)$$

Мазкур формула бўйича хулоса қилинадиган бўлса, хизмат кўрсатувчи корхонанинг даромади унинг доимий (χ_a) ва ўзгарувчи (χ_b) харажатларини қоплаши, бюджетга тўланадиган тўловларини (солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар) амалга ошириши (w) ва маълум даражада фойда (r) олишга эришиши лозим. Хизмат кўрсатувчи корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш учун ушбу кўрсаткичлар корхона миқёсида илмий асосланган тарзда режалаштирилиши лозим ва шу режанинг бажарилиши учун қаттиқ кураш олиб борилсагина унинг хавфсизлиги таъминланади.

3.2-расм. Корхонанинг иқтисодий хавфсизлик нуқтаси ва хавфсизлик зонаси.

- Бунда: $a-b$ – доимий харажатлар;
 $a-c$ – ўзгарувчи харажатлар;
 $e-ж$ – сотилган маҳсулот ҳажми;
 d – иқтисодий хавфсизлик нуқтаси;

ε — доимий харажатлар қопланадиган хавфсизлик нуктаси;
сдсж бурчаги — корхонанинг иктисодий хавфсизлик
майдони.

Эндиги асосий вазифа, мазкур хизмат кўрсатувчи субъект барча харажатларни қоплаб, тегишли кўзда тутилган фойдага эришиши учун қанча миқдорда хизмат кўрсатиши лозимлигини аниқлашдан иборатдир. Бунинг учун кўрсатиладиган хизматларнинг ўртача баҳоси аниқланади ва ундан мазкур кўрсаткичнинг миқдорини ҳисоблаш мумкин бўлади.

Фараз қиламиз: корхонада кўрсатиладиган битта хизматнинг ўртача баҳоси 2500 сўм. Доимий харажатларнинг миқдори 60000 сўм, ўзгарувчи харажатлар 40000 сўм, солиқлар ва мажбурий тўловлар 25000 сўм, режада кўзда тутилган соф фойда 30000 сўм. Ушбу маълумотлар асосида кўзда тутилган режага эришиш учун қанча хизмат кўрсатиш кераклиги аниқланади.

1. Доимий харажатларни қоплаш учун 24 та хизмат ($60000 : 2500$) кўрсатилиши етарли экан.

2. Барча харажатларни қоплаш учун эса 40 та хизмат $\{(60000 + 40000) : 2500\}$ кўрсатилиши лозим экан.

3. Барча харажатларни қоплаб солиқ ва мажбурий тўловларни ҳам амалга ошириш учун 50 та хизмат $\{(60000 + 40000 + 25000) : 2500\}$ кўрсатилиши лозим экан.

4. Корхона барча харажатларни қоплаб, тегишли солиқларни ҳам тўлаб кўзда тутилган фойдага эришиши учун 62 та хизматни $\{(60000 + 40000 + 25000 + 30000) : 2500\}$ амалга ошириши лозимлигини кўриш мумкин.

Агар мазкур хизмат кўрсатувчи субъект ҳисобот даврида 62 тадан ортиқ хизмат кўрсатса фойда олиш бўйича режа ошириб бажарилган бўлади. Агарда унинг кўрсатадиган хизмати 50 тадан 62 тагача бўлса, фаолият натижасида фойда олган, аммо фойданинг режа даражасига етмаган бўлади.

Бу ҳолат мазкур субъектнинг иктисодий хавфсизлик майдонига эга эканлигидан, лекин хавф-хатарнинг яқинлигидан далолат беради. Агар унинг ишлаб чиқарилган маҳсулоти 50 тадан кам бўлса, мазкур корхона иктисодий жиҳатдан хавфли зонада эканлигидан далолат беради.

Ушбу мисол корхонанинг иктисодий хавфсизлигига қандай омиллар бевосита таъсир қилишligидан далолат беради. Формула асосида хулоса қилинадиган бўлса, ушбу омилларга қуйидагилар қиради:

- доимий харажатлар миқдори;
- ўзгарувчи харажатлар миқдори;
- сотилган маҳсулот ҳажми;
- иктисодий хавфсизлик нуктасига эришиш лозим бўлган хизматлар миқдори;
- доимий харажатлар қопланадиган хавфсизлик нуктасига эришиш лозим бўлган хизматлар миқдори;
- корхона тўлайдиган солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг миқдори.

Хизмат кўрсатувчи субъектларнинг иктисодий хавфсизлигини таъминлаш учун доимий (ўзгармас) харажатлар миқдорининг йилдан-йилга маҳсулот ҳажмининг ўсишига нисбатан секинлик билан ўсишига эришилса, корхонанинг хавфсизлик даражаси ошиб боради. Агар харажатларнинг ўсиш суръати сотилган маҳсулот ҳажмига нисбатан тез бўлса, корхонанинг хавфсизлик даражаси пасайиб боради. Шу туфайли корхоналарнинг иктисодий хавфсизлигини таъминлаш учун ишни шундай ташкил қилиш керакки, доимий харажатларнинг ўсиш суръатига нисбатан сотилган маҳсулотнинг ўсиш суръати ҳамиша юқори бўлишини таъминлаш лозим.

Бозор муносабатлари шароитида хизмат кўрсатувчи субъектларнинг иктисодий хавфсизлик даражаси унинг ўзгарувчи харажатларига ҳам боғлиқдир. Ҳозирги шароитда нархнинг ўзгариши, иш ҳақи ва бошқа ўзгарувчи харажатларнинг тебраниб туриши ўзгарувчи харажатлар умумий миқдорининг ошишига олиб келади. Бундай шароитда ҳам ўзгарувчи харажатларнинг ўсишини сотилган маҳсулот ҳажмига нисбатан паст даражада ушлаб туришга эришиш лозим. Шундагина хизмат кўрсатувчи субъектларнинг иктисодий хавфсизлигини таъминлаш имкони кенгрок бўлади.

Хизмат кўрсатувчи субъектларнинг иктисодий хавфсизлигини таъминлашда муҳим омиллардан бири сотилган маҳсулотнинг, кўрсатилган хизматнинг ҳажми ҳисобланади. Сотилган маҳсулот эвазига барча харажатлар қопланади, бюджетга тўланадиган солиқлар ёпилади ва корхона пироврд мақсад бўлган фойда олишга эришади. Шу туфайли сотилган маҳсулотни кўпайтириш корхонанинг барча кўрсаткичларини яхшилаши билан бирга, унинг иктисодий жиҳатдан хавфсизлигини ҳам таъминлайди. Бу эса, корхона раҳбариятидан маҳсулотни кўпроқ сотиш чора-тадбирларини кўришни тақозо қилади.

Корхонанинг иктисодий хавфсизлик нуктасига эришиши лозим бўлган хизматлар миқдори ҳам маълум даражада рақамларда ўз

аксини топади. Бу кўрсаткич барча харажатларни, солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни қоплай оладиган сотилган маҳсулот миқдорида ўз аксини топади. Шунинг учун бу ҳолат ҳам сотилган маҳсулотни кўпайтириш масаласи ўта муҳимлигини яна бир бор кўрсатади. Тенг ҳолда шуни таъкидлаш жоизки, корхона сотилган маҳсулот ҳажми кўпаймаган тақдирда фойдалилик нуктасига тенг бўлган хизматлар миқдорининг камайиши ёки ўзгармасдан қолишига эришиши лозим. Бунда сотилган маҳсулот билан харажатлар ва солиқлар ўртасидаги муносабатда тенглик тамойили амал қилиши лозимдир.

Хизмат кўрсатувчи субъектларда иқтисодий хавфсизлик даражасига таъсир қилувчи омиллардан бири доимий харажатлар қопланадиган хавфсизлик нуктасига эришиш лозим бўлган хизматлар миқдоридир. Бунда сотилган маҳсулот (кўрсатилган хизматлар) доимий харажатлар миқдорида бўлиши керак. Агарда харажатлар қанча кам бўлса, сотилган маҳсулот миқдори ўзгармаган ҳолда ҳам корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлиги яхшигина таъминланади. Бу ҳолат яна бир бор кўрсатмоқдаки, корхоналарда харажатларни камайитириш, сотилган маҳсулотларни, кўрсатилган хизматлар миқдорини муттасил ошириб бориш лозим экан.

Корхоналар иқтисодий хавфсизлигига таъсир этувчи омиллардан бири корхона тўлайдиган солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар миқдоридир. Бу омилнинг кўпайиши корхонанинг иқтисодий хавфсизлигига салбий ва камайиши эса, ижобий таъсир қилади. Шу туфайли солиқларнинг йилдан-йилга камайитирилиши солиқ юқини енгиллаштириш билан бирга корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлигини

мустаҳкамлашга ҳам хизмат қилмоқда.

Мамлакатимизда ялпи ички маҳсулотга нисбатан солиқ юки кескин камайиш тенденциясига эга. Буни қуйидаги жадвал маълумотларидан ҳам кўришимиз мумкин (3.1-жадвал).

3.1-жадвал

Ўзбекистонда солиқ юкининг ва фойда солиғи ставкасининг 2008-2018 йиллардаги ўзгариш динамикаси⁵⁸

Кўрсаткичлар	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
ЯИМга нисбатан солиқ юки, %	26,0	25,2	24,2	22,5	22,6	20,7	19,6	19,6	19,6	17,6	17,6
Фойда солиғи ставкаси, %	26,0	24,0	20,0	18,0	15,0	12,0	10,0	10,0	10,0	9,0	9,9

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, мамлакатимизда солиқ юки йилдан йилга камайиб бормокда. Агар 2008 йилда унинг даражаси мамлакат ЯИМга нисбатан 26,0%ни ташкил қилган бўлса, 2014 йилга келиб 19,6%ни ташкил қилди. Шунга мос равишда фойда солиғининг ҳам ставкаси камайиб бормокда. Ушбу кўрсаткичнинг миқдори 2008 йилда 26,0%га тенг бўлган бўлса, 2014 йилга келиб 10,0%гача камайди.

Солиқ юкининг камайиши бир қанча иқтисодий ва ижтимоий афзалликлар билан бирга корхоналарнинг иқтисодий жиҳатдан хавфсизлигини таъминлашга ҳам катта ижобий таъсир қилади. Чунки, тежалган солиқ суммаси корхонанинг иқтисодий қудратини юксалтиришга, демак унинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлашга сарфланади. Шу жиҳатдан олиб қараладиган бўлса, мустақиллик йилларида мамлакатимиз раҳбариятининг солиқ сиёсатини олиб бориши бевосита микро даражада ҳам корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлашга қаратилган.

Корхоналар, шу жумладан хизмат кўрсатувчи субъектлар фаолиятига тўғри ва тўлиқ баҳо бериш учун уларнинг иқтисодий хавфсизлик даражасини (Кихд) аниқлаш мақсадга мувофиқдир. Ушбу кўрсаткич орқали корхонанинг аҳволига баҳо берилади. Аммо бу борада иқтисодий адабиётларда таъсири таклифлар айтилмаган. Шу туфайли мазкур кўрсаткични аниқлаш учун сотилган маҳсулот ҳажмини (Q) барча харажатлар ҳажмига (X) бўлиш лозим деган хулосага келдик. Агар корхонада ушбу кўрсаткичнинг миқдори бирга

⁵⁸ Тошматов И. А. Корхоналар иқтисодий фаоллигини оширишда солиқлар ролини кучайтириш муаммолари. Иқтисод фанлари доктори илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. Т.: ЎзР Банк-молия академияси, 2008.-19 бет.

тенг бўлса ($K_{икд}=1$) у хавфсизлик чегарасида бўлади. Агар бирдан кўп бўлса ($K_{икд}>1$), мазкур корхона иқтисодий хавфсизлик зонасида, деган хулоса учун асос бўлади ва аксинча ($K_{икд}<1$). Ушбу кўрсаткични аниқлаш учун қуйидаги формулани

тавсия қиламиз:

$$K_{икд} = \frac{Q}{X}$$

Корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш учун сотилган маҳсулот ҳажми (Q) корхонанинг барча харажатларини (X) қоплаб, унинг барқарор ривожланишини таъминлайдиган даражадаги фойда суммасига тенг бўлиши лозим. Акс ҳолда, корхона маълум даражада фойдага эришса да, бу фойда корхонанинг барқарор фаолиятини таъминлашга етарли бўлмаса, унинг иқтисодий хавфсизлиги шубҳали бўиб қолади. Шу туфайли мазкур кўрсаткич ўзгаришига таъсир этувчи омилларни атрофлича ўрганишни тақозо қилади.

Хизмат кўрсатиш билан шуғулланадиган субъектларнинг иқтисодий хавфсизлик чегарасини мустаҳкамлаб, унинг барқарорлигини таъминлаш ва доимий равишда хавфсизлик майдонида ушлаб туриш учун мазкур кўрсаткичга таъсир этувчи омилларни аниқлаш ва уларнинг таъсирини баҳолаш тақозо этилади.

Тадқиқотлар кўрсатдики, хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий хавфсизлик даражасига ($X_{икд}$) бир қанча омиллар таъсир қилади. Булар жумласига қуйидагиларни киритишни тавсия қиламиз:

- корхонанинг ўз маблағлари самарадорлиги (a);
- мажбуриятларнинг ўз маблағлари билан қопланиш коэффициенти (b);
- фойданинг мажбуриятлар билан қопланиши коэффициенти (c);
- харажатлар рентабеллиги (d).

Натижа билан ушбу омиллар ўртасидаги боғлиқликни қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$X_{икд} = a * b * c * d ;$$

Натижага омиллар таъсирини аниқлаш учун ушбу формулага индекс усулини қўллаб ечадиган бўлсак, натижанинг индекси аниқланади. Бунинг учун қуйидаги формула тавсия қилинади:

$$I_x = \frac{a_1 * b_1 * c_1 * d_1}{a_0 * b_0 * c_0 * d_0} ;$$

Ушбу маълумотлардан фойдаланиб натижанинг ҳисобот давридаги фарқини ҳам аниқлаш мумкин. Бунинг учун эса қуйидаги формула тавсия

қилинади:

$$\Delta X_{\text{нхд}} = a_1 * v_1 * c_1 * d_1 - a_0 * v_0 * c_0 * d_0 ;$$

Мазкур формула корхоналар иқтисодий хавфсизлигининг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни аниқлаш имконини беради. Биринчи омилнинг, яъни корхонанинг ўз маблағлари самарадорлиги ўзгаришининг натижага таъсирини индексда аниқлаш учун қуйидаги формулани тавсия қиламиз:

$$I_{\text{ха}} = \frac{a_1 * v_0 * c_0 * d_0}{a_0 * v_0 * c_0 * d_0} ;$$

Ушбу омилнинг мутлақ миқдорини аниқлаш учун суръатидаги кўпайтмадан маҳражидаги кўпайтма айрилади. Бу эса қуйидагича аниқланади:

$$\Delta X_{\text{нхд.а}} = a_1 * v_0 * c_0 * d_0 - a_0 * v_0 * c_0 * d_0 ;$$

Корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлигига иккинчи омилнинг, яъни мажбуриятларнинг ўз маблағлари билан қопланиш коэффициенти ўзгаришининг таъсирини индекс усули билан аниқлаш учун натижанинг шу омил ўзгаришини инобатга оладиган индекси аниқланади. Бунинг учун натижанинг иккинчи омил билан қайта ҳисобланган миқдорини натижанинг биринчи омил ўзгариши билан қайта ҳисобланган миқдorigа бўлиш лозим бўлади. Бу қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$I_{\text{хв}} = \frac{a_1 * v_1 * c_0 * d_0}{a_1 * v_0 * c_0 * d_0} ;$$

Мазкур омилнинг мутлақ миқдорини аниқлаш учун бу ерда ҳам натижанинг суръатидаги миқдоридан маҳражидаги миқдори айрилади ва қуйидаги формула билан аниқланади:

$$\Delta X_{\text{нхд.в}} = a_1 * v_1 * c_0 * d_0 - a_1 * v_0 * c_0 * d_0 ;$$

Натижа ўзгаришига учинчи омилнинг таъсирини, яъни фойданинг мажбуриятлар билан қопланиши коэффициенти ўзгаришини аниқлаш учун натижанинг учинчи омил ўзгариши билан қайта ҳисобланган миқдорини унинг иккинчи омил таъсири билан қайта ҳисобланган миқдorigа бўлинади. Бунинг учун қуйидаги формула тавсия қилинади:

$$I_{xc} = \frac{a_1 * v_1 * c_1 * D_0}{a_1 * v_1 * c_0 * D_0} ;$$

Натижа ўзгаришининг учинчи омил эвазига ўзгаришининг мутлак миқдорини аниқлаш учун одатдагидек, натижанинг суръатидаги миқдоридан махражидаги миқдорини айриш кифоя. Бунинг учун қуйидаги формула тавсия қилинади:

$$\Delta X_{икд,с} = a_1 * v_1 * c_1 * D_0 - a_1 * v_1 * c_0 * D_0 ;$$

Ниҳоят натижа ўзгаришига тўртинчи омил, яъни харажатлар рентабеллиги таъсирини аниқлаш учун натижанинг тўртинчи омил ўзгариши билан қайта ҳисобланган миқдори (одатда бу кўрсаткич натижанинг ҳақиқий миқдорига тенг бўлади) унинг учинчи омил ўзгариши билан қайта ҳисобланган миқдорига бўлинади. Бунинг учун қуйидаги формуладан фойдаланишни тавсия қиламиз:

$$I_{ид} = \frac{a_1 * v_1 * c_1 * D_1}{a_1 * v_1 * c_1 * D_0} ;$$

Шу омил таъсирининг мутлак миқдорини аниқлаш учун унинг суръатидаги миқдоридан махражидаги миқдори айрилади. Бу қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$\Delta X_{икд,д} = a_1 * v_1 * c_1 * D_1 - a_1 * v_1 * c_1 * D_0 ;$$

Барча омилларнинг таъсири одатдагидек натижа ўзгаришининг умумий ҳажмига тенг бўлади. Буни индексда аниқланганда қуйидаги формуладан фойдаланиш тавсия қилинади:

$$I_{ид} = I_{ia} * I_{iv} * I_{ic} * I_{ид} ;$$

Барча омилар таъсирининг мутлак миқдорини аниқлаш учун қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$\Delta X_{икд} = \Delta X_{ч,а} \pm \Delta X_{ч,в} \pm \Delta X_{ч,с} \pm \Delta X_{ч,д}$$

Агарда ушбу формулаларга аниқ маълумотларни қўллаб ечилса, корхонанинг хавфсизлигига бир қанча омилларнинг таъсири аниқланади. Хусусан, корхонанинг ўз маблағлари самарадорлиги, мажбуриятларнинг ўз маблағлари билан қопланиш коэффиценти, фойданинг мажбуриятлар билан қопланиши коэффиценти ва харажатлар рентабеллиги билан боғлиқ омилларнинг таъсири ва шу омиллар эвазига ўрганилаётган кўрсаткични яхшилашнинг ички имониятлари аниқланади.

Ушбу назарий тавсиянинг амалиётда қўлланилишини исботлаш учун аниқ маълумотларни қўллаб ечишни мақсадга мувофиқ, деб

топдик. Бунинг учун куйидаги жадвални тузиш тавсия қилинади (3.2-жадвал).

3.2-жадвал

“ДИОР” хизмат кўрсатиш МЧЖнинг иқтисодий хавфсизлиги ва унга таъсир этувчи омилларнинг 2015-2018 йиллардаги ҳисоб-китоби⁵⁹

Кўрсаткичлар	2015 йил	2018 йил	Фарқи (+,-)	Ўзгариш суръати, %
Мутлақ кўрсаткичлар				
1. Сотилган маҳсулот ҳажми, минг сўм	2424361,0	3624660,6	+1200299,6	149,5
2. Ўз маблағлари, минг сўм	266874,3	333642,8	+14988,9	125,0
3. Мажбуриятлар, минг сўм	227377,7	239212,6	+11834,9	105,2
4. Соф фойда, минг сўм	99641,2	165700,8	+5710,5	166,3
5. Барча харажатлар, минг сўм	489541,3	600582,6	+46707,2	122,7
Нисбий кўрсаткичлар				
6. Ўз маблағлари самарадорлиги, сўм	9,084	9,038	-0,046	99,5
7. Мажбуриятларнинг ўз маблағлари билан қопланиш коэффициенти	1,174	1,177	+0,003	100,3
8. Фойданинг мажбуриятлар билан қопланиш коэффициенти	2,282	2,271	-0,011	99,5
9. Харажатлар рентабеллиги, %	20,354	19,646	-0,708	96,5
10. корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги, сўм.	4,952	4,745	-0,207	95,8

Мазкур жадвалдан кўриниб турибдики, корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги билан боғлиқ мутлақ кўрсаткичларнинг ҳисобот йилида мунтазам ўсиши кузатилган. Барча кўрсаткичлар деярли бир хил даражада, яъни 105,0 дан 105,7% гача ўсган. Аммо харажатлар шу даврда барча кўрсаткичларга нисбатан юқори суръатда кўпайган, яъни 109,5 % га ошган. Натижада нисбий кўрсаткичларда ҳам турли ўзгаришлар рўй берган. Масалан, мажбуриятларнинг ўз маблағлари билан қопланиши 100,3% га ўсган бир пайтда қолган кўрсаткичларнинг ҳаммасида камайиш рўй берган. Уларнинг камайиши 95,8% дан 99,5% гача миқдорда бўлган. Энг асосий

⁵⁹ Манба: Хизмат кўрсатувчи корхонанинг 2015-2018 йиллар ҳисоботлари асосида муаллиф ишланмаси.

нативавий кўрсаткичлардан бири бўлган корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги даражаси 2015 йилда 4,952 сўмдан 2018 йилда 4,745 сўмгача ёки 0,207 сўмга камайиши рўй берган. Унинг ўзгариш тенденцияси 95,8% ни ташкил қилган.

Иқтисодий ишлардан фойдаланиб оптимал бошқарув қарорларини қабул қилиш учун шу ўзгаришга қандай омиллар таъсир қилганлигини аниқлаш ва уларнинг таъсирини ҳисоблаш йўллариини ишлаб чиқишни тақозо қилинади. Биз юқорида корхонанинг иқтисодий хавфсизлигига қандай омиллар таъсир қилганлигини ва уларнинг таъсирини қандай аниқлаш мумкинлигининг назарий жиҳатларини кўрсатилиб берган эдик. Энди уни амалда исботлаш учун қуйидаги жадвални тузишни тавсия қиламиз (3.3-жадвал).

3.3-жадвал

“ДИОР” хизмат кўрсатиш МЧЖнинг иқтисодий хавфсизлиги ўзгаришига таъсир этувчи омилларни 2015-2018 йилларда аниқлаш ҳисоб-китоби⁶⁰

Кўрсаткичлар	2015 йил	2018 йил	Фарқи (+,-)	Натижага таъсирини ҳисоблаш йўллари(+,-)
1. Ўз маблағлари самарадорлиги, сўм	9,084	9,038	-0,046	$-0,046 * 1,174 * 2,282 * 20,435 = -0,024$
2. Мажбуриятларнинг ўз маблағлари билан қопланиш коэффициентини	1,174	1,177	+0,003	$9,083 * +0,003 * 2,282 * 20,435 = +0,013$
3. Фойданинг мажбуриятлар билан қопланиш коэффициентини	2,282	2,271	-0,011	$9,038 * 1,177 * -0,011 * 20,435 = -0,024$
4. Харажатлар рентабеллиги, %	20,354	19,646	-0,708	$9,038 * 1,177 * 2,271 * -0,708 = -0,172$
5. Корхонанинг иқти-содий хавфсизлиги, сўм.	4,952	4,745	-0,207	$-0,024 + 0,013 - 0,024 - 0,172 = -0,207$

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги ҳисобот йилида 0,207 сўмга камайган, ушбу камайишга таҳлил қилинган тўртта омил турли йўналишларда таъсир қилган.

⁶⁰ Маълба:Хизмат кўрсатиш корхоналарининг 2015-2018 йиллар ҳисоботлари асосида муаллифининг қилган ҳисоб-китоби.

1. Корхона иктисодий хавфсизлиги узгаришига уз маблаглари самарадорлигининг 0,046 сумга камайганлиги натижани 0,024 сумга камайтириб юборган:

$$(-0,046) * 1,174 * 2,282 * 20,435 = -0,024 \text{ сум.}$$

2. Мажбуриятларнинг Y^3 маблаглари билан копланиш коэффициента ҳисобот йилида 0,003 коэффициента ошганлиги корхонанинг иктисодий хавфсизлигини 0,013 сумга купайтиришга олиб келган:

$$9,083 * (+0,003) * 2,282 * 20,435 = +0,013 \text{ сум.}$$

3. Корхонанинг иктисодий хавфсизлигига фойданинг мажбуриятлар билан копланиш коэффициента ҳам таъсир килади. Ушбу омилнинг ҳисобот йилида 0,011 коэффициентга камайиши натижа курсаткичини 0,024 сумга камайтирган:

$$9,038 * 1,177 * (-0,011) * 20,435 = -0,024 \text{ сум.}$$

4. Натижа узгаришига туртинчи омилнинг, яъни харажатлар рентабеллигининг таъсири ҳам салбий булган. Ушбу омилнинг 0,708 %га камайиши натижани 0,172 сумга камайтириб юборган:

$$9,038 * 1,177 * 2,271 * (-0,708\%) = -0,172 \text{ сум.} \quad 1.$$

Барча омиллар таъсири натижанинг умумий фаркига теш¹ булиш лозим. Бизнинг мисолимизда ҳам ушбу ҳолат руй берган:

$$-0,024 + 0,013 - 0,024 - 0,172 = -0,207 \text{ сум.}$$

Мазкур омилли таҳдил натижасида корхоналарнинг иктисодий хавфсизлигини мустаҳкамлашнинг ички имкониятларини ахтариб топиш имконияти тугилди. Келтирилган мисоллар ҳулосасига кура корхона иктисодий хавфсизлигини мустаҳкамлаш учун ҳисобот йилида уз¹ ШБЛ&Мри[^]й&марадортгини оширишга, фойданинг мажбуриятлар бийай⁻ таъминланишини купайтиришга ва Харажатлар рентабеллигини¹ ойиришга эришиши лозим экан/'Марда ушбу омилларнинг таъсири нолга тенг булиб, уларнинг микдор¹ ҳисобот йилида утган йилдаги даражада сакланиб қолганида эди: корхонанинг хавфсизлиги яна 0, 220 сумга (0,024 + 0,024 + 0,172) ошган булар эди. У ҳода корхонанинг иктисодий хавфсизлиги 2015 йилда 4,745 сум эмас, балки 4,965 сумни (4,745 + 0,220) ташкил қилган булар эди. Бу эса корхонанинг иктисодий хавфсизлигини¹ ©,207¹ сумга пасайтирмаган, балки 0,013 сумга (4,965 - 4,952) мустаҳкамлаган булар эди. Қурилиб турибдики, омилли таҳлил корхоналарда ички имкониятларни ахтариб топиш имконини беради. Шундай экан, хизмат курсатиш тармоқларида иктисодий ишларга омилли таҳлилни ҳам жорий қилишни лозим деб ҳисоблаймиз.

3.2. Корхоналар иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ харажатлар самарадорлиги ва уларни ифодаловчи кўрсаткичларни аниқлаш йўллари

Корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлигига кетган харажатларнинг самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими борасидаги фикрлар иқтисодий адабиётларда деярли ёритилмаган. Тадқиқотларимиз кўрсатдики, мазкур жараёни битта кўрсаткич билан ифодалаб бўлмайди. Шу туфайли уни тўлиқ ифодалаш учун кўрсаткичлар тизимидан фойдаланишни мақсадга мувофиқ, деб топдик. Бизнинг фикримизча, ушбу кўрсаткичлар тизимига қуйидагилар киради:

- корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш учун сарфланган харажатларнинг самарадорлиги, яъни ушбу харажатларнинг бир сўмига тўғри келадиган хавфсизлик таъминланмаган тақдирда йўқотилиш эҳтимоли бор бўлган маблағларнинг миқдори;

- корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш учун сарфланган харажатларнинг мулкни сақлаш билан боғлиқ самарадорлиги;

- корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш учун сарфланган харажатларнинг сотилган маҳсулот билан боғлиқ самарадорлиги;

- корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлигига сарфланган харажатларининг рентабеллиги.

Корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш учун кетган харажатлар самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичларнинг энг муҳимларидан бири, мазкур корхонада иқтисодий хавфсизлик таъминланмаган тақдирда йўқотилиш эҳтимоли бор бўлган маблағларнинг иқтисодий хавфсизликни таъминлашга сарфланган харажатларга тўғри келадиган миқдори бўлиб ҳисобланади. Буни аниқлаш учун қуйидаги формула тавсия қилинади:

Иқтисодий ишларнинг таркибий қисми бўлган иқтисодий

Хавфсизлик

Корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлигига сарфланган харажатларнинг самарадорлиги

таъминланмаган тақдирда йўқотилиш эҳтимоли бор бўлган маблағларнинг миқдори

Иқтисодий хавфсизликни таъминлашга сарфланган харажатлар

тахлилнинг асосий вазифаларидан бири назарий жиҳатдан ишлаб чиқилган формула-ларнинг амалиётда қўлланилишини таъминлашдан ва уни амалиётга қўллаб тегишли бошқарув қарорларини қабул қилиш учун зарур бўлган ахборот-ларни тайёрлаб беришдан иборатдир. Шунинг учун барча иқтисодий ишларни амалга оширишда иқтисодий таҳлилнинг ҳеч бўлмаганда анъанавий усулларида кенг фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Биз тадқиқот давомида иқтисодий таҳлилнинг бир қанча анъанавий усулларида бири бўлган занжирли алмаштириш, индекс, қайта ҳисоблаш каби усулларида фойдаландик. Мазкур масалага шу нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, кўзланган мақсадга эришиш учун қуйидаги жадвални тузишни тавсия қиламиз (3.4-жадвал).

3.4-жадвал

“ДИОР” хизмат кўрсатиш МЧЖда иқтисодий хавфсизликни таъминлашга сарфланган харажатлар самарадорлигининг 2007-

Йил-лар	Хавфсизлик таъмин-ланмаган тақдирда йўқотилиш эҳтимоли бор бўлган маблағ-ларнинг миқдори		Иқтисодий хавфсиз-ликни таъминлашга сарфланган харажатлар		Корхоналарнинг иқтисодий хавфсиз-лигига сарфланган харажатларнинг самарадорлиги	
	суммаси, минг сўм	ўзгариш суръати, %	суммаси, минг сўм	ўзгариш суръати, %	сумма-си, сўм	ўзгариш суръати, %
2007	26117,2	100,0	1283,4	100,0	20,35	100,0
2008	27240,3	104,3	1465,6	114,2	18,72	92,0
2009	33669,0	123,6	1649,2	128,5	20,42	100,3
2010	39802,7	152,4	1790,3	139,5	22,23	109,3
2011	44712,7	171,2	1940,5	151,2	23,04	113,2
2012	51816,6	198,4	2253,6	175,6	22,99	113,0
2013	55760,3	213,5	2610,4	203,4	21,36	105,0
2014	58528,7	224,1	3163,6	246,5	18,50	90,9
2015	60826,9	232,9	3245,4	252,9	18,74	92,1
2016	61217,4	234,4	3417,9	266,3	17,91	88,0
2017	61301,8	234,7	3501,0	272,8	17,51	86,4
2018	62417,4	239,0	3591,6	279,8	17,38	85,4

2018 йиллардаги динамикаси⁶¹

Ушбу жадвал маълумотлари шуни кўрсатиб турибдики, корхонада хавфсизлик таъминланмаган тақдирда йўқотилиш эҳтимоли бор бўлган маблағларнинг миқдори йилдан-йилга ортиб бормоқда. Ушбу

⁶¹ Манба: Хизмат кўрсатувчи “ДИОР” МЧЖнинг 2007-2018 йиллик ҳисоботлари асосида муаллифнинг ишланмиси.

курсаткичининг усиш суръати 2007-2018 йиллар давомида 239,0 %ни ташкил килмокда. Шу даврда иктисодий хавфсизликни таъминлашга сарфланган харажатларнинг усиш суръати юкоридаги курсаткичга нисбатан анча баланд, яъни 278,9%ни ташкил килади. Иктисодий хавфсизликни таъминлашга сарфланган харажатлар суммаси 2015-2018 йилларда кескин усган. Бу курсаткич 2013 йилда 2007 йилга нисбатан 203,4%га усган булса, 2014 йилда шу 2007 йилга нисбатан 246,5%га, 2018 йилда эса 279,8%га усган. Бунинг сабаби хозирги ташкил килинаётган нодавлат куриклаш фирмаси билан шартнома асосида ишлашга утганлигида куринади. Энди шу куриклашга кетадиган харажатларнинг самарадорлигини тахлил киладиган булсак бу харажатлар корхона учун ута самарали эканлигини курсатмовда. Хусусан, 2007 йилда хар бир сум харажатга хавфсизлик таъминланмаган тавдирда тахлил килинган корхонада йукотилиш эхтимоли бор булган маблагларнинг микдори 20,35 сумни ташкил килган. Бу самарадорлик Курсаткичи 2011 йилгача мунтазам усиб келган ва шу йилда 2007 йилга нисбатан 113,2 %ни ташкил килган. 2014 йилдан бошлаб унинг самарадорлиги пасайиш тенденциясига эга. 2013 йилда 2007 йилга нисбатан 105, %ни ташкил килган булса, 2018 йилда шу 2007 йилга нисбатан 85,4 % ни 2015 йилда эса 92,1% ни ташкил килган. Узгариш тенденциясида паса-йиш кузатилсада бу ерда умумий самарадорлик мавжуд. Чунки куриклаш яхши йулга куйилмаганда эди, корхонада 2014 йилда 58528,7 минг сум, 2018 йилда 62417,4 минг сумлик маблаг йукотилган булар эди. Бу мазкур корхонанинг иктисодий хавфсизлигига анча таъсир килган булар эди.

Аммо корхоналарда ушбу курсаткични аниклаш учун нормативларнинг йуклиги, уни аниклашни бироз мураккаблаштириши табиий. Шунинг учун натижа курсаткичи сифатида сакланаётган мулкнинг умумий микдори олинади ва у харажатлар суммасига булинади. Бунинг учун куйидаги формула тавсия килинади:

Корхоналарнинг
иктисодий хавфсизлигига
сарфланган харажатларнинг
мулкни саклаш билан
боглик самарадорлиги

Сакланаётган мулкнинг
умумий микдори

Иктисодий хавфсизликни
таъминлашга сарфланган
харажатлар

Мазкур формулага амалий маълумотларни куллаган холда ечадиган булсак, корхоналарнинг иктисодий хавфсизлигига сарфланган харажатларнинг мулкни саклаш билан боглик самарадорлиги буйича аник хулосаларга келиш мумкин. Шунини алохида таъкидлаш жоизки,

тахдил жараёнида^бир. канча йиллар буйича динамикаси ургэдцц^, унинг узгариш тенденцияси аникланади. Бу корхона рах,барига аник йуналишни белгилаш учун асос булади. Шу туфайли унинг бир канча йиллардаги динамикаси куйидаги ҳолатга эга булади (3.5-жадвал).

Ушбу жадвал маълумотларидан куришиб турибдики, корхонанинг иктисодий хавфсизлигига сарфланган харажатларнинг мулкни сакдаш билан боглик самарадорлиги 2007-2018 йиллар давомида узлуксиз пасайиб борган. 2007 йиЛда 1 минг сум иктисодий хавфсизликни таъминлашга сарфланган харажатларга 255,4 минг сум тугри келган булса, 2018 йилда 217,7 минг сум тугри келган, Яъни бу курсатГич 85,2% гача камайган. Бу бевосита сакданаётган объектнинг киймати усишидан катъий назар мазкур харажатларнинг микдори усиб бораётганлигидан далолат беради.. Жумладан, тахдил килинаётган даврда сакданаётган мулкнинг умумий

3.5.-жадвал

"ДИОР" хизмат курсатиш МЧЖда иктисодий хавфсизликни таъминлашга сарфланган харажатлар самарадорлигининг 2007-2018 йиллардаги динамикаси"

Йил- лар	Сакланаётган мулкнинг умумий микдори		Иктисодий хавфсизликни таъминлашга сарфланган харажатлар		Корхоналарнинг ик- тисодий хавфсизли-гига сарфланган харажатларнинг мулкни саклаш fui.ian боглик самарадорлиги	
	суммаси, минг с^м	узгариш суръати, %	суммаси, минг сум	узгариш суръати, %	суммаси, минг сум	узгариш суръати, %
2007	327739,1	100,0	1283,4	100,0	255,4	100,0
2008	370707,9	113,1	1465,6	114,2	252,9	99,0
2009	359360,6	109,6	1649,2	128,5	217,9	85,3
2010	377624,2	115,2	1790,3	139,5	210,9	82,6
2011	382135,0	116,6	1940,5	151,2	196,9	77,1
2012	397569,4	120,7	2253,6	175,6	176,4	69,1
2013	494252,0	150,8	2610,4	203,4	189,3	74,1
2014	520775,8	158,9	3163,6	246,5	164,6	64,4
2015	528970,9	161,4	3245,4	252,9	163,0	63,8
2016	634765,1	193,6	3417,9	266,3	185,7	72,7
2017	698241,6	213,0	3501,0	272,8	199,4	78,1
2018	782030,6	238,6	3591,0	279,8	217,7	85,2

⁶² Манба:Хизмат курсатиш корхонасининг 2007-2018 йиллардаги ҳисоботлари асосила муаллиф ишланмаси.

микдори 238,6%га купайган булса, икгисодий хавфсизликни таъминлашга сарфланган харажатларнинг мивдори 279,8%га усганлигидан далолат беради. Ушбу курсаткичнинг узиш тезлигининг коэффиценти 1,17 ни (279,8: 238,6) ташкил килади. Булардан куришиб турибдики, хавфсизлик хизматига кетадиган харажатлар сакланадиган мулкнинг микдорига бевосита боглик эмас экан. Чунки, сакланадиган мулклардан ташкари хавфсизликни таъминлаш билан билан жараёнлар жуда куп. Масалан, ишлаб чикариш жараёнининг узлуксизлигини таъминлаш билан боглик икгисодий муносабатлар, хомашё ва материаллар билан баркарор таъминланиш жараёни, ишлаб чикарилган махсулотларни сотишгача булган даврдаги сакланиш ва уларнинг бутлигини таъминлаш жараёнлари шулар жумласидандир.

Навбатдаги курсаткич сифатида корхонанинг сотилган махсулотини хавфсизликка кетган харажатлар суммасига булиш йули билан хам аниклаш мумкин. Бунинг учун эса, куйидаги формула тавсия килинади:

Корхоналарнинг иктисодий хавфсизлигига сарфланган харажатларнинг сотилган махсулот билан боглик самарадорлиги	Корхонанинг сотилган махсулотини иктисодий хавфсизликни таъминлашга сарфланган харажатлар
---	---

Биз тавсия килган курсаткични аниклаш буйича келтирилган формуланинг амалиётда кулланилишини таъминлаш учун, уларга аник маълумотларни куллаб масалани ечиш йулларини куриб чикамиз. Бунинг учун куйидаги жадвапни тузишни тавсия киламиз ва унда курсаткичларнинг 2000-2007 йиллар динамикаси олиниши кузда тутилди. Чунки ахборотларнинг куп йилга келтирилиши хулосани анча ойдинлаштиради (3.6-жадвал).

"ДИОР" хизмат курсатиш МЧЖда иктисодий хавфсизликни таъминлашга сарфланган харажатларнинг сотилган махсулот билан боглик самарадорлигининг 2007-2018 йиллардаги динамикаси⁶³

Йил- лар	Корхонанинг сотилган махсулоти (курсатилган хизматлари) ҳажми		Иктисодий хавфсизликни таъминлашга сарфланган харажатлар		Корхоналарнинг иктисодий хавфсизлигига сарфланган харажатларнинг сотилган махсулот билан боглик самарадорлиги	
	суммаси, минг сум	узгариш суръати, %	суммаси минг сум	узгариш суръати, %	суммаси, минг с ^м	Узгариш суръат и, %
2007	1135532,1	100,0	1283,4	100,0	884,8	100,0
2008	1184359,9	104,3	1465,6	114,2	808,1	91,5
2009	1463868,8	123,6	1649,2	128,5	887,6	100,3
2010	1730550,9	152,4	1790,3	139,5	996,6	112,6
2011	1944030,9	171,2	1940,5	151,2	1001,8	113,2
2012	2252895,6	198,4	2253,6	175,6	999,7	113,0
2013	2424361,0	213,5	2610,4	203,4	928,7	105,0
2014	2544727,4	224,1	3163,6	246,5	804,4	90,9
2015	2644654,3	232,9	3245,4	252,9	814,9	92,1
2016	2956634,4	260,3	3417,9	266,3	865,0	97,7
2017	3026216,6	266,5	3501,0	272,8	864,4	97,8
2018	3624660,6	319,2	3591,0	279,8	1009,4	114,1

Ушбу жадвал маълумотларидан куриниб турибдики, корхонанинг сотилган махсулоти 2007-2018 йиллар давомида узлуксиз равишда Усиш тенденциясига эга. Шу даврда унинг усиш суръати 319,2%ни, корхонанинг иктисодий хавфсизлигини таъминлашга сарфланган харажатлар 279,8%ни ташкил килмовда. Ушбу харажатларнинг усиш суръати махсулотнинг усиш суръати охириги йилга келиб, нисбатан юкори. Мазкур корхонада 2007 йилда 2013 йилгача сотилган махсулот ҳажмининг усиш суръати (213,5%) корхонанинг иктисодий хавфсизлигини таъминлашга сарфланган харажатларнинг усиш суръатига нисбатан (203,4 %) юкори булган. Натижада мазкур харажатларнинг самарадорлиги ҳам турли генденцияга эга. 2008 йилда самарадорлик 2007 йилга нисбатан камайган. Ва унинг миадори 91,5 %ни ташкил килган. 2007 йилда 2011 йилгача

⁶³ Манба: Хўмат курсатувчи корхоналарнинг 2006-2008 йиллар ҳисоботлари асосида муаллиф ишланмаси

самарадорликнинг ошиши кузатилган ва 113,2 %ни ташкил қилган. 2005 йилдан бошлаб яна камайган ва 2007 йилга келиб, 2014 йилга нисбатан 90,9 % га, 2015 йилда эса 92,1 % га тенг бўлиб қолган. Бундай ҳолат шуни курсатадики, хавфсизлик учун сарфланаётган харажатлар корхонанинг асосий курсаткичлари ўзгариши билан бевосита боғлиқ эмас экан. Корхоналарнинг хавфсизлигига кетадиган харажатларнинг миқдори ва уларнинг самарадорлиги ўшбу тизим барқарор равишда ишга тушгач сезиларли даражада тенденцияга эга бўлади.

Корхоналар иқтисодий хавфсизлигига кетган харажатлар рентабеллиги билан боғлиқ самарадорлигини аниқлаш учун унинг ҳисобот даврида олган соф фойдасидан фойдаланиш мумкин. Бунинг учун қуйидаги формула тавсия қилинади:

Корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлигига сарфланган харажатларнинг рентабеллиги	Корхонанинг соф фойдаси — Иқтисодий хавфсизликни таъминлашга сарфланган харажатлар
---	--

Ўшбу курсаткични ҳам аниқ маълумотларни қўллаган ҳолда баҳолаш ва таҳдир қилиш мумкин. Бунинг учун қуйидаги жадвалии тузиш тавсия қилинади (3.7-жадвал).

Ўшбу жадвал маълумотларидан қуриниб турибдики, корхонанинг иқтисодий хавфсизлигига сарфланган харажатларнинг рентабеллиги ҳам 2007-2018 йиллар давомида камайиш тенденциясига эга бўлган. Шу даврда унинг миқдори 89,3 %ни ташкил қилади. Ўшбу харажатлар рентабеллиги ҳам 2001 йилда 2003 йилгача ўсиш тенденциясига эга бўлган, аммо 2004 йилдан бошлаб ўшбу жараён учун кетган харажатлар самарадорлиги муттасил камайиш тенденциясига эга бўлган. 2007 йилда 2000 йилга нисбатан хавфсизликни таъминлашга кетган харажатлар рентабеллиги 85,2 %ни, 2008 йилда эса 89,3%ни ташкил қилади. Бу ерда ҳам соф фойданинг ўсиш суръати хавфсизликка кетган харажатларга нисбатан анча орқада қолган. Харажатлар шу даврда 252,9 %га ўсган бир пайтда роф фойданинг миқдори 225,5 %га ўсган ҳолос. Булардан қуриниб турибдики, корхонанинг

"ДИОР" хизмат курсатиш МЧЖда иктисодий хавфсизликни таъминлашга сарфланган харажатлар рентабеллигининг 2007-2018 йиллардаги динамикаси⁶⁴

Йил-лар	Корхонанинг соф фойдаси		Иктисодий хавфсизликни таъминлашга сарфланган харажатлар		Корхоналарнинг иктисодий хавфсизлигига сарфланган харажатларининг рентабеллиги	
	суммаси, минг сум	узгариш суръати, %	суммаси, минг сум	Узгариш суръати, %	суммаси, минг сум	Узгариш суръати, %
2007	50190,5	100,0	1283,4	100,0	39,1	100,0
2008	53414,6	106,4	1465,6	114,2	36,4	93,2
2009	68362,7	136,2	1649,2	128,5	41,5	106,0
2010	88431,2	176,2	1790,3	139,5	49,4	126,3
2011	86120,6	171,6	1940,5	151,2	44,4	113,5
2012	88313,5	176,0	2253,6	175,6	39,2	100,2
2013	99641,2	198,5	2610,4	203,4	38,2	97,6
2014	105351,7	209,9	3163,6	246,5	33,3	85,2
2015	113191,2	225,5	3245,4	252,9	34,9	89,3
2016	128246,6	255,5	3417,9	266,3	37,5	95,9
2017	116800,0	232,7	3501,0	272,8	33,4	85,4
2018	140049,8	279,3	3591,0	279,8	39,0	99,7

хавфсизлигини таъминлашга кетган харажатлар барча иктисодий курсаткичларга нисбатан юкори булган.

Корхонада кейинги йилларда, айниқса 2014-2017 йилларда иктисодий хавфсизлик хизматнинг моддийтехника базасини мустахдамлаш масаласи турди. Шу туфайли ушбу харажатларнинг самарадорлиги бироз пасайиш тенденциясига эга булди. Одатда ушбу курсаткичлар самарадорлиги ҳам узок муддатга мулжалланган булади. Бу харажатлар бирданига самара бермаслиги тайин. Улар корхонанинг келажаги учун килинаётган инвестицион харажатлардир.

Корхоналар фаолиятини бахолашда албатта хавфсизлик билан боглик курсаткичларга ҳам бахо бериш лозим. Пировард натижада хавфсизликнинг самарадорлигини бахолаш масаласи корхоналарда

⁶⁴ Манба: Хизмат курсатувчи корхоналарнинг 2007-2018 йиллардаги хисоботлари асосида муаллиф ишланмаси

амалга ошириладиган иктисодий ишларнинг таркибий қисмига айланмоғи лозимдир.

Ҳақиқатда бозор муносабатлари шароитида тежамкорлик масаласи иктисодий дастаклар ичида муҳим масалалардан бири сифатида куп муаммоларни ҳал қилиши мумкин. Аммо тежамкорликни нималар эвазига ва фаолиятнинг қайси бугинларида амалга ошириш лозимлиги муҳим аҳамиятга эга. Шу туфайли, корхонанинг иктисодий хавфеизлиги билан боглик булган харажатларни тежаб булмайди. Бундай харажатлар агарда корхонанинг ҳақиқий хавфсизлигини таъминласа, уларнинг қайтими, самараси жуда катта булади. Бундай самарадорликни улчашнинг ҳозирча имкони етарли булмаслиги ҳам мумкин. Келажакда ахборот манбаларининг такомиллашуви ушбу муаммони ҳал қилиш учун асос булиши мумкин.

Хуллас, булардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, бугунги кунда ва келажакда корхоналарнинг иктисодий хавфсизлигини, уларнинг эркин рақобат шароитида яшовчанлиги ва барқарор таракқиётини таъминлаш бир томондан объектив зарурият булеа, иккинчи томондан уни таъминлаш ҳам корхонадан бирмунча харажатларни талаб қилади. Бу харажатлар ишлаб чиқариш ёки бошқа фаолиятларни амалга оширишга кетадиган харажатлардан аҳамияти жиҳатидан кам булмаган харажатлардир. Шу туфайли корхонанинг иктисодий хавфеизлиги билан боглик муаммолар ҳали талайгина, уларни назарий ва амалий жиҳатдан тадқиқ қилиш бугунги кунда ута долзарблигича қолмоқда.

3.3. Корхоналар иктисодий хавфеизлигига кетадиган харажатлар самарадорлигига таъсир этувчи омилларни аниқлаш ва таҳлил қилиш йуллари

Корхоналар хавфеизлиги бевосита маълум даражада харажатлар билан боглик. Бозор муносабатлари шароитида бундай харажатларнинг мақсадга мувофиқлигини таъминлаш ҳамда уларни тежашга етарлича аҳамият бериш лозимдир. Албатта харажатлар сарф қилинади. Бу жараёнга бир қанча омиллар таъсир қурсатади. Шу омилларни аниқлаш таҳлилнинг муҳим вазифаларидан бири ҳисобланади.

Корхонанинг хавфеизлигига таъсир этувчи омиллар жуда куп. Аммо таҳлилнинг вазифаси шу омилларни аниқлаш ва таъсир даражасини ҳисоблаш йулларини ишлаб чиқишдан иборатдир.

Корхонанинг умумий харажатлари (x) узгаришига бир канча омиллар таъсир килади. Булар таркибига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- корхонада банд бўлган ходимларнинг умумий сони (w);
- корхонада хавфсизлик хизмати билан шугулланадиган ходимларнинг умумий ходимлардаги улуши (ц);
- битта хавфсизлик хизмати ходимига тугри келадиган харажатлар миқдори (g);

Корхонанинг умумий харажатлари (x) билан унга таъсир этувчи юқорида таъкидланган омиллар уртасидаги боғлиқликни аниқлаш учун қуйидаги формула тавсия қилинади:

$$X = w * \text{ц} * g;$$

Таҳлил жараёни ҳар бир курсаткининг фарқини аниқланишдан бошланади. Бунинг учун қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$\Delta x = (w_1 * \text{п}_1 * g_1) - (w_0 * \text{п}_0 * g_0) .$$

Ушбу натижа узгаришига юқорида келтирилган учта омилларнинг таъсирини аниқлаш учун икисодий занжирли алмаштириш усулидан фойдаланиб аниқлаш йулини қуриб чиқамиз. Бу ҳолда омиллар таъсири қуйидагича аниқланади:

1. Корхоналар хавфсизлигига кетадиган харажатлар узгаришига корхонада банд бўлган ходимларнинг умумий сонининг таъсирини аниқлаш (Δw) учун натижа курсаткичи шу омилнинг ҳақиқий миқдори билан қайта ҳисобланиб олинади ($w_a * g_0$) ва ундан натижанинг режадаги миқдори айрилади ($w_0 * g_0$) - Бунинг учун қуйидаги формула тавсия қилинади:

$$\Delta Z_w = (w_a * g_0) - (w_0 * g_0);$$

2. Корхоналар хавфсизлигига кетадиган харажатлар узгаришига иккинчи омил, яъни корхонада хавфсизлик хизмати билан шугулланадиган ходимларнинг умумий ходимлардаги улушининг таъсирини аниқлаш ($\Delta \text{ц}$) учун натижа курсаткичи шу омилнинг ҳақиқий миқдори билан қайта ҳисобланиб олинади ($w_t * g_0$) ва ундан натижанинг биринчи омил узгариши билан қайта ҳисобланган миқдори айрилади ($w_0 * \text{п}_0 * g_0$). Бунинг учун қуйидаги формула тавсия қилинади:

$$\Delta X_{\text{ц}} = (w_t * \text{п}_1 * g_0) - (w_0 * \text{п}_0 * g_0);$$

3. Корхоналар хавфсизлигига кетадиган харажатлар узгаришига битта хавфсизлик хизмати ходимига тугри келадиган харажатлар миқдорининг таъсирини аниқлаш (Δg) учун натижа курсаткичи ш омилнинг ҳақиқий миқдори билан қайта ҳисобланиб олинади ($w_j * g_j$) ва ундан натижанинг иккинчи омил узгариши билан қайта

хисобланган микдори айрилади ($w_j * \lambda_j * |_0$)- Бунинг учун куйидаги формула тавсия килинади:

$$A_{xt} = (w_i * c_i * g_i) - (w, * c, * gO).$$

Барча хисобланган учта омиллар таъсири натижанинг умумий узгаришига (фаркига) тенг булиши лозим. Буни аниклаш учун куйидаги формула тавсия килинади:

$$\Delta X = \Delta X_w \pm \Delta X_i$$

Тахлил жарайнида ушбу омилларнинг натижа узгаришига таъсирини аник маълумотларни куллаган холда ечиш усуллари курсатиб бериш лозим. Бу унинг мухим вазифалардан биридир.

Мазкур тахлил усулини Самарканд туманида жойлашган маиший хизмат корхонаси мисолида куриб чиқамиз. Бунинг учун куйидаги жадвални тузиш тавсия килинади (3.8-жадвал).

Ушбу жадвал маълумотларидан куришиб турибдики, хисобот даврида утган йилга нисбатан корхонанинг умумий харажатлари 109,8 %га ошган. Бирок, хавфсизликни таъминлашга кетган харажатларнинг узиш суръати унинг умумий харажатлари узиш суръатига нисбатан бир мунча кам, яъни шу даврда унинг мивдори 107,8 %ни ташкил килади. Аммо корхонада банд булган ходимларнинг умумий сонига нисбатан бу ерда, хавфсизлик хизмати билан шугулланадиган ходимларнинг узгариш суръ-атида ушбу ҳолатнинг тескараси руй берган. Жумладан, корхонада банд булган ходимларнинг умумий сони хисобот даврида 110,4 %га усган булеа, хавфсизлик хизмати билан шугулланадиган ходимларнинг узгариш суръати 114,3 %ни ташкил килади. Ушбу курсаткичнинг жадаллик даражаси 1,035 коэффициента (114,3 : 110,4) тенг.

Корхонада хавфсизлик хизмати билан шугулланадиган ходимларнинг умумий ходимлардаги улуши ошган. Утган йилда унинг мивдори 10,45 %ни ташкил килган булеа, хисобот йилида 10,81 %га тенг булган. Ушбу курсаткичнинг узиш суръати 103,4 %ни ташкил килади. Корхонада хавфсизлик хизмати билан шугулланадиган ходимларнинг узиши эвазига битта хавфсизлик хизмати ходимига тўғри келадиган умумий харажатлар микдори камайган ва унинг узгариш суръати 96,1 %ни ташкил килади.

3.8.-жадвал

Самарканд туманида жойлашган "Навбахор" маиший хизмат курсатиш уюшмасида умумий харажатлар суммасининг (х) узгаришига таъсир килувчи омиллар микдорини аниклаш хисоб-китоби⁶

т/р	Курсаткичлар	Утган 2007 йил	Хисобот 2011 йил и	Фарқи	Узгар иш суръа ти,%
Мутлак мивдорлар					
1.	Корхонада банд булган ходимларнинг умумий сони (w), киши	134	148	+14	110,4
2.	Корхонада хавфсизлик хизмати билан шугулланадиган ходимлар, киши	14	16	+2	114,3
3.	Хавфсизликни таъминлашга кетган харажатлар микдори, минг с ^м	7834,7	8442,9	+608,2	107,8
4.	Корхонанинг умумий харажатлари (%), минг сум	657840,3	722317,6	+64477,3	109,8
Нисбий микдорлар					
5.	Корхонада хавфсизлик хизмати билан шугулланадиган ходимларнинг умумий ходимлардаги улуши (х), % (2к : 1к * 100)	10,45	10,81	+0,36	103,4
6.	Битта хавфсизлик хизмати ходимига тугри келадиган умумий харажатлар микдори (g), минг сум (4к : 2к)	46988,6	45148,2	-1840,4	96,1
7.	Корхонанинг умумий харажатларида (х) хавфсизликни таъминлашга кетган харажатлари улуши,% (3к:4к* 100)	1,1910	1,1689	-0,0221	98,1
8.	Битта хавфсизлик ходимига тугри келадиган хавфсизликни таъминлашга кетган харажатлар суммаси, минг сум (3к: 2к)	559,6	527,7	-31,9	94,3

Худди шундай ҳолатни корхонанинг умумий харажатларида хавфсизликни таъминлашга кетган харажатлари удуши буйича ҳам кузатиш мумкин. Мазкур курсаткичнинг мивдори ҳам камайган ва Утган йилга нисбатан 98,1 %га тенг булган. Шунга мое равишда битта

⁶⁵ Манба: "Навбахор" маиший хшмат курсатиш корхонасининг 2007-2011 йиллардаги хисоботларк асосида муаллиф ишланмаси

хавфсизлик ходимиға тугри келадиган хавфсизликни таъминлашга кетган харажатлар суммаси ҳам тахлил даврида камайган ва унинг ҳам узгариш суръати 94,3 %га тенг булган. Харажатларнинг, шу жумладан хавфсизликни таъминлашга кетган харажатларнинг ҳам киши бошига камайиши мазкур корхонада ижобий ҳолат, деб баҳолаш мумкин. Аммо булар нималар эвазига содир булганлигини билиш учун ушбу узгаришларга таъсир килувчи омилларни ҳам аниклаш ва ҳисоблаш такозо қилинади. Бунинг учун юқорида келтирилган омиллар таъсири ҳисобланади ва қуйидаги жадвални тузиш тавсия қилинади (3.9-жадвал).

3.9-жадвал

Самарканд туманида жойлашган "Навбахор" маиший хизмат курсатиш уюшмасида умумий харажатлар суммасининг (/) узгаришига таъсир килувчи омиллар таъсирини аниклаш ҳисоб-китоби

т/р	Курсаткичлар	Утган 2007 йил	Ҳисобот 2011 йил	Фарқи (+,-)	Занжирли алмаштириш орқали натижа курсаткичини аниклаш		
					1	2	3
1.	Корхонада банд булган ходимлар-нинг умумий сони (w), киши	134	148	+14	148	148	148
2.	Корхонада хавфсизлик хизмати билан шугуллана-диган ходимлар-нинг умумий ходимлардаги улуши (ц), %	10,45	10,81	+0,36	10,45	10,81	10,81
3.	Битта хавфсизлик хизмати ходимиға тугри келадиган харажатлар мик-дори (g), минг сум	46988,6	45148,2	-1840,4	46988,6	46988,6	45148,2
4.	Корхонанинг умумий харажат-лари (х), мингс^м	657840,3	722317,6	+64477,3	726725,7	751761,2	722317,6

Ушбу жадвал маълумотларидан қуриниб турибдики, ҳисобот даврида корхонанинг умумий харажатлари 64477,3 минг сумга қупайган. Бу харажатларга бир канча омиллар таъсир қилади. Ушбу омилларнинг таъсирини аниклаш учун юқорида келтирилган тахдилнинг анъанавий усулларида бири булган занжирли

⁶⁶ Манба: "Навбахор" маиший хизмат курсатувчи корхонанинг 2007-2011 йиллардаги ҳисоботлари асосида муаллиф ишланмаси.

алмаштириш усулидан фойдаланишни тавсия киламиз. Бунда омиллар таъсири куйидагича анивланади.

14

1. Натижа узгаришига таъсир килувчи биринчи омил корхонада банд булган ходимларнинг умумий сони хисобланади. Ушбу омил микдорининг ошиши харажатлар суммасининг 68885,4 минг сумга купайишига олиб келган:

$$726725,7 - 657840,3 = + 68885,4 \text{ минг сум.}$$

2. Корхонада хавфсизлик хизмати билан шугулланадиган ходимларнинг умумий ходимлардаги улуши унинг умумий харажатларига таъсир килувчи иккинчи омилдир. Мазкур омил эвазига натижа курсаткичи 25035,5 минг сумга ошган:

$$751761,2 - 726725,7 = + 25035,5 \text{ минг сум.}$$

3. Натижа узгаришига таъсир килувчи муҳим омиллардан бири битта хавфсизлик хизмати ходимига тугри келадиган харажатлар мивдоридир. Ушбу омилнинг таъсири хисобот даврида ижобий булган, яъни ушбу курсаткичнинг камайиши корхонанинг умумий харажатларини 29443,6 минг сумга камайишига олиб келган:

$$722317,6 - 751761,2 = - 29443,6 \text{ минг сум.}$$

Барча омиллар таъсири натижа узгаришининг умумий фаркига тенглигини курамиз:

$$68885,4 + 25035,5 - 29443,6 = + 64477,3 \text{ минг сум}$$

Тахдил натижаси шуни курсатмогдаки, хисобот даврида мазкур корхонанинг умумий харажатларини камайтириш буйича айрим ички имкониятлари мавжуд экан. Хусусан, хисобот даврида ходимлар сонини купайтирмаганида корхонанинг умумий харажатлари 68885,4 минг сумга камайган, яъни тежалган булар эди. Корхонада хавфсизлик хизмати билан шугулланадиган ходимларнинг умумий ходимлардаги улуши ҳам ошганлиги эвазига натижа курсаткичи, яъни харажатларнинг умумий мивдори 25035,5 минг сумга ошган. Агарда ушбу имкониятлар ишга тушириладиган булеа, корхонанинг умумий харажатлари 93920,9 минг сумга (68885,4 + 25035,5) камайган булар эди. У холда корхонанинг умумий харажатлари 722317,6 минг сум эмас, балки 628396,7 минг сумга тенг (722317,6 - 93920,9) булган булар эди.

Бозор муносабатлари шароитида барча харажатлар сингари хавфсизликка кетадиган харажатларнинг ҳам самарадорлигини таъминлаш лозим. Ушбу жараёни таъминлашга кетадиган харажатлар самарадорлигига таъсир этувчи омиллар бир канча. Факат

уларни топиш ва таъсирини аник маълумотлар асосида хисоб-китоб килиш лозим.

Бизнинг фикримизча, корхоналар хавфсизлигига кетадиган харажатлар самарадорлигига (€) куйидаги омиллар таъсир килади:

- активлар самарадорлиги (a);
- битта хавфсизлик хизмати ходимларига тугри келадиган куриқданадиган активлар (p);
- хавфсизлик хизмати билан шугулланадиган ходимларнинг умумий ходимлардаги хиссаси (p);
- бир минг сум хавфсизликка кетадиган харажатларга тугри келадиган умумий ходимлар сони ёки умумий ходимларнинг хавфсизликка кетадиган харажатлар билан таъминланганлик даражаси (£).

Ушбу омилларнинг натижага таъсирини аниклаш учун куйидаги формлани тавсия киламиз:

$$€ = a * p * ц * £ ;$$

Тахлил жараёнида хар кандай курсаткич сингари ушбу курсаткичнинг хам фарки аникланишдан бошланади. Бунинг учун куйидаги формуладан фойдаланилади:

$$A€ = ot, * p, * pi * fl - ao * Po * Mo * fo;$$

Натижа узгаришига юкорида келтирилган туртта омилларнинг таъсирини аниклаш учун иктисодий таклилнинг бир канча анъанавий усулларида фойдаланиш мумкин. Мазкур холатда тахдилнинг занжирли алмаштириш усулидан фойдаланиб аниклаш йулини куриб чиқишни тавсия киламиз. Бу холда омиллар таъсири куйидагича аникланади:

1. Корхоналар хавфсизлигига кетадиган харажатлар самарадорлиги узгаришига активлар самарадорлиги узгаришининг таъсирини аниклаш (Д€а) учун натижа курсаткичи шу омилнинг хакикий микдори билан кайта хисобланиб олинади ($a_j * p_0 * po * fo$) ва ундан натижанинг режадаги микдори айрилади ($a_0 * Po * No * fo$). Бунинг учун куйидаги формула тавсия килинади:

$$A€a = < i * Po * Цo * fo - a_0 * Po * Mo * fo ;$$

2. Корхоналар хавфсизлигига кетадиган харажатлар самарадорлиги узгаришига битта хавфсизлик хизмати ходимига тугри келадиган кУрикланадиган активларнинг таъсирини аниклаш (А€р) учун натижа курсаткичи шу омилнинг хакикий мивдори билан кайга хисобланиб олинади ($ai * Pi * po * fo$) ва ундан натижанинг биринчи омил узгариши билан кайта хисобланган микдори айрилади ($aj * p_0 * Цo * fo$). Бунинг учун куйидаги формула тавсия килинади:

$$A\epsilon p = a_i * p, * Ho * \epsilon o - a, * p_0 * Mo * \epsilon e;$$

3. Корхоналар хавфеизлигига кетадиган харажатлар самарадорлиги узгаришига хавфсизлик хизмати билан шуғулланадиган ходимларнинг умумий ходимлардаги хиссасининг таъсирини аниклаш ($A\epsilon c$) учун натижа курсаткичи шу омилнинг хакикий микдори билан кайта хисобланиб олинади ($\ll \text{ } * p, * p, * \epsilon o$) ва ундан натижанинг иккинчи омил узгариши билан кайта хисобланган микдори айрилади ($a, * P_i * \text{щ} * \epsilon o$). Бунинг учун Куйидаги формула тавсия килинади:

$$D\epsilon c = a, * p, ^4 \text{щ} * \epsilon \ll - a, * p, * \text{щ} * U;$$

4. Корхоналар хавфеизлигига кетадиган харажатлар самарадорлиги узгаришига бир минг сум хавфсизликка кетадиган харажатларга тугри келадиган умумий ходимлар сони ёки умумий ходимларнинг хавфсизликка кетадиган харажатлар билан таъминланганлик даражасининг таъсирини аниклаш ($A\epsilon \epsilon$) учун натижа курсаткичи шу омилнинг хакикий микдори билан кайта хисобланиб олинади ($a_i * P_i * M_i * \epsilon i$) ва ундан натижанинг учинчи омил узгариши билан кайта хисобланган микдори айрилади ($a_r * p, * M_i * \epsilon o$). Бунинг учун куйидаги формула тавсия килинади:

$$D\epsilon \epsilon = a, * p, * \text{ц}, * \epsilon, - a, * p, * \text{ц}, - * \epsilon \text{в};$$

Барча омиллар таъсири натижанинг умумий узгаришига тенг булиши лозим. Буни аниклаш учун куйидаги формула тавсия килинади:

$$A\epsilon = A\epsilon a \pm A\epsilon p \pm A\epsilon c \pm A\epsilon \epsilon;$$

Тахлилнинг навбатдаги вазифаси ушбу назарий масалаларни амалиётда куллаш ва аник маълумотлар асосида келтирилган омилларни хисоб-китоб килиш хисобланади.

Буни амалга ошириш учун натижа курсаткичи билан омиллар уртасидаги богликликни аниклаш мақсадга мувофиқдир. Бунинг учун куйидаги жадвални тузиш тавсия килинади (3.10-жадвал).

3.10-жадвал

**Самарканд туманида жойлашган "Навбахор" маиший хизмат
курсатиш уюшмасида хавфсизликка кетадиган харажатлар
самарадорлиги (€) узгаришига таъсир килувчи омиллар микдорини
аниклаш ҳисоб-китоби⁶⁷**

T/p	Курсаткичлар	Утган 2007 йил	Хисобот 2011 йили	Фарқи	Узгариш суръати, %
Мутлак миқдорлар					
1.	Корхонада куриқдаи-ган активларининг умумий суммаси, минг сум	409625,9	431524,7	+21898,8	105,3
2.	Ходимларнинг умумий сони, киши	134	148	+14	110,4
3.	Хавфсизлик хизмати билан шугуллунадиган ходимлар сони, киши	14	16	+2	114,3
4.	Хавфсизликни таъминлашга кетадиган харажатлар суммаси, минг сум	7834,7	8442,9	+608,2	107,8
5.	Сотилган маҳсулотнинг умумий ҳажми, минг сум.	840552,3	998548,2	+157995,9	118,8
Нисбий миқдорлар					
1.	Активлар самарадорлиги, минг сум (5к: 1к)	2,052	2,314	+0,262	112,8
2.	Битта хавфсизлик хизмати ходимларига тугри келади-ган курикланадиган активлар (Р), минг сум (1к : 3к)	29259,0	26970,3	-2288,7	92,2
3.	Хавфсизлик хизмати билан шугуллунадиган ходимларнинг умумий ходимлардаги хиссаси (ц), коэффициентда (3к: 2к)	0,1045	0,1081	+0,0036	103,4
4.	Бир милн. сум хавфсизликка кетадиган харажатларга тугри келади-ган умумий ходимлар сони (€), киши (2к: 4к)	17,103	17,530	+0,427	102,5
5.	Корхона хавфсизлигига кетадиган харажатлар самарадорлиги (€), (5к: 4к)	107,3	118,3	+11,0	110,3

Манба: "Навбахор" маиший хизмат курсатувчи корхонанинг 2007-2011 йиллардаги ҳисоботлари асосида муаллиф ишланмаси.

Ушбу жадвал маълумотларидан куришиб турибдики, Самарканд туманида жойлашган маиший хизмат корхонасида хавфсизликка кетадиган харажатлар самарадорлиги билан боглик мутлак курсаткичларнинг ҳаммасида ушиб жараёни руй берган. Жумладан, корхонада курикланадиган активларининг умумий суммаси тахдир килинаётган даврда 105,3%га ошган булеа, ходимларнинг умумий сони 110,4 %га купайган. Характерли жихати шундаки, корхонада хавфсизлик хизмати билан шугулланадиган ходимлар сони барча курсаткичларга нисбатан купрок усган, яъни унинг ушиб суръати 114,3%ни ташкил килади.

Бозор муносабатлари шароитида асосий натижавий курсаткич сотилган махсулотнинг умумий хажми хисобланади. Барча курсаткичлар шу курсаткичнинг ушиби ва камайишига боглик. Агар шу нуктаи назардан карайдиган булсак, ушбу курсаткичнинг микдори 118,8%ни ташкил килади. Бу нисбатан энг катта мивдордир. Натижа курсаткичи юкори булиб турган шароитда харажатларнинг ушиб суръати унга нисбатан кам булиши мазкур корхонада самарадорлик юкорилигидан далолат беради.

Бизнинг тадқиқотимиз предмети хавфсизлик билан боглик булганлиги туфайли хавфсизликни таъминлашга кетадиган харажатлар самарадорлиги тахдир манбаи хисобланади. Ушбу курсаткичнинг самарадорлиги хисобот йилида 110,3%га усган. Бу яхши натижа. Аммо бу уз-зидан амалга ошиб колмайди. Бу курсаткич бир канча омилларга боглик. Шу туфайли ушбу омилларнинг микдорини ҳам аниклаб олиш такозо килинади.

Улардан бири активлар самарадорлигидир. Мазкур курсаткичнинг ушиб суръати 112,8%ни ташкил килади. Албатта бу курсаткич маълум даражада хавфсизлик билан боглик харажатлар самарадорлигига таъсир килади. Навбатдаги омил битта хавфсизлик хизмати ходимига тугри келадиган курикланадиган активлар суммаси хисобланади. Ушбу курсаткичнинг микдори камайган ва 92,2 %га тенг булган. Хавфсизлик хизмати билан шугулланадиган ходимларнинг умумий ходимлардаги хиссасининг узгариши ҳам хавфсизликни таъминлашга кетган харажатлар самарадорлигига таъсир килади. Ушбу курсаткичнинг микдори 103,4%га ошган. Худди шу омиллар сингари бир миллион сум хавфсизликка кетадиган харажатларга тугри келадиган умумий ходимлар сони ёки умумий ходимларнинг хавфсизликка кетадиган харажатлар билан таъминланганлик даражаси ҳам тахдир килинаётган курсаткич

узгаришига сезиларли даражада таъсир килади. Мазкур курсаткичнинг микдори тахдид килинаётган даврда 102,5%га ошган.

Бу узгаришлар натижа билан омиллар уртасидаги богликлик хусусида мантикан хулоса чикаришга асос булади. Булар тугрисида аник хулоса килиш учун корхона хавфсизлигига кетадиган харажатлар самарадорлигига таъсир килувчи омилларнинг таъсирини аник хисоблаб чиқиш такозо килинади. Бунинг учун куйидаги жадвални тузишни тавсия киламиз (3.11-жадвал).

Мазкур жадвал маълумотларидан куришиб турибдики, корхона хавфсиз лигига кетадиган харажатлар самарадорлиги хисобот йилида утган йилга нисбатан 11,0 минг сумга ошган. Ушбу узгаришга жадвалда келтирилган маълумотлар буйича қарайдиган булсак, унга тУртта омил таъсир қилган. Булар қуйидагилардир:

- Корхона хавфсизлигига кетадиган харажатлар самарадорлигининг узгаришига активлар самарадорлигининг 0,262 минг сумга қупайиши ижобий таъсир қилиб, ушбу харажатлар самарадорлигини 13,7 минг сумга ошишини таъминлаган:

$$121,0 - 107,3 = + 13,7 \text{ минг сум.}$$

2. Натижа курсаткичи узгаришининг иккинчи омили, яъни битта хавфсизлик хизмати ходимида тугри келадиган куриқданадиган активларнинг 2288,7 минг сумга қамайиши ушбу харажатлар самарадорлиги микдорини ҳам 9,5 минг сумга қамайтиришга олиб қелган:

$$111,5 - 121,0 = -9,5 \text{ минг сум.} \quad :$$

3. Хавфсизлик хизмати билан шугулладиган ходимларнинг умумий ходимлардаги хиссаси ҳам , Ургаидаётган натижа курсаткичига бевосита таъсир килади. Мазкур омилнинг 0,0036 коэффициентга ошганлиги хавф-сизлик билан боглик харажатлар самарадорлигининг ҳам ошганлигидан далолат бериб турибди. Унинг микдори 3,9 минг сумни ташкил қилади:

$$115,4 - 111,5 = + 3,9 \text{ минг сум.}$$

4. Корхонада хавфсизликни таъминлашга кетадиган харажатлар самарадорлигининг узгаришига бир миллион сум хавфсизликка кетадиган харажатларга тугри келадиган умумий ходимлар сони ёки умумий ходимларнинг хавфсизликка кетадиган харажатлар билан таъминланганлик

3.11-жадвал

Самарканд туманида жойлашган "Навбадр" маиший хизмат курсатиш уюшмасида хавфсизликка кетадиган харажатлар самарадорлиги (€) узгаришига таъсир килувчи омиллар

№	Курсаткичлар	Утган 2007 йил	Хисобот 2011 йили	Фарқи	Занжирли алмаштириш оркали натижа курсаткичининг аниқлаш		
					1	2	3
1.	Активлар самарадорлиги (а)	2,052	2,314	+0,262	2,314	2,314	2,314
2.	Битта хавфсизлик хизмати ходимларига тугри келадиган курикланадиган активлар (Р)	29259,0	26970,3	-2288,7	29259,0	26970,3	26970,3
3.	Хавфсизлик хизмати билан шугулланадиган ходимларнинг умумий ходимлардаги ҳиссаси (р)	0,1045	0,1081	+0,0036	0,1045	0,1045	0,1081
4.	Бир миллион сум хавфсизликка кетадиган харажатларга тугри келадиган умумий ходимлар сони ёки умумий ходимларнинг хавфсизликка кетадиган харажатлар билан таъминланганлик даражаси (ё)	17,103	17,530	+0,427	17,103	17,103	17,103
5.	Корхона хавфсизлигига кетадиган харажатлар самарадорлиги (€)	107,3	118,3	+11,0	121,0	111,5	115,4

даражасининг узгариши ҳам таъсир килади. Ушбу омилнинг 0,427 кишига купайиши натижа курсаткичининг 2,9 минг сумга ошишига олиб келган:

⁶⁸ Манба: Хизмат курсатувчи корхоналарнинг 2007-2011 йиллардаги ҳисоботлари асосда муаллиф ишланмаси.

: ч $118,3 - 115,4 = + 2,9$ минг сум

Барча омиллари таъсири натижа курсаткичининг умумий узгаришига тенг булса, корхона менежери ҳисоб-китобни тугри амалга оширган ва таъсирчан бошқарув қарорларини қабул қилиш учун ишончли маълумотларга эришган бўлади.

$17,3 - 13,7 + 3,9 + 2,9 = + 11,0$ минг сум.

Бизнинг ушбу тавсияларимиз амалга оширилса, яъни улар уз ечимини амапиётда топса, уйлаймизки, мазкур тадқиқотлар иқтисодиётдаги туб узгаришлар шароитида ҳар бир корхонада ҳавфсизликни таъминлаш билан боглиқ харажатлар самарадорлигини оширишда мавжуд ички имкониятларни ахтариб топиш учун асос бўлади ва пировардида иқтисодий ишларнинг такомиллашуви эвазига иқтисодий самарадорликни ошириш имкониятига эга бўлилади.

3-боб бўйича хулоса

Хизмат курсатувчи корхоналар иқтисодий ҳавфсизлигини таъминлаш билан боглиқ харажатлар самарадорлиги, уларга таъсир қилувчи омиллари ҳисоблаш ва ички имкониятларни ишга солиш йулларини назарий ва амалий жиҳатдан тадқиқ қилиш натижасида бир қанча хулосаларга келинди, назарий ва амалий аҳамиятга молиқ тақлифлар ишлаб чиқилди.

1. Корхоналар иқтисодий ҳавфсизлигини таъминлаш билан боглиқ муаммолар, хусусан, унинг даражаси, харажатлар самарадорлиги ва уларни ифодаловчи курсаткичларни аниқлаш бўйича олимларимиз уртасида илмий тадқиқот ишлари деярли олиб борилмаган ва шунга мўъноси равишда, иқтисодий адабиётларда ҳам ушбу масала жуда кам ёритилган. Натижада корхоналар иқтисодий ҳавфсизлигини таъминлаш билан боглиқ ишлар илмий асосда ташкил қилинмаган ва амапиётда ушбу масаланинг қўпгина муаммолари уз ечимини топмаган.

2. Тадқиқот натижасида иқтисодиёт фанига илк бор корхонанинг иқтисодий ҳавфсизлиги нуқтаси деган тушунча киритилди. Бу нуқтада корхоналар фойда ҳам олмайди ва зарар ҳам қўрмайди. Агар фойда олиб бошласа корхона ҳавфсизлиги мустаҳкамланиб унинг ҳавфсизлик чегарасида бўлиши ва аксинча, ушбу нуқта зарар томон қўлқўйдиган булса, мазкур корхона иқтисодий жиҳатдан ҳавфли зонага тушиб қўлиши мумкинлиги асосланди.

3. Корхонанинг, шу жумладан хизмат курсатувчи субъектлар фаолиятининг иқтисодий ҳавфсизлик даражаси ва унга таъсир этувчи омиллари аниқланди. Тадқиқотлар курсатдики, хизмат курсатувчи

субъектларнинг иктисодий хавфсизлик даражасига бир канча омиллар таъсир килади. Булар жумласига корхонанинг уз маблаглари самарадорлиги, мажбуриятларнинг уз маблаглари билан копланиш коэффиценти, фойданинг мажбуриятлар билан копланиши коэффиценти, харажатлар рентабеллиги кабилар киради. Ушбу омилларнинг таъсирини аниклаш йуллари ишлаб чикилди.

4. Илмий тадкикоивда хавфеизлиги узгаришига бевосита таъсир килувчи омиллар аникланди. Мазкур омилларга куйидагиларнинг кириши асосланди: доимий харажатлар мивдори; Узгарувчи харажатлар микдори; сотилган махсулот хажми; иктисодий хавфсизлик нуктасига эришиш лозим булган хизматлар мивдори; доимий харажатлар копланадиган хавфсизлик нуктасига эришиш лозим булган хизматлар мивдори; корхона тулайдиган соливдар ва бошка мажбурий туловларнинг мивдори. Ушбу омилларнинг таъсирини кучайтириш имкониятлари назарий жихатдан курсатилиб берилди.

5. Тадкикотларимиз курсатдики, корхоналарнинг иктисодий хавфсизлигини таъминлашга кетган харажатларнинг самарадорлигини битта курсаткич билан ифодалаб булмайди. Уни тулик ифодалаш учун курсаткичлар тизимидан фойдаланиш максадга мувофиклиги илмий жихатдан асосланди ва мазкур курсаткичлар тизими ишлаб чикилди хамда хар бир курсаткични аниклаш йуллари тавсия килинди.

6. Корхоналарнинг иктисодий хавфсизлигини таъминлашга кетган харажатларнинг самарадорлигини ифодаловчи: корхоналарнинг иктисодий хавфсизлигини таъминлаш учун сарфланган харажатларнинг самарадор-лиги, яъни ушбу харажатларнинг бир сумига тугри келадиган хавфсизлик таъминланмаган тавдирда йукотилиш эхтимоли бор булган маблагларнинг микдори; корхоналарнинг иктисодий хавфсизлигини таъминлаш учун сарфланган харажатларнинг мулкни саклаш билан боглик самарадорлиги; корхоналарнинг иктисодий хавфсизлигини таъминлаш учун сарфланган харажатларнинг сотилган махсулот билан боглик самарадорлиги; корхона-ларнинг иктисодий хавфеизлигига сарфланган харажатларининг рентабел-лиги каби курсаткичларни аник маълумотларни куллаган холда бахолаш ва тахлил килиш шуни курсатди, уларнинг узгариш суръатида баркарор усиш ёки камайиш сезилмайди. Биз тахлил килган корхоналарда бир-икки йил камайиш кузатилган, яна бир-икки йил купайиш **руй** берган ва аксинча. Бундай холат шуни курсатадики, корхонанинг

хавфсизлиги билан боғлиқ харажатларни сарфлашда бирорта кўрсаткичга ёки иш натижасига таянил-майди, улар стихияли тарзда амалга оширилади. Бу эса, энг муҳим соҳанинг оксоқ ҳолда қолиб келаётганлиги, агар бунга муносабат ўзгартирилмаса, келажакда ҳам шудай бўлиб қолишligидан далолат беради.

7. Мамлакатимизнинг иктисодиёт фанида илк бор хизмат кўрсатувчи корхоналар хавфсизлигини таъминлашга кетадиган харажатлар самарадорлигини баҳолаш усуллари кўрсатиб берилди ва уларнинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар аникланиб, уларнинг таъсирини ҳисоблаш ва иктисодий таҳлилнинг анъанавий усулларини қўллаб таҳлил қилиш йўллари ишлаб чиқилди. Натижада хизмат кўрсатувчи корхоналар хавфсизлигини таъминлашга кетадиган харажатлар самарадорлигини ошириш бўйича мавжуд ички имкониятлар ахтариб топиш усуллари аниқ маълумотларни қўлаган ҳолда кўрсатиб берилди.

Агарда хизмат кўрсатувчи корхоналар иктисодий хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ харажатлар самарадорлиги, уларга таъсир қилувчи омилларни ҳисоблаш ва ички имкониятларни ишга солиш йўллари бўйича ишлаб чиққан тавсияларимиз амалиётга тадбиқ қилинса, ўйлаймизки, ушбу соҳада ҳам иктисодий хавфсизликни таъминлаш масаласи маълум даражада ҳал бўлади, улар юқори самарадорлик билан ишлаш имкониятига эга бўлади.

КОРХОНАЛАР ИКТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШДА СОЛИК МЕХАНИЗМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ РОЛИ

4.1. Солик механизмининг корхоналар иктисодий хавфсизлигини таъминлашдаги роли ва ахамияти

Иктисодий ҳаётимизни тартибга солишда солик механизми муҳим рол уйнайди. Иктисодиётнинг ривожланиши солик сийёсатида ҳам туб узгаришларга олиб келади ва бир вақтнинг ўзида солик механизмларини муттасил такомиллаштириб бориш заруратини тугдиради. Бундай жараён бевосита корхоналарнинг иктисодий хавфсизлиги билан ҳам боғлиқдир. Агар соликлар уз вақтида белгиланган миқдорда туланиб борилса, табиийки, корхоналарнинг иктисодий мустахкамлиги таъминланиб унинг иктисодий хавфсизлиги таъминланиб боради.

Хавфсизлик хизмати ходимлари, корхонанинг манфаатидан келиб чиккан ҳолда уз вақтида ва белгиланган миқдорда солик туловини амалга ошириб боришини ҳам назорат қилиши лозим. Чунки, солик мазкур солик туловчи субъект фаолияти натижасидаги давлатнинг улуши. Давлатга уз вақтида соликлар ва мажбурий туловларни тулаб бермаслик нафакат солик конунбузарлиги, балки маънавий савиясининг пастлигидан, уз манфаатини давлат ва жамият манфаатидан устун қуйишликка мойиллиги кучлилигидан далолат беради. Бундай инсонларни уз вақтида тартибга соладиган мутасаддилар ҳам, бизнинг фикримизча, хавфсизлик хизмати ходимлари зиммасида бўлмоғи лозим.

Солик механизмининг корхоналар иктисодий хавфсизлигини таъминлашдаги ролини очиб бериш учун қуйидаги курсаткичларни таҳлил қилиш лозим бўлади:

- солшқа оид конунбузарликларга йул қуйган корхоналарнинг умумий фаолият курсатаётган корхоналардаги улуши;
- соликка оид конунбузарликларга йул қуйган корхоналардан Ундирилган солик суммасининг умумий солик суммасидаги улуши,'
- соликка оид конунбузарликларга йул қуйган корхоналардан ундирилган жарималарнинг умумий солик суммасидаги улуши;
- соликка оид конунбузарликларга йул қуйган корхоналардан ундирилган жарималарнинг куплиги эвазига ёпилган субъектларнинг умумий субъектлардаги улуши.

Ушбу курсаткичлар маълум даражада туман, худуд, вилоятлар буйича корхоналарнинг иктисодий мустахкамлигига салбий таъсир килган омилларни аниклаш ва уларни бартараф қилиш имконини берадиган бошқарув қарорларини қабул қилиш учун асос бўлади, деб Уйлаймиз. Чунки, соликка оид қонунбузарликларга йўл қўйган корхоналарнинг умумий фаолияти ва уларнинг корхоналар иктисодий ҳавфеизлигига таъсири туғрисида ҳулоса чиқариш учун амалий далил **булиб** ҳисобланади.

Солиқ туламаслиқ иктисодий жиноят, катта қонунбузарлик аломати. Аммо ҳамон ундан қочиш ҳоллари қўллаб-қўлланганда турмоқда. Солиқдан қочиш ахир оқибатда қонундорнинг иктисодий ва ижтимоий ҳаётдан ҳавфли ҳолатга тушиб қолишига олиб келади. Чунки, қонунбузарлик билан тежалган солиқни турли йўللارга ишлатиб қўйилади. Аммо у бир қўн албатта очилади. Бу эса ҳужалиқ юритувчи субъектга бир қарра туланадиган солиқ суммасини тулик тўлашга мажбур қилиниши билан бирга яна қўллаб-қўлланган жарима суммасини тўлатишга ҳам мажбур қилади. Натижада қорхона банкрот ҳолига тушиб қолиши табиий. Бунинг қорхона, давлат, жамият, мулкдор ва меҳнат жамоаси учун неқонглик зарар эканлигини изохлаб утиришга ҳолат бўлмаса қорак.

Бўлардан қўриниб турибдики, солиқ туловчиларнинг уз вақтида солиқларни тулик тўлаб боришини таъминлаш учун жуда катта таъхил-иктисодий тадбирларни амалга ошириш лозим экан. Бундай меҳанизмлар сирасига қўйидагиларни қиритиш мумкин:

- рағбат қораси;
- жазо қораси.

Рағбатлантириш қораси интизомли, намунали солиқ туловчиларга нисбатан қўлланилади. Салиқларни уз вақтида тулик тўлаб қелаётган солиқ туловчиларни албатта рағбатлантириш лозим. Бунда рағбатлантиришнинг турли усуллари ва шакллари солиқ идораларнинг имқониятларидан ва қўлланилаётган бошқариш усулларида қелиб қикқан ҳолда амалга ошириш мумкин. Бунинг учун ҳар бир ҳолатда, унинг мазмун моҳиятида қелиб қикқан ҳолда рағбатлантириш усулини танлаш мақсадга мувофиқ бўлади.

Жазо қораси асосан солиқ қонунбузарлигига йўл қўйган солиқ туловчиларга нисбатан қўлланилади. Солиқ қонунбузарлигига йўл қўйган ҳужалиқ юритувчи субъектларга нисбатан жазо қоралари етарли даражада ишлаб қикқилган. Аммо солиқ туланишини назорат қилувчи солиқ инспекцияси ҳодимларининг нопқлиги оқибатида жуда қўллаб-қўлланган солиқ қонунбузарликларига йўл қўйган субъектлар

жазодан озод бўлиб қолмоқдалар. Уларнинг ўз вақтида тегишли тартибда ва миқдорда солиқ тўламаганликлари солчк тизмидаги нопок ходимлар томонидан ўзаро келишув натижасида ноқонуний рағбатлантирилмоқда. Бундай ҳолатлар ҳозирги кунда солиқ амалиётида йўқ эмас, албатта. Булардан кўриниб турибдики, корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлашнинг ташкилий-иқтисодий омиллари бевосита солиқ тўловчилар ва солиқ идоралари ходимлари фаолияти билан ҳам боғлиқ экан.

Солиққа оид қонунбузарликлар қатор йиллардан буён сакланиб қолмоқда. Буни биргина Самарқанд тумани мисолида кўришимиз мумкин (4.1-жадвал).

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, Самарқанд туманида солиқ тўловчи хўжалик юритувчи субъектлар сони йилдан-йилга ошиб бормоқда. Уларнинг сони 2012 йилда 241 тани ташкил қилган бўлса, 2019 йилга келиб 573 тага етди ёки 2,4 баробардан зиёдга ўсди. 2017-2018 йиллардаги кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни янада эркинлаштириш чора-тадбирларига оид ислохотларнинг амалга оширилиши уларнинг сонини 2019 йилга келиб 2284 тага етказишга муваффақ бўлинди.

4.1-жадвал

Самарқанд туманида солиқ тўловчиларнинг сони ва уларда аниқланган солиққа оид қонунбузарликларнинг 2012-2020 йиллардаги динамикаси⁶⁹

Йиллар	Солиқ тўловчи хўжалик юритувчи субъектлар		Солиққа оид қонунбузарликка йўл қўйганлар		Солиққа оид қонунбузарликка йўл қўйганларнинг умумий қорхоналардаги улуши, %
	сони, бирликда	ўзгариш суръати, %	сони, бирликда	ўзгариш суръати, %	
2012	1496	100%	241	100%	16,1
2013	1364	91%	263	109%	19,3
2014	1388	102%	254	96%	18,3
2015	1454	104%	346	136%	23,8
2016	1580	109%	821	237%	52,0
2017	2259	143%	734	89%	32,5
2018	2444	108%	397	54%	16,2
2019	2184	89%	573	144%	26,2
2020	2284	104%	84	14%	3,7

⁶⁹ Манба: Самарқанд туманида Давлат солиқ инспекциясининг 2012-2020 йиллар маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси

Бунинг 2012 йилга нисбатан 1,5 мартага ва 2013 йилга нисбатан 1,6 мартага ошганлигининг гувоҳи буламиз. Аммо соликка оид конунбузарликка йул куйган хужалик юритувчи субъектлар сони ҳам ушиб бормокда. Бу буйича энг юкори курсаткич 2016 Йилда руй берган ва 2012 йилга нисбатан 3,2 мартага усган. 2018 йилга келиб, кескин камайиш **руй** берган ва 2019 йилга келиб яна кутарилиш тенденциясига эга булган. Ушбу холатлар хакида тугри хулоса чикариш учун соликка оид коунбузарликка **йул** куйган хужалик юритувчи субъектларнинг умумий корхоналардаги улушини аникладик ва унинг маълумоти буйича кузатадиган булсак, ушбу субъектларнинг улуши камайиш тенденциясига эга. Ушбу курсаткичнинг микдори 2012 йилда 16,1%ни ташкил килган булеа, 2016 йилга келиб 52,0%гача кутарилган. Бу буйича энг паст курсаткич 2018 йилда **руй** берган ва 16,2 %ни ташкил килади. Характерли жихати шундаки, ушбу курсаткичнинг микдори 2020 йилдаги даражаси кескин камайган. Умунан олганда хамон солик конунчилигини бузган ташкилотлар сакланиб колмовда. Бунга тулик бархам бериш лозим.

Хозирги кунда соликка оид конунбузарликларга **йул** куйган корхоналардан ундирилган солик суммасининг умумий солик суммасидаги улуши юкорилигича колмоада. Буларнинг мустикалликнинг 28 йиллиги нишонланган бир пайтда ҳам сакланиб колаётганлигини оклаб булмайди. Бу холат курсатадики, \али солик туловчиларимизнинг давлат ва жамият олдидаги масъулияти, уларнинг маънавий савияси мустикаллик талаб киладиган даражада етарли эмас. Бу жараён хали солик борасида нафакат иктисодий механизмларни, балки маънавий тадбирларни ҳам такомиллаштириши талаб килади. Демак, корхоналарнинг иктисодий хавфсизлигини таъминлашга таъсир килувчи омиллар нафакат иктисодий, балки маънавий тадбирларни такомиллаштиришга ва уларнинг таъсирчанлигини оширишга ҳам боглик эканлигини куришимиз мумкин.

Солик идоралари фаолиятида хар куни унлаб конунбузарликлар аникланмокда. Уларнинг мавжудлиги ҳам бугунги кунда ижобий холат эмас. Шу туфайли уларнинг микдорини умумий солик суммасига нисбатан киёслаш ва тахлил килиш максадга мувофикдир (4.2-жадвал).

4.2-жадвал

Самарқанд туманида солиқ тўловчилар томонидан тўланган солиқлар ва солиқ идоралари томонидан қонунбузарлардан ўндирилган солиқларнинг 2012-2020 йиллардаги динамикаси⁷⁰

Йил-лар	Солиқ тўловчилардан тушган солиқлар		Солиққа оид қонунбузарликка йўл қўйганлардан ўндирилган солиқлар		Солиққа оид қонунбузарликка йўл қўйганлардан ўндирилган солиқ суммасининг умумий солиқ суммасидаги улуши, %
	суммаси, минг сўм	ўзгариш суръати, %	суммаси, минг сўм	ўзгариш суръати, %	
2012	43 714 889,1	100,00	310 828,3	100,00	0,71
2013	54 679 272,0	125,10	859 020,6	276,40	1,57
2014	67 449 888,4	123,40	1 417 079,2	455,90	2,10
2015	75 422 640,9	111,80	877 033,9	61,90	1,16
2016	111 516 315,8	147,90	1 024 804,9	116,8	0,91
2017	109 769 917,8	98,40	1 237 180,6	120,7	1,12
2018	125 848 649,2	114,60	845 673,40	68,4	0,67
2019	218 477 644,2	173,60	916 747,90	108,4	4,19

Ушбу жадвал маълумотларининг гувоҳлик беришича, солиқ тўловчилардан тушган солиқлар ошиб бормокда. 2012-2019 йилларда солиқ суммаси 4,9 мартага ўсди, бу солиқ тўловчиларнинг сонига нисбатан анча юкори, чуки уларнинг ўсиш суръати 1,5 мартага тенг эди. Солиққа оид қонунбузарликка йўл қўйган хўжали юритувчи субъектлардан ўндирилган солиқларнинг суммаси шу даврда 2,9 мартага ошган. Бу кўрсатадики, солиққа оид қонунбузарликларнинг ҳажми каттариб бормокда. Солиққа оид қонунбузарликка йўл қўйганлардан ўндирилган солиқ суммасининг умумий солиқ суммасидаги улуши эса кўпайиш тенденциясига эга эканлиги ижобий ҳолат, деб баҳолаш мумкин эмас. Унинг миқдори 2012 йилда 0,75%ни ташкил қилган бўлса, 2019 йилга келиб 4,19%га тенг бўлган. Бундай пасайиш тенденцияси кўрсатадики, солиққа оид қонунбузарликка йўл қўйган хўжалик юритувчи субъектлардан ўндирилган солиқлар миқдори кўпайиши билан, унинг улуши камаймаётганлигидан далолат беради.

Бу борада тўғри хулоса чиқариш учун, қонунбузарликка йўл қўйган субъектларга тўғри келадиган ўндирилган солиқ суммасининг миқдорини аниқлашни тақозо қилади (4.3-жадвал).

⁷⁰ Манба: Самарқанд туман давлат солиқ инспекциясининг 2012-2020 йиллар маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси

4.3-жадвал

Самарканд туманида солиқ туловчилар томонидан
конунбузарликка йул куйган субъектларга туғри келадиган
ундирилган солиқ суммасининг 2000-2007 йиллардаги
динамикаси⁷¹

Йил- лар	Солиққа оид конунбузарликка йул куйганлардан ундирилган солиқлар		Солиққа оид конунбузарликка йул куйганлар		Конунбузарликка йул куйган битта субъектга туғри келадиган ундирилган солиқ суммаси
	суммаси, минг сум	Узгариш суръати, %	сони, бирликда	узгариш суръати, %	
2012	310 828,3	100,00	241	100	1289,74
2013	859 020,6	276,40	263	109,12	3266,2
2014	1417 079,2	455,90	254	105,39	5579,05
2015	877 033,9	282,16	346	143,56	2534,78
2016	1 024 804,9	329,70	821	340,66	1248,23
2017	1 237 180,6	398,02	734	304,56	1685,53
2018	845 673,40	272,07	397	164,73	2130,15
2019	916 747,90	294,93	573	237,75	1599,90

Куришиб турибдики, солиққа оид конунбузарликларга йул куйган корхоналардан ундирилган жарималарнинг умумий солиқ суммасидаги улуши ҳамон сезиларли даражада сакланиб қолаётганлигининг гувоҳи булган эдик. Тахлил натижасида конунбузарликка йул куйган битта субъектга туғри келадиган ундирилган солиқ суммасининг ҳам йилдан йилга муттасил ушиб бораётганлиги кузатилмоқда. 2017 йилда ҳар бир конунбузарликка йул куйган субъектга 1289,7 минг сум туғри келган булса, 2014 йилда энг кагта микдорга, яъни 5579,05 минг сумга етди ва унинг ушиб суръати 432,5%ни ташкил килди. Бу курсаткич анча юкори. Чунки солиқ жиноятига қарши бир канча ташкилотлар ишлаб туришига қарамасдан унинг мивдори ошиб бормоқда. Бу ҳолат курсатадики, олдингига нисбатан солиқни яшириб қолиш 5,0 мартадан ошиб кетган. Бу ҳолатни ижобий баҳолаб булмайди.

Бундай натижа яна бир бор курсатмоқдаки, ҳали солиқ туловчиларнинг маънавияти ва ҳукукий маданияти мустақиллик талаб даражасида эмас экан. Ҳозирги пайтда солиқ туловчиларнинг ҳам ва солиқ идоралари ходимларининг ҳам маънавиятини ошириш,

⁶⁹ Манба: Самарканд туманида Давлат солиқ инспекциясининг 2012-2020 йиллар маълумотлари

хукукий маданиятини юксалтириш, жазо ва рағбатлантиришнинг туғри механизмларини топишни талаб қилади.

Корхоналарнинг иктисодий хавфсизлигига таъсир этувчи омиллардан бири солик туловчиларнинг ва солик идоралари ходимларининг каттик интизомига боғлиқ. Аммо солик тизимидаги конунбузарликлардаги ҳолат солик туловчиларнинг солик тулашдаги интизомсизлигидан ва конунбузарликларга йул қуяётганликларидан далолат беради. Бир қарашда жарималар солик идоралари нуктаи назаридан жуда жозибали туйилади, чунки бу суммалар соликчиларнинг топган қушимча молиявий манбаси ҳисобланади. Аммо унинг келиб чиқиш илдизига назар ташлайдиган бўлсак, бу ҳам солик туловчиларнинг конунбузарликка йул қўйганлигининг оқибатидир. Демак, бу ҳам ижобий қўрсаткич эмас. Бу ҳолат ҳам пировардида корхоналарнинг иктисодий хавфсизлигига таҳдид соладиган омиллар сирасига қиради.

Ҳозирги пайтда солик конунбузарликларига йул қуйган ҳужалиқ юритувчи субъектлардан ундирилган жарималарнинг миқдори ҳам қўпчилигича сақланиб қолмоқда. Бу қўйидги жадвалда уз ифодасини топган (4.4-жадвал).

4.4-жадвал

Самарқанд туманида солик туловчилар томонидан туланган солиқлар ва солик идоралари томонидан конунбузарлардан ундирилган жарималарнинг 2012-2020 йиллардаги динамикаси⁷²

Йиллар	Солиқ туловчилардан туғилган солиқлар		Солиққа оид қўнбузарликка йул қўйганлардан ундирилган жарималар		Солиққа оид қўнбузарликка йул қўйганлардан ундирилган жарималарнинг умумий солиқ суммасидаги қўлиши, %
	суммаси, минг сум	узғариш суръати, %	суммаси, минг сум	Узғариш суръати, %	
2012	43714889,1	100,0	310828,3	100	0,7
2013	54679272,0	125,1	859020,6	276,4	1,6
2014	67449888,4	123,4	1417079,2	165	2,1
2015	75422640,9	111,8	877033,9	61,9	1,2
2016	111516315,8	147,9	1024804,9	116,8	0,9
2017	109769917,8	98,4	1237180,6	120,7	1,1
2018	125848649,2	114,6	845673,4	68,4	0,7
2019	218477644,2	173,6	916747,9	108,4	0,4

⁶⁹ Манба: Самарқанд туманида Давлат солиқ инспекциясининг 2012-2020 йиллар маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси

Мазкур жадвалдан куриниб турибдики, 2012-2019 йилларда солик суммасининг 4.99 мартага усган бир пайтда соликка оид коунбузарликка йул куйганлардан ундирилган жарималар 2.94 мартага ошган. Жарималарнинг ошишини солик идоралари томонидан баҳолайдиган булсак, бу яхши курсаткич. Чунки солик идоралари ходимлари туланмаган соликдарни топиб уларни бюджетга туширтиришга муваффақ булганлар. Корхоналарнинг иктисодий хавфеизлиги нуктаи назаридан карайдиган булсак, бу уларга анча тахдидли. Хусусан, хужалик юритувчи субъектлар соликдарни уз вактида тулаганда эди шу жарималар уларнинг узларида колган **булар** эди. Бу жараёнга маънавий нуктаи назардан карайдиган булсак, хамон солик туловчилар рухиятида соликдан кочишга уринишлар бор. Бу яхши ҳолат эмас. Агарда ушбу жараёнга конунийлик нуктаи назаридан карайдиган булсак, хали солик туловчиларимизнинг ҳукукий маданияти паслигидан, конунни уз фойдасига, шахей манфаатини уйлаб бузиш ҳолларининг мавжудлигидан далолат беради. Соликка оид коунбузарликка йул куйганлардан ундирилган жарималарнинг умумий солик суммасидаги улуши мазкур жараённи ойдинорк ифодалайди. Ушбу курсаткичнинг мивдори умуман олганда анча паст, яъни 1%дан камрокни ташкил килади. Бирок унинг микдори усиш тенденциясига эгалиги яхши курсаткич эмаслигидан далолатдир. 2012 йилда соликка оид коунбузарликка йул куйганлардан ундирилган жарималарнинг умумий солик суммасидаги улуши 0,70%ни ташкил килган булеа, ушбу курсаткичнинг мивдори 2019 йилда 0,40 %гача кутарилган. Бу 0,57 мартага камайди деган хабарни бермокда. Бундай ҳолатга бархам бериш йулларини ахтариб топиш ва ҳар бир ҳолат буйича, уларни чуқур урганиб тегишли тадбирларни ишлаб чикиш лозимди

Тадкикотлар курсатмовдаки, бугунги кунда соликка оид конунбузарликларга йул куйган корхоналардан ундирилган жарималарнинг куплиги эвазига ёпилган субъектларнинг умумий солик туловчи субъектлардаги улуши хам сезиларли даражада савданиб колмокда. Миллатимизда кадимдан сакланиб келаётган бир макол бор "Инсон икки нарсадан кочиб кутилиши кийин: бири солик, иккинчиси - улим". Туланмаган солик қачон булеа хам узини курсатади, мен туланмадим, деб хужжатдан бошини кутариб куриниб туради. Уни зукко солик ходимлари бу борадаги хужжатларга назар солиши билан дархол топадилар. Шуларни била туриб соливдан кочиш, солик конунларини бузишга на ҳожат. Аммо яширмасдан очик айтиш керакки, солик идоралари ходимлари купгина конунбузарлар билан

тил бириктириб солиқ тўлашда бош тортганликларини озгина ҳисса эвазига ёпиб юборадилар. Бундай ҳолатлар кўплаб учраб туриши ҳам мамлакат иктисодий-ижтимоий ҳаётида ижобий жараён эмас.

Буни битта туман мисолида таҳлил қиладиган бўлсак, куйидаги манзаранинг гувоҳи бўламиз (4.5-жадвал).

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, солиқ тўловчи хўжалик юритувчи субъектлар 1,46 мартага ўсган бир пайтда солиққа оид коунбузарликка йўл қўйганлардан ундирилган жарималарнинг қўлиги эвазига банкротга учраб ёпилган субъектлар 1,29 мартага кўпайган. Таъкидлаш жоизки, қатор йиллар уларнинг сони 60 тадан ошган.

4.5-жадвал

Самарқанд туманида солиқ тўловчи субъектлар ва солиқ идоралари томонидан коунбузарлардан ўндирилган жарималарнинг қўлиги эвазига ёпилган (фаолияти тўхтатилган) субъектларнинг 2012-2019 йиллардаги динамикаси⁷³

Йил-лар	Солиқ тўловчи хўжалик юритувчи субъектлар		Солиққа оид коунбузарликка йўл қўйганлардан ундирилган жарималарнинг қўлиги эвазига банкротга учраб ёпилган субъектлар		Солиққа оид коунбузарликка йўл қўйганлардан ўндирилган жарималарнинг қўлиги эвазига ёпилган субъектларнинг умумий субъектлардаги улуши, %
	сони, та	ўзгариш суръати, %	сони, та	ўзгариш суръати, %	
2012	1496	100%	17	100,0	1,1
2013	1364	91%	61	358,8	4,5
2014	1388	92%	60	352,9	4,3
2015	1454	97%	32	188,2	2,2
2016	1580	106%	28	164,7	1,8
2017	2259	151%	5	29,5	0,2
2018	2444	163%	31	182,3	1,3
2019	2184	146%	22	129,4	1,6
2020			5	22,7	

Аммо 2013 йилда бирданига 61 та корхона ёпилган бўлса, 2014 йилда уларнинг сони яна кўпلىгича қолган ва 60 тага етган. Бу

⁷³ Манба: Самарқанд гумани давлат солиқ инспекциясининг 2012-2019 йиллар маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси

ижобий ҳол эмас, чунки ўз вақтида ушбу корхоналар солиқдан қочишган ва оқибатда катта жарима тўлаш эвазига банкротга учраб ёпилиш даражасига келиб қолган. Ҳозирги шароитда иш жойи таҳчил бўлиб турган пайтда битта корхонанинг ёпилиши қанча иқтисодий-ижтимоий муаммони туғдириш хусусида изоҳнинг ҳожати йўқ, деб ўйлаймиз. Солиққа оид қонбузарликка йўл қўйганлардан ўндирилган жарималарнинг қўпчилиги эвазига ёпилган субъектларнинг умумий субъектлардаги улуши 2012 йилда 1,1%ни ташкил қилган бўлса, 2019 йилга келиб уларнинг миқдори 1,6%гача кўтарилган. Бу дегани шу даврда уларнинг луши 1,45 мартага ошди деганидир. Бундай ҳолат иқтисодий хавфсизлик масалаларига салбий таъсир кўрсатади.

Бу ҳолатлардан кўриниб турибдики, солиқ механизмини шундай ташкил қилиш керакки, солиқ тўловчининг солиқ тўламаслик илжи қолмаслиги керак. Бундай тадбирларга қуйидагиларни киритиш мумкин.

Биринчидан, солиқ қонбузарлигига йўл қўймаслик учун уларга нисбатан жазо чорасини ҳуқуқбузарлик содир этилишида яққол солиқ суммаларини яшириш мавжудлиги қасд қилинган мезонлар тасдиқланганда гина кучайтириш керак. Бунда солиқ тўламаслик учун ҳаракатларни қасддан амалга оширилиши ҳолатларига солиқ миқдорида молиявий жарима қўллаш лозим, агар қонбузарлик иккинчи марта содир этилса молиявий жарима, тўланмаган солиқ суммасига нисбатан икки марта кўп миқдорда белгиланиши мақсадга мувофиқ. Бордию бу ҳолат учинчи марта такрорланса айбдорни жиной жавобгарликка тортиш масаласини қўйиш керак. Солиқ юки мунтазам равишда енгиллаштирилаяпти, аммо шу билан бирга жазо чоралари ҳам енгиллаштирилмоқда. Буни жуда кўп солиқ тўловчилар суистеъмол қилмоқдалар.

Иккинчидан, солиқларнинг корхона иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш нуқтан назаридан, ҳозирги шароитда солиқ ҳисобланган ва маҳсулот жўнатилган пайтдан бошлаб тўланиш тартибини такомиллаштириб, жўнатилган товар (иш, хизмат)лар учун пул келиб тушган пайтдан тўлаш тартибига ўтиш мақсадга мувофиқдир. Чунки, кўп ҳолларда жўнатилган товарлар учун ҳали пул тушмасдан солиқ суммасини тўлашга тўғри келади. Бунда дебиторлар қўпайиб қолгудек бўлса, корхонанинг обортдаги пули солиққа ўтиб кетади ва унинг иқтисодий хавфсизлигига бирозгина путр етказилади. Агар корхонанинг аҳволи ёмонлашиб бораверса солиқ ундирилиши ҳам камайиб боради. Шу туфайли солиқ идоралари солиқ механизми

оркали корхоналарнинг иктисодий хавфсизлигини таъминлашдан мафаатдор бўлишлари лозим.

Учинчидан, корхоналарнинг иктисодий хавфсизлигини таъминлашда ундаги хавфсизлик хизмати ходимларидан ташқари бошқа барча ходимлари иштирок этишлари лозим. Хавфсизлик масаласи ҳамма учун баробар. Ундан ҳеч ким четда қолиб кетмайди, чунки корхонанинг хавфсизлигидан ҳамма манфаатдор. Шу туфайли корхонанинг аҳволига, унинг ўз вақтида соликлари тўлиқ тўлаб боришига факат раҳбар ёки бош бухгалтер эмас, балки, таъкидланганидек ҳамма масъул ва дахлдор бўлмоғи лозим. Бозор муносабатлари шароити, қайсики мулк эгалик экан, ходимларнинг барчасида корхона фаолиятининг ҳамма соҳаси учун дахлдорлик ҳиссини ўйғотиш лозим бўлади. Шундагина иш яхши кетади. Меҳнат жамоаси корхонанинг тўғри ишлашига масъул бўлгани сингари, ундан катта манфаатдор ҳам. Тўғрилиқ барқарорликни таъминлайди. Барқарорлик эса фаровонлик омили. Шу туфайли иктисодий-ижтимоий жараёнлар ва муносабатлар бир-бири билан узвий боғлиқдир. Бунда ҳар бир ходимда “дахлдорлик - масъулият - ижро” таъмоилига асосланиши керак. Чунки дахлдорлик масъулиятни ўйғатади, масъулият эса ижри этишга ундайди. Шундагина барча ишда, шу жумладан солиқ механизмни такомиллаштиришда ҳам катта мувоффақиятларга эришиш мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, солиқ механизмини такомиллаштириш, уни тўлаш интизомига қаттиқ риоя қилиш, солиқ қонунбузарлигига йўл қўймаслик, солиқ тўловчилар ва солиқ органлари ходимларининг маънавиятини юксалтириш корхоналарнинг иктисодий хавфсизлигини таъминлашда муҳим омиллардан бири эканлигига гувоҳ бўлдик.

Шунга қарамадан куплаб халқаро экспертлар ва республикамизнинг етакчи мутаххасислари иштирокида ўрганилганда солиқ кодекси ва солиқ маъмурчилигида катта ислохотлар амалга ошириш зарурияти мавжудлиги бўйича хулоса қилинган. Ҳозирги кунда ушбу таклифлар ва хулосалар инобатга олинган ҳолда янги солиқ кодекси ва солиқ маъмурчилиги тартиботига ўзгартиришлар амалга оширилди. Ушбу ўзгаришларга асосий пойдевор сифатида рақамли иктисодиёт ва инновацион технологиялар олинган бўлиб, бу йўналишдаги таклифлар, ва жорий қилинаётган янгиликларни тадбиркорлик ва фуқаролик позициясидан чуқур ўрганишларни тақозо қилади. Қуйида биз ушбу йўналишларга эътиборимизни қаратамиз.

4.2. Солиқ маъмурчилигида рақамли технологиялар ва уларнинг иқтисодий хавфсизлик масалаларига таъсири

Республикаимизнинг ривожланишидаги ўзига хос хусусиятлари бир қатор ички ва ташқи таҳдидларни этироф этишни ва уларни ечими бўйича ўз тақлиф ва мулоҳазаларимизни билдиришимизни тақозо қилмоқда.

Булар бир томондан объектив таҳдидлар бўлса, худди шунингдек субъектив таҳдидлар ҳам мавжуд. Энг аввало дунё бозорига чиқишдаги рақобатнинг кескинлашуви, олдинги даврларда бой берилган имкониятларни ишга солишдаги қийинчиликлар, республикаимизда ишлаб чиқарилаётган баъзи бир маҳсулотларни сотишда чекловларнинг мавжудлиги (санкциялар), ўзимизга мос техник ва технологик инновацион воситаларни ишлаб чиқаришдаги кадрларимиз салоҳияти ёки мавжуд энг замонавий ишланмаларни ўзимиз шароит ва қонунчилигимизга мослаштиришдаги қийинчиликлар каби таҳдидлардир.

Ушбу ҳолат давлат ва корхона миқёсидаги иқтисодий хавфсизликка ўз таъсирини алоҳида сигментига, институционал, ташкилий, ҳуқуқий ёки назорат қилиш механизмлари йўналишида намён бўлади.

Солиқ ва мажбурий тўловларни ундиришдаги юкламанинг асосий қисми солиқ органлари зиммасига тўғри келишини инобатга олиб, эътибо-римизни ушбу тизимдаги маъмурчилик масала ва муаммоларига қаратдик.

Қуйида солиқлар, мажбурий тўловлар ва йиғимларни ундиришга ваколатли органлардирнинг ва уларнинг улушларини келтирамиз:

➤ солиқ органлари – Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси, йирик солиқ тўловчилар бўйича ҳудудлараро давлат солиқ инспекцияси, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар давлат солиқ бошқармалари, шунингдек туманлар (шаҳарлар) давлат солиқ инспекциялари 93%.

➤ божхона органлари – Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона қўмитаси, Давлат божхона қўмитасининг Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент шаҳри бўйича бошқармалари, «Тошкент – АЭРО» махсус божхона комплекси ва божхона постлари 4%.

➤ йиғимларни ундириш функциясини амалга оширувчи давлат органлари ва ташкилотлар 3%.

Алоҳида йўналиш сифатида бугунги кундаги солиқ органларининг мавжуд ваколатлари, назорат функцияларини бажаришдаги

йуналишлари, умуман солиқ маъмуриятчилигини тузидиш архитектурасини давлатнинг ски алоҳида субъектнинг иқтисодий ҳавфсизлигини таъминлашдаги ҳаракатлари ва имкониятларини ўрганиб чиқишни тадқиқотимиз мақсади этиб белгиладик.

Ушбу жараёнда солиқ қонунчилигига риоя этилиши, қонунчилик тарғиботи, маъмуриятчиликнинг самарадорлиги, уни ҳисоблашдаги меъзонлар, замонавий ракамли технологияларни солиқ қонунчилигида мос равишда амалиётга қўллаш ва уни самарадорлиги, назорат функцияларини бажаришда баъзи бир хатар ва таҳдидларни аниқлаб, чегаралаб бериш зарурияти мавжуд.

Республикаимизнинг ривожланиш стратегияси энг аввало республикаимизни иқтисодий суверенитетини мустақкамлаш, аҳолини яшаш шароитини яхшилаш, камбағалликни юқотиш, корхона ва ташкилотлар сонини кўпайтириш ва уларни бир маромда ишлаши ҳисобидан янги иш ўринларини яратиш, маҳсулотларни рақобатбардошлигини ошириш ҳисобидан экспортни кўпайтиришдан иборат.

Ушбу вазифаларни бажаришда солиқ маъмурчилигини мукамаллиги, ҳўжалик субъектлари, тадбиркорлар ва фуқаролар билан назорат функцияларини амалга оширишда кўзга кўринмайдиган “энг нозик ришталар” билан белгиланган чегаралар бузилмаслиги ва қонун билан белгиланмаган ҳар қандай ҳаракатларни инкор этувчи замонавий дастурий маҳсулотларни яратилиши ва амалиётга жорий қилиниши ниҳоятда долзарблик касб этмокда.

Ушбу назорат функцияларини бажаришда кўрсаткич ортидан қувиш, қонунларни четлаб ёки қонунчиликдаги номукамалликлардан фойдаланиб, қўшимча маблағ ва солиқлар ҳисоблаш, субъектларга ҳар хил психологик таъсирлар орқали қайта ҳисоботлар олиб, солиқларни ундириш каби салбий ҳолатларга қаттиқ жазо чоралари белгилаш лозим.

Яна бир асосий вазифалардан бири республикада инвестицион муҳит ва инвестицион жозибадорликни яхшилаш, ҳўжалик юритувчи субъектлар учун солиқ юкини камайтириш, икисодиётни муттасил ривожлантиришни таъминлаш, суд-ҳуқуқ ва назорат органларини фаолиятини ҳар хил инсон омили билан боғлиқ таъсирлардан холи бўлишини таъминлаш муҳимдир. Ушбу масалаларни такомиллаштириш энг аввало назорат функцияларини таҳлика-таҳлил йуналиши бўйича махсус яратилган дастурий маҳсуллар орқали олиб борилишини таъминлаш белгиланган. Ушбу дастурий маҳсулот ёрдамида энг аввало солиқ ва мажбурий тўловларни тўлиқ ва ўз

вақтида бюджетга тушишини таъминлаш билан бирга мамлакат молия тизимини ҳимояси ҳам таъминланади.

Яъни нақд пулсиз маблағларни хуфёна айланмага йўналтириш ва уни нақдлаштириш, жиноий фаолиятдан олинган даромадларни легаллашти-риш, давлат бюджети ва мажбурий ажратмалардан ажратилган маблағларни мақсадли ишлатиш ва ушбу маблағларни ноқонуний ўзлаштиришга қарши қаратилган ҳаракатларни амалга оширилишига замин яратилади.

Иқтисодий хавфсизликни таъминлашнинг умумиқтисодий компонентлари бўйича энг асосий вазифа сифатида тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишдаги тўсиқ, қийинчиликлар ва таҳликаларни камайтириш, уларни фаолиятини тўхтатиб туриш алоҳида шахс ёки ташкилотга қаратилган ҳуқуқий ва назорат таъсирлари ва аралашувларни инкор қилиш, шунингдек алоҳида шахслар томонидан тайёр бизнесга эга чиқиш (рейдерлик ҳуружлари) ҳатти ҳаракатларига йул қуймайдиган муҳитни яратиш ёки “Абсолют ишонч” ҳиссини пайдо қилиш ҳисобланади.

Давлат солиқ хизмати органлари (кейинги ўринларда ДСХО)да янги солиқ кодексида белгилаб берилган назорат турларини барчаси ягона таҳлика-таҳлил дастурий таъминоғга уланиши, шунингдек солиқ туловчиларга солиқлар ва мажбурий тўловларни тўлаш билан боғлиқ ноаниқлик ва саволларга жавоб олишга қаратилган талабномалар ва бошқа турдаги хатлар махсус жамланадиган дастур таркибда “реестр” га асосан ва маълум бир даврийликда берилиши жуда муҳим. Бунда асоссиз, компетентлик нормаларидан четга чиқган ҳолатлардаги “талабнома” ларни ташкил қилган ёки жунатган мансабдор шахснинг жавобгарлик ва масъулиятини белгилаб қўйилиши муҳимдир.

Солиқлар ва мажбурий тўловларни тўлиқ ундирилиши бўйича асосий етакчи ўринни ДСХО лари (93%) эгаллашидан келиб чиқиб, ушбу йўналишдаги дастурий маҳсулотларини тўлиқ, тугалланган версиясини ҳеч бўлмаганда 2021 йилнинг 1 январгача охирига етказиш, ундирувчанликни ошириш билан бир қаторда солиқ тўловчилар фаолиятига ҳар хил тўсиқлар пайдо бўлишини олдини олиш орқали “интизомли солиқ тўловчилар” манфаатларини қонуний ҳимоя қилишга қаратилиши лозим.

Солиқ органлари томонидан ҳўжалик юритувчи субъектларни молиявий ҳўжалик фаолияти ёки солиқ қонунчилигига риоя этилиши юзасидан тафтиш еки текширишларни режалаштириш юқоридаги “таҳлика-таҳлил” дастур талаби бўйича таҳлика даражаси юқори

бўлган субъектлардагина ўтказилиши бир томондан ҳақиқий қонун бузувчи ташкилотлар бўйича ўтказилиши таъминланса, иккинчи томондан бюджетга тегишли маблағларни кам тушириш хатарини камайтиради.

Яна бир асосий жиҳатларидан биттаси бошқа назорат ваколатига эга бўлган ташкилотлар ҳам, бирон бир ариза ёки субъектнинг эҳтимолий қонун бузилиши ҳолатлари бўйича йўл қўйилганлиги бўйича бошқа муружаатлар тушганда, ҳолат бўйича жиноий ишлар кўзгатилиши ва тафтиш таинлаш амалиётидан воз кечиб, ДСХО ларидаги дастурий маҳсулотлар бўйича ҳолати, тешириш билан боғлиқ хатарлар (рисклар), юқотиладиган ишчи ўринлар, корхона тўхтаб қолган ҳолатда юқотилиши мумкин бўлган бюджет туловлари ва шу каби ҳолатлар ўрганилиб, йўл қўйилган камчилик ва қонунбузилиш эҳтимоли бўлган корхона келтирган эҳтимолий зарарни солиштириш орқали, тўловни ихтиёрий тулаб бериш орқали бартараф этиш технологиясини кенг жорий этиш. Қуйида ҳозирги таклиф этилаётган вариантларни тақдим этамиз.

“Солиқ хавфини таҳлил қилиш”нинг янгича тизими

- 2020 йил 1 январдан мораторий бекор қилиниши билан бир вақтда бутун мамлакатимизда шаффофлик ва ошқораликни таъминлаш учун хавфни таҳлил қилишнинг янгича “Таҳлика-таҳлил” тизимини жорий этишга киришилмоқда. Президентимизнинг Олий Мажлисга қилган Мурожаатномасида таъкидланадигани, “2020 йилнинг биринчи чорагида, илғор тажрибалар асосида, барча даражадаги назорат қилувчи идораларда янги замонавий тизим жорий этилиши шарт”.

- Давлат солиқ қўмитаси томонидан жорий этиладиган янги тизим муस्ताқил равишда ташқи аралашувларсиз, тадбиркорлар фаолиятини таҳлил қилиш ва солиққа оид ҳуқуқбузарлик хавфини баҳолаш имконини беради. Эндиликда солиқ органлари ўзбошимчалик билан қимми ва қайси турдаги текширувни қўллаш бўйича қарор қабул қилиш ҳуқуқига эга эмас. Бу жараёнларнинг барчаси инсон омилидан ҳоли яъни автоматлаштирилган тизим зиммасига юқатилади. Ҳеч қандай “олди-берди”га ўрин йўқ.

- Хавфни таҳлил қилиш дастурига мувофиқ, амалдаги барча ҳўжалик юритувчи субъектлар маълум мезонлар асосида автоматик равишда 3 сегмент – яшил, сариқ ва қизил йўлакка бўлинади. Хавф даражаси паст бўлган “яшил йўлак”даги корхоналарга солиқ текшируви тайинланмайди, улар билан фақат хизмат кўрсатиш

бўйича ҳамкорлик қилинади. Хавф даражаси ўртача бўлган “сарик йўлак”дагиларга фақат камерал ва сайёр текширув ва ҳисоботдаги хатоликларни тузатиш имконияти тақдим этилади. Бу тоифадаги солиқ тўловчиларга молиявий ва маъмурий жарима қўлланилмайди. Хавф даражаси юқори бўлган корхоналар эса “қизил йўлак”дан жой олади. Улар фаолиятида солиқ тўлашдан бўйин товлаш, бухгалтерия ҳужжатлари ва ҳисобварақ-фактураларни қалбакилаштириш ҳолатлари аниқланган тақдирда солиқ аудити тайинланади.

Таҳлика доирасига хирувчи субъектлар чегара ва тоифасини белгилашда:

- солиқ юки ҳаддан ташқари енгил бўлган субъектларга;

- бир неча солиқ даврида доимий зарар билан яқунлаётган субъектларга;

ҚҚС бўйича ўртача бир хил тармок корхоналарига нисбатан кам кўрсатган субъектларга;

- ишчи ходимларга энг минимал иш ҳақи ҳисоблаб келган субъектларга;

- доимий равишда ҳар хил назорат органларига мурожаатларда солиқларни тўламаслик, иш ҳақи тўламаслик, конвертда иш ҳақи туланинши, расмийлаштирмасдан ходимларни ишлатиш ва бошқа ҳолатлар бўйича мурожаатлар тушганда;

- шубҳали банк транзакцияларини амалга оширган субъектларга эътиборни қаратиш.

Масалани танганинг иккинчи томонидан яъни тадбиркорлик субъектларга хатоларни олдини олиш нуктаи назаридан ўрганадиган бўлсак, ҳозирги кунгача ҳукумат микёсида еки алоҳида дастурчилари томонидан миллий платформадаги ўзида барча конунчилик нормаларини доимий янгилаб бориш хусусиятига эга бўлган тайёр ва қулай яхлит тарзда бухгалтерия ҳисоби, ҳуқуқий нормалар, омилли таҳлил имкониятларини ўзида мужассам этган замонавий (Интернет ресурсларидан фойдаланадиган) дастурий маҳсул яратилмаганлиги ҳам катта муаммо.

Ҳозирда бизнес вакиллари кариб 60-65 фоизи Россия дастурчилари томонидан ихтиро этилган “1С” маҳсулидан фойдаланилмоқда. Бунинг ўзи ҳам тадбиркорлик субъектларини ҳимояланганлик даражасини пастлигидан далолат бермоқда. Юқорида жорий қилинаётган 3 та сигментли таҳлилнинг 2 таси яъни “яшил йўлак” ва “сарик йўлак” лардаги хўжалик субъектларда ўтказиладиган камерал солиқ текшируви жараёнлари ва методикаларини ўрганамиз.

4.3. Камерал текширувларнинг корхоналар иктисодий хавфсизлигига таъсири даражаси

Солиқ органлари, солиқ тўловчилар жойлашган жойга бориб ўтказиладиган текширувлардан ташқари, яна солиқ тўловчилар томонидан тақдим этилган солиқ ҳисоботларини ҳам камерал текширувдан ўтказишлари мумкин.

Тадбиркорлар билан иш юритишнинг бундай шакли ўзлаштирилганига унчалик кўп вақт бўлгани йўқ ва у шаклланиш ва ривожланиш жараёнида. Камерал назорат замон талабидан келиб чиқиб амалиётга киритилди. Турли мулкчилик шаклидаги тадбиркорлик субъектлари сонининг кўпайиши ва давлат томонидан бизнесни ривожлантиришнинг ҳар томонлама қўллаб-қувватланиши туфайли, эндигина ўз ишини бошлаётганларга, шунингдек ўзи ва давлат манфаатлари учун муваффақиятли фаолият юритаётиб келаётганларга кўмак беришнинг айнан шундай тахлилий усули жорий этилди.

«Текширув ёки назорат» атамаси кўпинча хавотир уйғотса-да, бизнинг ҳолатимизда бўлимнинг фаолият жараёни кўпроқ тахлилий ишни, маслаҳат ёрдамини кўзда тутати ва пировард натижада бизнинг текширувимиз ҳисоботларда йўл қўйиладиган камчилик ва хатоларнинг ўз вақтида олдини олиш ҳамда бартараф этиш мақсадини қўзлайди. Унинг якунига кўра жарима чоралари ва санкциялар қўлланилмайди, балки фақат тавсиялар берилади. Раҳбарнинг ҳисоб-китоблардаги булиши мумкин булган хатоларни бартараф қилиш чораларини ўз вақтида кўриши ҳолати нафақат қонунчиликка риоя этиш, балки ниҳоятда муҳим ҳисобланган ўз корхонасининг иктисодий хавфсизлигини таъминлаши гаровиҳам, демакдир. Натижада бутун мамлакат миқёсидаги давлатнинг иктисодий хавфсизлиги ҳимояси таъминланади.

Ҳар бир корхона – давлатнинг пойдеворидаги бир қишт ва агар улардан ҳар қайсиниси тўғри ва виждонан қўйилган бўлса, агар ҳар бир корхонанинг ҳисоб-китоблари беҳато, тўғри юритилса, ҳисоботлар ўз вақтида топширилса корхона, шунингдек, давлатнинг иктисодий хавфсизлик масаласида ортиқча ташвишга ўрин қолмайди.

Ўз фаолиятини бошлар экан, ҳар қандай тадбиркор даставвал ўсиш ва ривожланишни режалаштириши ва муваффақиятли бизнеснинг асосчисига айланишни исташи маълум. Аммо бош ҳисобчидан ташқари бошқа олий тоифали иктисодчилар ва таҳлилчиларни ишга ёллаш имконияти дастлаб ҳар кимда ҳам бўлавермайди. Бундай тоифадаги мутахассислар бармоқ билан

санарли ва уларнинг хизматидан фойдаланишни жуда кўпларнинг чўнтаги кўтармайди. Худди шу сабабдан, тадбиркорларнинг кўплари ўзлари билан ишлашнинг ушбу янги шакли ва билимдон мутахассислари бирлаштирган бутун бошли бўлими солиқ солиш соҳасида уларнинг фаолияти юзасидан таҳлил юритиши, маслаҳатлар бериши, камчиликларини кўрсатиши ва бизнес йўлида шунчаки етаклаб юриши, кейинчалик қонунчилик масаласида катта муаммолар ва салмоқли иқтисодий йўқотишларга олиб боровчи жиддий хатоларга кўл уришга йўл қўймаслиги имкониятларини жуда ижобий қабул қилишди.

Бундан буён ҳар қайси корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги нафақат мулкдорнинг ташвиши, балки ҳар бир тадбирконинг ҳимоясида турган давлатнинг ҳам ташвишидир.

Солиқ тўловчилар билан ишлашнинг мазкур шакли шуниси билан аҳамиятлики, бу назорат шакли текширилувчининг кўзидан панада кечади. Раҳбар ва ҳисобчи учун ҳар қандай текширув бу стресс. Камерал назорат эса солиқ тўловчининг жойига бормасдан ва тадбиркорни асосий ишига ҳалақит бермасдан, унинг иштирокисиз Давлат солиқ органлари жойлашган хоналарда ўтказилиши шарт.

Унинг қай тарзда ўтказилиши ва солиқ тўловчи учун қандай оқибатлар келтириб чиқариши, корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлигига нечоғлик таъсир кўрсатиши янада қизиқроқ.

Камерал солиқ текшируви бу солиқ назорати шаклларида бири. Солиқ тўловчи томонидан тақдим этилган солиқни ҳисоблаш ва тўлаш учун асос бўладиган барча молиявий ва солиқ декларациялари ҳамда ҳужжатлари (куйида солиқ ҳисоботлари) таҳлил этилади. Ундан ташқари, текширув давомида ушбу ҳужжатлар солиқ тўловчининг фаолияти тўғрисида солиқ хизмати органида мавжуд бўлган бошқа ҳужжатлар билан таққосланади. Бу Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси (ЎЗР СК)нинг 138-моддасида белгиланган бўлиши керак.

Камерал текширувларни ўтказиш даврийлиги қонунчиликда белгиланган солиқ ҳисоботларини тақдим этиш даврийлигидан келиб чиқиб аниқланади.

Текширув камерал назорат бўлимларининг ваколатли мансабдор шахслари томонидан ўтказилади. Уни ўтказиш учун фақат алоҳида ҳолларда солиқ органи раҳбарининг алоҳида буйруғи талаб қилинади. Куп ҳолларда текширув бошланиши ҳақида солиқ тўловчига хабар бериб қилинади.

Унинг натижалари тўғрисида солиқ тўловчи фақат текширув давомида ҳужжатларни тўлдириш ёки улардаги маълумотларда хатоликлар аниқланган тақдирдагина билиши мумкин (бу ҳақда куйида батафсилроқ тўхталамиз).

Камерал солиқ текшируви ўтказилиши керак бўлган сегментланган (таҳлика - таҳлил дастури асосида танлаб олинган) солиқ тўловчилар тўғрисидаги рўйхатлар камерал солиқ текширувларини ташкил этиш ва ўтказиш учун берилади.

Зарур ҳолларда камерал солиқ текширувлари Давлат солиқ қўмитаси раҳбарининг (раҳбар ўринбосарининг) буйруғи асосида ўтказилиши мумкин.

- Буйруқда, куйидаги маълумотлар кўрсатилади:

солиқ тўловчиларнинг номлари ва уларнинг идентификация рақамлари;

текширувни ўтказиш муддатлари;

текширилаётган давр;

текширилаётган солиқлар ва йиғимларнинг тури;

текширувчи мансабдор шахсларнинг фамилияси, исми, отасининг исми ва лавозимлари.

Камерал солиқ текширувини ўтказиш муддати икки ойдан ошмаслиги керак.

Камерал солиқ текшируви давомида;

Солиқ кодекснинг 146 ва (ёки) 147-моддаларига мувофиқ ҳужжатлар (ахборот) талаб қилиб олиниши;

Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари доирасида чет эл давлат органларидан ахборот олиниши;

экспертизалар ўтказилиши;

чет тилида тақдим этилган ҳужжатларни таржима қилиниши.

-Камерал солиқ текшируви жараёнида солиқ органи солиқ тўловчидан (солиқ агентидан, учинчи шахсдан):

бирламчи ҳужжатлар, бухгалтерия ҳисоби регистрлари ҳамда солиқларни ҳисоблаб чиқариш учун асос бўлган бошқа ҳужжатлардан иборат ҳисоб ҳужжатларни;

тақдим этилган солиқ ҳисоботларига доир тушунтиришларни;

ҳисоб ҳужжатларига доир тушунтиришларни;

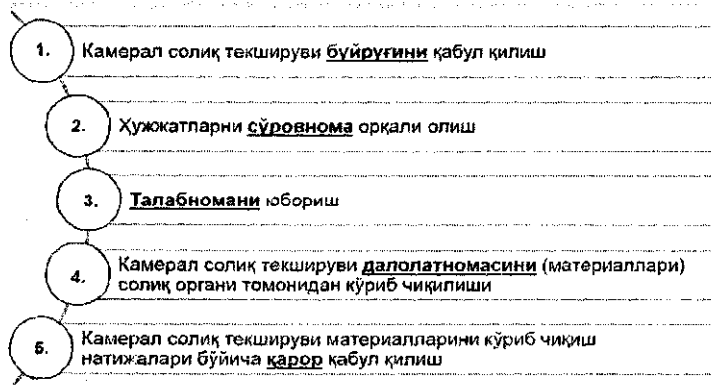
солиқ ва йиғимларни ҳисоблаб чиқариш билан боғлиқ бошқа ахборотларни;

солиқ ва йиғимларни тўлаш билан боғлиқ бошқа ахборотларни сўровнома орқали талаб қилиб олишга ҳақли.

Солиқ органининг сўровномасига жавобан сўралган ҳужжатлар ва (ёки) тушунтиришлар солиқ тўловчи томонидан сўров олинган кундан эътиборан беш кун ичида тақдим тақдим этилиши керак.

3.3- расм

КАМЕРАЛ СОЛИҚ ТЕКШИРУВЛАРИНИ ЎТКАЗИШ ТАРТИБИ

Агар солиқ тўловчи сўралган ҳужжатлар ва (ёки) тушунтиришларни узрли сабабларга кўра солиқ органига тақдим эта олмаса, солиқ тўловчи сўровномани олган кундан бир кунлик муддатда шу ҳақда солиқ органини ариза орқали хабардор қилиши шарт.

Камерал солиқ текшируви жараёнида солиқ тўловчининг фаолиятига тааллуқли ҳужжатларни (ахборотни) бошқа ҳудудда солиқ тўловчи сифатида рўйхатдан ўтган солиқ тўловчидан (учинчи шахсдан) олиншининг зарурати юзага келса, камерал солиқ текширувини амалга оширувчи солиқ органи ушбу ҳужжатларни (ахборотни) талаб қилиб олиш тўғрисидаги топшириқномани солиқ тўловчи (учинчи шахс) ҳисобда турган жойидаги солиқ органига юборади.

Топшириқномада камерал солиқ текшируви жараёнида қандай ҳужжатларни (ахборотни) тақдим этиш зарурати юзага келганлиги ва камерал текширув ўтказиш тўғрисида буйрукни рўйхатдан ўтказиш рақами ва санаси кўрсатилади.

Камерал солиқ текшируви тугагунга қадар солиқ тўловчи томонидан аввал ҳисобланган солиқ суммаси солиқ қонунчилигида назарда тутилган тартибда ўзгартирилиб, аниқлаштирилган солиқ ҳисоботи тақдим этилган тақдирда, камерал солиқ текшируви тақдим

этилган аниқлаштирилган солиқ ҳисоботини ҳисобга олган ҳолда ўтказилади.

Зарур бўлган ҳолларда, камерал солиқ текширувини амалга оширишга доир ҳаракатларда иштирок этиш учун солиқ органи томонидан:

ҳар қандай вояга етган жисмоний шахс кўрсатмалар бериш учун гувоҳ сифатида чақирилиши;

шартнома асосида эксперт, мутахассис ва таржимон жалб этилиши мумкин.

Камерал солиқ текширувини тўлиқ ва ҳолисона ўтказилиши учун қўшимча ҳужжатларни (ахборотларни) олиш зарурати юзага келганда солиқ органи сайёр солиқ текширувини ташкил этишга ҳақли.

Камерал солиқ текшируви жараёнида солиқ тўловчининг фаолияти билан боғлиқ:

ҳисоб ҳужжатларни;

товар-моддий қимматликлари ва пул маблағларининг ҳаракатлари;

хронометраж ва кўздан кечириш тадбири натижалари тўғрисидаги ахборотни, шунингдек солиқ тўловчининг фаолияти билан боғлиқ бўлган бошқа ахборотнинг олиш зарурати юзага келганда, ушбу маълумотлар солиқ органи томонидан ташкил этиладиган сайёр солиқ текшируви орқали олиниши мумкин.

Камерал солиқ текшируви Солиқ кодексининг 88-моддасида белгиланган даъво муддати яъни, солиқ даври тугаганидан кейин беш йил ўтмаган солиқ даврларига нисбатан ўтказилади.

Камерал солиқ текшируви жараёнида ҳуқуқни суниистеъмол қилиш, шунингдек солиқларнинг суммаларини камайтиришга оид схемалар аниқласа, солиқ органлари тўланиши лозим бўлган солиқлар суммаларини бундай суниистеъмолликнинг таъсирини истисно этадиган тарзда ўзгартиришга ҳақли.

Камерал солиқ текширувида қалбаки (кўзбўямачилик учун тузилган) битимлар аниқланса ва бундай битимлар бошқа битимларни никобласа, солиқларни ҳисоблаш учун ҳақиқий битимларнинг иқтисодий мазмуни ва натижалари ҳисобга олинади.

Камерал солиқ текшируви жараёнида солиқ тўловчининг қўшилган қиймат солиғи бўйича ҳисобга олиш ҳуқуқи товарларни (хизматларни) олиш бўйича қалбаки ёки кўзбўямачилик учун тузилган битим натижасида вужудга келганлигига оид далиллар аниқланса, бундай ҳолатларда солиқ органлари ҳисобга олишни бекор қилишни ёки унга тузатиш киритишга ҳақли.

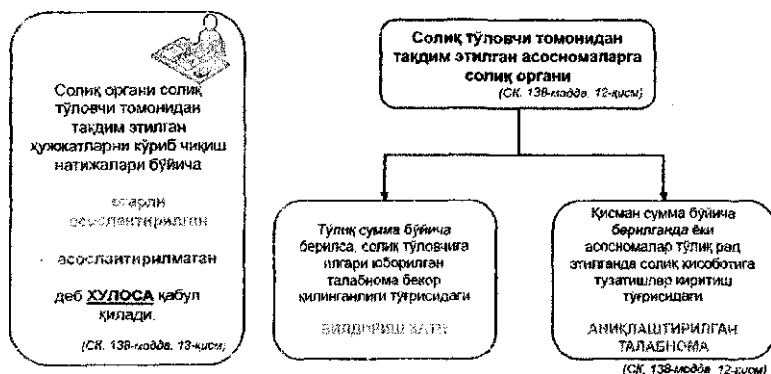
Урганиш ва таҳлил қилиш якунлари бўйича тафовутлар ва (ёки) хатолар аниқланмаса, камерал солиқ текшируви якунланган ҳисобланади.

Утказилган камерал солиқ текширувида аниқланган тафовутлар ва (ёки) хатоларни мустиқил равишда бартараф этилиши юзасидан солиқ органи томонидан солиқ туловчига талабнома юборилади.

-Талабнома юборилган сана камерал солиқ текшируви тугатилган сана ҳисобланади.

3.4-расм

Талабнома ниюбориш

Текширувнинг олиб борилиши

Солиқ туловчи томонидан тақдим этилган молиявий ва солиқ ҳисоботлари - камерал текширув давомида урганиладиган биринчи ҳужжат. Агар солиқ ҳисоботи қонунчиликда белгиланган муддат утганидан сунг тақдим этилган бўлса, солиқ туловчига Узр Маъмурий жавобгарлик қўғирисидаги кодекснинг 175-моддаси бўйича жавобгарлик (ЭКИХ,нинг 1 дан 3 бараваригача жарима) ҳавф солади.

Солиқ органи раҳбари ёки унинг уринбосари солиқ ва молиявий ҳисоботлар (баланс, молиявий натижалар ҳисоботи) юзасидан ҳисоб-китобларни тақдим этмаган солиқ туловчининг банвдаги ҳисобварақлари бўйича операцияларни тухтаиб туриш туғрисида қарор қабул қилишга ҳақидир. Солиқ туловчи томонидан ҳисобот тақдим этилмаган ҳолда ва белгиланган муддат тугаганидан кейинги икки ҳафта давомида (узР СК 111 моддаси), шунингдек қайд этилган манзилда солиқ туловчи - юридик шахнинг булмаслиги ҳолатида солиқ органлари ушбу таъсир чорасини қўллашга ҳақидирлар.

Агар шундай қарор қабул қилинса, солиқ органи уни банкка йўллайди ва бир вақтнинг ўзida бундан солиқ тўловчини хабардор қилади. Солиқ тўловчи ҳисоботлар тақдим этганидан кейин ҳисобварақлар бўйича операцияларни тўхтатиб туриш бекор қилинади. Бу солиқ тўловчи ҳисоб-китобларни топширган ва юқорида келтирилган модда бўйича маъмурий жарима қўлланилган кундан кейинги кунидан кечиктирмасдан амалга оширилади.

Тақдим этилган солиқ ҳисоботида тулдирилиши шарт булган реквизитлардан биронтаси (масалан, СТИР ёки декларация топширилаётган давр) кўрсатилмаслиги, алоҳида реквизитларнинг ўқиб бўлмас даражада ёки қалам ёрдамида ноаниқ тўлдирилиши ҳолатлари ҳам бўлади. Шунингдек, солиқ тўловчи ёки унинг вакилининг имзоси билан тасдиқланмаган тузатишлар ҳам учрайди.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, Солиқ кодексининг 82-моддасига мувофиқ солиқ тўловчилар солиқ ҳисоботини фақатгина ўз хоҳишларига кўра қуйидагича тақдим этишга ҳақли:

- шахсан олиб бориб бериш тартибида;
- почта орқали буюртма хат билан;
- телекоммуникация каналлари орқали электрон ҳужжат тарзида.

Эътиборингизни ҳисобот тақдим этишнинг охириги усули афзаллигига қаратсак. Чунки солиқ ҳисоботини электрон ҳужжат тарзида тақдим этишда дастурий махсулот томонидан юқоридаги қоидабузарликларга йўл қўйилиши асло мумкин эмас, давлат солиқ хизмати органи томонидан электрон ҳужжат қабул қилиб олинган сана эса қабул қилиш санаси ҳисобланади.

Давлат солиқ хизмати органи шахсан олиб бориб бериш тартибида тақдим этиладиган солиқ ҳисоботини қабул қилиб олишни рад этишга ҳақли эмас ҳамда солиқ тўловчининг талабига биноан солиқ ҳисоботининг нусхасига ҳисобот қабул қилиб олинган сана тўғрисида белги қўйиши шарт.

Солиқ ҳисоботи телекоммуникация алоқа каналлари орқали электрон ҳужжат тарзида қабул қилиб олинганда давлат солиқ хизмати органи солиқ тўловчига электрон тарзидаги ҳисобот қабул қилиб олинганлиги тўғрисида тасдиқнома юбориши шарт.

Солиқ ҳисоботи дастлабки тарзда камерал назорат қилинмасдан ва унинг мазмуни муҳокама этилмасдан қабул этилиши ЎЗР Солиқ кодексининг 82-моддасида белгилаб қўйилган.

қуйидагилар камерал текширувнинг асосий босқичлари ҳисобланади:

- солиқ солинадиган базани ҳисоблаб чиқаришнинг тўғрилигини текшириш;

- солиқ декларациясининг шаклидан келиб чиққан ҳолда, унинг қатор ва устун(графа)ларида акс этган арифметик ҳисобларнинг тўғрилигини текшириш;

- тақдим этилган солиқ ушланмаларининг асослилигини текшириш;

- солиқ тўловчи томонидан қўлланган солиқ ставкалари ва имтиёзлар, уларнинг амалдаги қонунчиликка мувофиқлиги тўғрилигини текшириш.

Солиқ солинадиган базани ҳисоблаб чиқаришнинг тўғрилигини текшириш босқичида қуйидагиларни ўзида жамловчи камерал таҳлил ўтказилади:

- солиқ солинадиган базани ҳисоблаб чиқаришда зарур бўладиган алоҳида-алоҳида ҳисобот ва тўлов кўрсаткичлари ўртасидаги мантикий боғланганликни текширишни;

- ҳисобот кўрсаткичларининг бундан олдинги ҳисобот давридаги худди шундай кўрсаткичлар билан таққосламасини текширишни;

- бухгалтерия ҳисоб-китоби ва солиқ декларациялари кўрсаткичларининг, шунингдек ҳар хил турдаги солиқлар бўйича декларациялар алоҳида кўрсаткичларнинг бир-бирига боғланганлигини;

- бухгалтерия ҳисоб-китоби ва солиқ декларациялари маълумотларини солиқ тўловчининг молия-хўжалик фаолияти тўғрисида бошқа манбалардан олиниб, солиқ органида мавжуд бўлган маълумотларга мос келиши нуқтаи назаридан баҳолашни.

Камерал текширув ўтказиш чоғида солиқ органи солиқ тўловчидан қўшимча ахборот ёки тушунтиришлар талаб қилиб ололмайди. Бироқ, ўзР СК 84-моддасига кўра, солиқ тўловчиларнинг мажбуриятлари юзага келганлиги тўғрисида ахборот тақдим этадиган орган ва ташкилотлар ҳамда уларнинг мажбуриятлари аниқ белгилаб қўйилган.

Ўзбекистон Республикаси қонунлари бўйича, агар солиқ тўловчи солиқларни рисоладагидек тўлаб борса ва ўз мажбуриятларини виждонан адо этса, унда бундай корхоналарнинг молия-хўжалик фаолияти улар рўйхатга олинган пайтдан ёки охириги ҳужжатли текширув ўтказилганидан кейинги беш йил давомида текширилмаслиги белгилаб қўйилган. Ҳар бир ҳисобот даври тугаганидан кейин солиқ органлари солиқ тўловчи томонидан тақдим қилинган ҳисоб-китоблар ва молиявий ҳисоботларни барча мавжуд

маълумотлари ва ахборотлар шунингдек бошқа маълумотлар махсус услублар ёрдамида солиштириб кўриш ва киёслаш усуллари ёрдамида ўтказилади.

Куйида шундай маълумотларни тақдим этишга вакил килинган баъзи ташкилотларнинг рўйхатини келтирамыз:

юридик шахсларни давлат рўйхатидан ўтказувчи органлар, ЎзР СК 80-моддасининг иккинчи қисмида кўрсатилганлар бундан мустасно, рўйхатдан ўтказилган жойдаги давлат солиқ хизмати органига ушбу юридик шахслар давлат рўйхатидан ўтказилган кундан эътиборан ўн кундан кечиктирмай тегишли юридик шахсларнинг давлат реестридан кўчирма топшириши шарт. Мазкур органлар давлат солиқ хизмати органига тегишли юридик шахсларга тааллуқли давлат реестрига киритилган ҳар қандай ўзгартишлар тўғрисида ҳам бундай ўзгартишлар киритилган кундан эътиборан ўн кундан кечиктирмай маълум қилиши шарт.

Лицензия ва (ёки) бошқа рухсат этувчи ҳужжатлар берадиган органлар бундай ҳужжатлар берилган шахслар жойлашган ердаги давлат солиқ хизмати органларига шундай ҳужжатлар берилганлиги ҳоллари ҳақида маълум қилиши, шунингдек мазкур ҳужжатлар бекор қилинганлиги, уларнинг амал қилиши тўхтатиб турилганлиги ёки тугатилганлиги тўғрисида маълумот бериши шарт.

Ички ишлар органлари ўзлари жойлашган ердаги давлат солиқ хизмати органларига паспортлар берилганлиги, шу жумладан йўқотилган ёки амал қилиш муддати ўтган паспортлар ўрнига паспортлар берилганлиги фактлари ҳақида, бекор қилинган паспортлар тўғрисида ҳар ойда маълум қилиши шарт.

Кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқни давлат рўйхатидан ўтказувчи органлар ўзлари жойлашган ердаги давлат солиқ хизмати органларига тегишли ҳудудда жойлашган кўчмас мулк ва унинг мулкдорлари (эгалари) тўғрисида мазкур кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқ давлат рўйхатидан ўтказилган кундан эътиборан ўн кун ичида маълум қилиши шарт.

Сув ресурсларини ҳисобга олувчи органлар сувдан фойдаланиш ёки сув истеъмоли жойидаги давлат солиқ хизмати органларига 1 февралдан кечиктирмасдан ўтган йил якунлари бўйича ўлчов асбобларисиз фойдаланилган сув ҳажмлари тўғрисида хабар қилиши шарт.

Давлат нотариал идоралари тегишинча кўчмас мулк олди-сотди шартномалари, мол-мулк ижараси шартномалари тасдиқланганлиги ва ижара ҳақи миқдори, шунингдек мерос қилиб олиш ёки ҳадя

тарзида фуқароларнинг мулкига ўтаётган мол-мулк қиймати тўғрисида кўрсатилган нотариал ҳаракатлар амалга оширилган кундан эътиборан ўн кундан кечиктирмай ўзлари жойлашган ердаги давлат солиқ хизмати органларига маълум қилиши шарт.

Ер ресурсларини ҳисобга олувчи ва (ёки) баҳоловчи органлар ер участкасига нисбатан ҳуқуқи юзага келган (туғатилган) шахсларни кўрсатган ҳолда ер участкасига нисбатан ҳуқуқ берилганлиги (туғатилганлиги) ҳамда қишлоқ хўжалиги ерларининг норматив қиймати тўғрисида ер участкаси жойлашган ердаги давлат солиқ хизмати органларига маълум қилиши шарт.

Фойдаланишга берилган ер қаъри участкаларининг давлат ҳисоби юритилишини амалга оширувчи ва (ёки) ер қаъри участкаларидан фойдаланиш ҳуқуқларини давлат рўйхатидан ўтказувчи органлар ўзлари жойлашган ердаги давлат солиқ хизмати органларига ер қаъри участкаси жойлашган ер ҳамда мазкур ер қаъри участкасидан фойдаланиш ҳуқуқи берилган шахс тўғрисидаги ахборотни ер қаъри участкасидан фойдаланиш ҳуқуқи рўйхатдан ўтказилган (ҳисобга олинган) кундан эътиборан ўн кун ичида маълум қилиши шарт.

қимматли қоғозлар марказий депозитарийси ҳар ойда, ҳисобот ойдан кейинги ойнинг 10-кунидан кечиктирмасдан Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитасига депозитарийларда рўйхатга олинган акцияларга доир битимлар тўғрисидаги ахборотни тақдим этиши шарт.

Банклар юридик шахслар ва яқка тартибдаги тадбиркорларга фақат улар давлат солиқ хизматининг тегишли органида ҳисобга кўйилганлигини тасдиқловчи ҳужжатни кўрсатган тақдирда банк ҳисобварақлари очиши мумкин ва ҳисобварақлар очилганлиги тўғрисида ўша органга кейинги кундан кечиктирмай маълум қилиши шарт. қонунда назарда тутилган ҳолларда банклар давлат солиқ хизмати органларига бошқа маълумотларни ҳам тақдим этади.

Божхона органлари ҳар ойда экспорт-импорт операциялари, шунингдек товарлар ҳаракати ҳақидаги маълумотни давлат солиқ хизмати органларига маълум қилиши шарт.

Солиқ тўловчиларнинг мажбуриятлари юзага келганлиги тўғрисида ахборот тақдим этиш тартиби ушбу моддада назарда тутилган органлар билан келишилган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси томонидан белгиланади.

Солиқ органи текширилаётган солиқ тўловчининг барча ҳисоб рақамларидаги операциялари ва ҳисоблари бўйича хизмат курсатувчи

банкка расмий талабнома юбориши мумкин. Хизмат курсатувчи банк бундай ахборотни дарҳол беришга мажбур.

Солиқ кодексида ташқари, Ўзр Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг 215-3-моддасида солиқ назоратини амалга ошириш учун зарур бўлган ҳужжатлар ёки бошқа ахборотни тақдим этмаслик, ўз вақтида тақдим этмаслик ёки бузиб кўрсатган ҳолда тақдим этганлик учун жавобгарлик белгиланган. У ахборот тақдим этиш ваколати юкланган органлар ва ташкилотларнинг мансабдор шахслари ЭКИХнинг 7 бараваридан 10 бараваригача миқдорда жаримага тортилишини кўзда тутати.

Солиқ тўловчининг ҳузурига бориб ўтказиладиган текширувдан фарқли равишда, Солиқ кодексида камерал текширув натижалари бўйича солиқ ҳисоботини тўлдиришда хатоликларга йўл қўйилганлиги ёки тақдим этилган солиқ ҳисоботидаги ва давлат солиқ хизмати органларидаги маълумотлар ўртасида зиддиятлар борлиги аниқланса, бу ҳақда солиқ тўловчига тегишли тузатишлар киритиш талаб қилинган ҳолда фақат ёзма шаклда хабар қилиш ҳукуқи ўрнатилган.

Солиқ тўловчи аниқлаштирилган солиқ ҳисоботини тақдим этиш учун назарда тутилган тартибда тегишли солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича тузатилган солиқ ҳисоботини ёхуд аниқланган тафовутларнинг асосини талабнома олинган кундан эътиборан ўн кунлик муддатда тақдим этиши шарт.

Солиқ кодексидаги қатъий талаблар шуниси билан аҳамиятлики, у аниқланган ва аниқлаштирилган ҳисоб-китобларни тақдим этиш учун катта имкон яратати. Таъкидлаш лозимки, йиллик текширувлар режаларини тузишда сайёор текширишлар режасига киритиш таҳлика-таҳлил дастурий маҳсулоти натижаларининг ижобий ҳулосаси асосий мезон вазифасини ўтайди.

Эътибор беринг: камерал назорат жараёнида солиқ қонунчилиги бузилишлари аниқланган ҳолларда юқорида келтирилган талаблар таъбиқ этилмайди. Масалан, солиқ солинадиган базани камайтириш ёки солиқни нотўғри ҳисоблаб чиқариш оқибатида солиқлар тўланмаганда ёки тўлиқ тўланмаганда.

Камерал назорат жараёнида аниқланган солиқ қонунчилиги бузилиш ҳолатлари тузатилмаган бўлса ёки кўриб чиқишдан сўнг асослантирувчи ҳужжатлар тақдим этилмаган бўлса, хужалик юритувчи субъект “қизил” зонада қолади ва камерал назорат материаллари солиқ аудити ўтказиш учун асос бўлиши мумкин.

5-БОБ

КОРХОНА ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШДА ТИЖОРAT СИРИНИ САКЛАШ МАСАЛАЛАРИ

5.1. Корхонанинг тижорат сири ва унинг иктисодий хавфсизликни таъминлашдаги роли

Бозор муносабатлари шароитида корхонанинг иктисодий хавфсизлигини таъминлашда унинг фаолиятига дойр айрим ҳужжатлар, технологик жараёнлар, бошқарув усуллари бошқа рақобатчилардан сир сакланишини такозо қилади. Бу эса унинг мазмун-моҳиятини, химоя қилиш механизмини, ахборот олиш йулларини очиб берилиши лозимлигини келтириб чиқаради.

Корхонанинг тижорат сирининг мазмуни ва моҳиятини очиб бериш учун унинг лугавий маъносига эътиборни қаратиш лозим. Хозирги пайтда сир сузига иктисодий лугатларда уч хил таъриф берадилар:

1. хал и топилмаган, аниқданмаган нарса;
2. бошқаларга ошқора қилинмасдан махфий сакланадиган, ҳаммага маълум бўлмаган нарса;
3. бирор ҳодиса ёки жараён сабабларининг махфий тутилиши.

Ушбу тушунчаларни ҳамма соҳага хусусан, тижорат соҳасига ҳам тадбқ қилиш мумкин.

Тижорат сири деганда ҳужалик юритувчи субъектларнинг тижорат, ишлаб чиқариш, молиявий операциялари, режа, маркетинг, илмий ишланмалар ва бошқа жараёнлар ифода этилган ошқор қилиниши мумкин бўлмаган маълумотларнинг махфий сакданиши тушунилади.

Мамлакатимизда тижорат сирининг химояси Фуқаролик кодексида (ФК) (98-модда) қафолатланган. ФКнинг мазкур моддасида "Фуқаролик қонун ҳужжатлари хизмат ёки тижорат сири бўлган ахборотни, башарти бу ахборот учинчи шахсларга номаълумлиги сабабли ҳақиқий ёки нисбий тижорат қийматига эга бўлган, қонун йули билан ундан эркин баҳраманд бўлиш мумкин бўлмаган ҳамда ахборот эгаси унинг махфийлигини саклашга дойр қоралар қурган ҳолларда химоя этилади", деб қурсатилган.

Корхонанинг хавфсизлигини таъминлашнинг яна бир йули, хизмат сирини саклашда ҳам намоён бўлади. Корхонани бошқаришда, унинг самарали фаолиятини таъминлашда турли восита ва вариантлардан фойдаланиш мумкин. Бу ҳам маълум шахснинг (раҳбарнинг) ихтироси сифатида баҳоланади. Бу усулни ҳам химоя қилиш, уни махфий қуттиш лозим. Аммо бу жараёни муаллиф қонун ҳужжатлари билан расмийлаштириб, унинг эгаси эканлигини тасдиқлаб олиши ҳам

мумкин. Бундай холда у мазкур хукукни тулик кулга киритган ва номоддий, яъни интеллектуал мулк эгаси сифатида намоён булади.

Бу ҳолатда муаллиф учинчи шахсга маълум булмаган техникавий, ташкилий ёки тижорат сири булган ахборотга, шу жумладан ишлаб чиқариш сирларига (нау-хау) конунан эга бўлиб турган шахс башарти бу ошкор этилмаган бўлса, бундай ахборотни ноқонуний фойдаланишдан муҳофаза қилиш ҳуқуқига эга.

Ўзбекистан Республикаси ФКда таъкидланишича ошкор этилмаган ахборотни ноқонуний фойдаланишдан муҳофаза қилиш ҳуқуқи бу ахборотга нисбатан бирон-бир расмийликни бажаришдан (уни рўйхатдан ўтказиш, гувоҳнома олиш ва ҳоказодан) қатъи назар вужудга келади.

Ошкор этилмаган ахборотни муҳофаза қилиш қонунга мувофиқ хизмат ёки тижорат сири бўла олмайдиган маълумотларга нисбатан тадбир этилмайди. Буларга юридик шахслар тугрисидагӣ, мол-мулкга булган ҳуқуқлар ва мол-мулк ҳусусида тузилиб, давлат рўйхатидан у^{тказила} Д^{иган} келишувлар тугрисидаги маълумотлар, давлат статистика ҳисоботи тарикасида тақдим этиладиган курсаткич қабл ахборотлар қиради.

Ошкор этилмайдиган ахборотларнинг айримлари вақтинча бўлиши мумкин. Бундай ҳолда вақт тугагач у ошкор бўлиши мумкин ва у қонун билан муҳофаза қилинмайди. Вақт тугагач у ҳдм оддий ахборотлар сингари ҳамманинг фойдаланиш ҳуқуқини чекламайди.

Ошкор этилмаган ахборотни қонуний асоси бўлмай туриб олган ёки тарқатган ёҳуд ундан фойдаланаётган шахс бу ахборотга қонунан эга бўлиб турган шахсга ахборотдан ноқонуний фойдалангангак натижазида етказилган зарарни тулаши шарт.

Ошкор этилмаган ахборотдан ноқонуний фойдаланаётган шахс бу ахборотни уни тарқатишга ҳуқуқи булмаган шахедан олган бўлса, ахборотни қулга қиритувчи шахс бундам беҳабар бўлса ҳам ахборот эгаси бундай шахсга даво қилиши мумкин. Ошкор этилмаган ахборотдан фойдаланганлик натижазида ахборот муаплифига етказилган зарарларни, ахборотни қулга қиритган шахс бундан беҳабар бўлса ҳам, қоплашига мажбур.

Ошкор этилмаган ахборотга қонунан эга бўлиб турган шахс бу ахборотдан ноқонуний фойдаланаётган шахедан ахборотдан фойдаланишни дарҳол тухтатишни талаб қилишга ҳақдидир. Агар ошкор этилмаган ахборотни бошқа бир қиши мустақил тарзда тадқиқот йули билан аниқлаган бўлса бундай ахборотдан тадқиқотчи бемалол фойдаланиши мумкин. Бу учун у олдинги муаллиф олдида жавобгар бўлмайди.

Ошкор этилмаган ахборотни ноқонуний фойдаланишдан муҳофаза қилиш ҳуқуқининг бошқа шахсга утиши ҳам мумкин. Бу ошкор этилмаган ахборотга эга бўлган шахснинг ушбу ахборотнинг ҳаммасини ёки бир қисмини бошқа шахсга лицензия шартномаси асосида бериши мумкинлигида намоён бўлади. Аммо лицензиат ушбу ахборотдан факат узи фойдаланишга ҳақди. У шартнома бўйича олган ахборотларнинг махфийлигини муҳофаза қилишга дойр керакли чораларни қўриши шарт. Агар лицензиянинг вақти тугаб лицензиат бу ахборотдан фойдаланишни тўхтатса ҳам ушбу ахборот ҳали махфий бўлиб, уни ошқора қилиш мумкин бўлмаса, лицензиатнинг уни ошқора қилишга ҳақли бўлмайди. Корхонанинг ҳавфсизлигини таъминлаш учун унинг сирини, айниқса тижорат сирини сақлашни такозо қилади. Бу сирни сақлаш эса мамлакатимизда тегишли қонунлар билан қамолатланган.

5.2. Эркин рақобат шароитида корхоналар тижорат сирини химоя қилиш механизми

Мамлакатимизда очик демократик жамият қўрилмоқда. Бу ҳамма нарса "очик" бўлади дегани эмас. Бозор муносабатлари шароитида эркин рақобат мавжуд экан тижорат сирининг ҳам сақланиб қолиши муқаррар. Шу туфайли корхонанинг иқтисодий ҳавфсизлигини таъминлаш учун унинг тижорат сирини сақдай билиши лозим. Бу уз-уздан амагга ошмайди.

Корхоналар узларининг тижорат сирини сақлаш билан нафакат иқтисодий ҳавфсизлигини, балки узининг яшавчанлигини ҳам таъминлайди. Бунинг бирқанча механизмлари мавжуд (4-чизма).

Тижорат сирини химоя қилиш механизмлари

1		1	
Ташкилий тадбирлар	"Очик тестлар" Утқизиш тадбирлари	Техник тадбирлар	
Рағбатлантирувчи <u>тадбирлар</u>		Текширув <u>тадбирлари</u>	

4-чизма. Тижорат сирини химоя қилиш механизмлари

1. Ташкилий тадбирлар. Бунда корхонанинг хавфсизлигини таъминлаш учун алоҳида хавфсизлик хизмати ташкил қилинади. Бу хизмат корхонанинг тегишли ахборотларининг махфийлигини сақлаш чора-тадбирларини кўради. Одаатда хавфсизлик хизматига корхонанинг мулкани сақлайдиган соқчилар ҳам киришлари лозим.

2. “Очиқ тестлар” ўтказиш тадбирлари. Корхонага ходимларни ишга қабул қилишда ишлаётганларини эса вақти-вақти билан тест орқали синаб турилади. Бу тест орқали ходимнинг мазкур корхонага содиқлиги, ахборотларга, айниқса махфий ахборотларга эътибори аниқланади. Чунки нуфузли корхоналарга рақобатчи корхона айғокчилари, махфий хуфия иктисодиёт вакиллари кириб олишга ҳаракат қиладилар. Бу вакилларнинг ходимлар таркибига кириб қолиши ушбу жамоада ахлокий, руҳий муҳитни бузишга, тегишли ахборотларни ўғрилаб олишга ҳаракат қилади. Табиийки, бундай ҳолат корхонанинг ишини орқага кеткизади, кўзда тутилган фойдани олиш имкони бўлмайди. Хуллас, мазкур корхона банкротга учрайди. Шу туфайли “Очиқ тестлар” ушбу хавфнинг олдини олишда муҳим аҳамиятга эга.

3. Техник тадбирлар. Ҳозирги пайтда рақобатчилар, турли уюшган жиноят гуруҳлар, рекетчилар корхона ҳақидаги махфий ахборотларни техника орқали олишга ҳаракат қиладилар. Бунга корхонанинг сайтига кириб тегишли ахборотни компьютер орқали олиши мумкинлигини, телефонда гаплашган гапларни эшитиш, орқали муҳим шартномаларга оид ахборотларни олишлиги кабиларни киритиш мумкин. Бу ҳолатларга қарши тегишли техник тадбирларни қўллаш лозимки, токи бундай йўллар билан махфий ахборотларнинг четга чиқиб кетишига йўл қўйилмасин. Ҳозирги пайтда кўпгина ахборотлар компьютер орқали ошкор бўлиб бормоқда. Бунинг ҳам йўлини қилиш ва адолатни ўрнатишга ҳамма жон-жаҳди билан қиришишлари лозим.

4. Рағбатлантирувчи тадбирлар. Корхона хавфсизлиги билан шуғулланадиган ўз ходимларини хавфсизликни таъминлаганлиги учун доимий равишда рағбатлантириб бориши лозим. Одамларга корхона қанчалик ғамхўрлик қилса, одамлар ҳам шунга жавобан корхонани асраб-авайлашга ҳаракат қилади. Бунда корхонанинг хавфсизлиги билан боғлиқ жараёнларга фақат корхонага содиқ кишиларни жалб этиш лозим бўлади. Зеро ходимда содиқлик бўлмаса корхонанинг ташқи рақобатчилари, энг аввало, шу корхонанинг ходимларини қўлга олишга ҳаракат қиладилар. Шу туфайли махфий ахборотларга ҳар кимни ҳам яқинлаштириб бўлмайди.

5. Текширув тадбирлари. Корхона уз фаолияти давомида юзлаб ҳамкор ташкилотлар, корхоналар билан муносабатда бўлади. Аммо уларга мол жунатишда, пул утказишда қайтишига ишонч ҳосил қилинган бўлиши лозим. Аммо ҳаммага ишониш мумкинми. Албатта, **йук.** Бунга мамлакатимизда тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган яқка тартибдаги жисмоний ва юридик шахслар ҳаётида содир бўлаётган куплаб ходисаларни мисол келтириш мумкин. Шу туфайли бошқа корхоналар билан ҳамкорлик қилинган пайтда, албатта, уларга ишонч ҳосил қилиш учун уларнинг ахволини, Узини тутишини текшириб қуриш лозим. Биз ким билан, қанчагача ва қайси муддатга шартнома тузилиши лозимлигини олдиндан билсак бундай операцияларни амалга ошириш, ҳар ҳолда, маълум маънода, ишончли бўлади.

Албатта, бозор муносабатлари ҳар бир корхона ходимларини ута хушёр бўлиш билан бирга қуп ҳолларда риск (таваккал) қилишга ҳам мажбур қилади. Чунки бозор муносабатларининг табиати шундай. Аммо таваккал қилиш билан бирга корхонанинг хавфсизлигини таъминлаш учун тегишли ҳимоя механизмларидан ҳам фойдаланиш зарур.

Бозор муносабатлари шароитида ишлаш, эркин рақобат муҳитининг ҳукм суриши шундайки, узингни эҳтиёт қил, амма ҳамиша огоҳ бўл, яъни рақобатчи корхоналарнинг ҳол ахволидан ҳамиша воқиф бўлиб туриш лозимлигини такозо қилади. Бунинг учун улар тўғрисидаги маълумотларни доимий равишда олиб туришга ҳаракат қилиш керак. Аммо бу иш ҳам унчалик осой иш эмас. Шу туфайли рақобатчилар тўғрисида ахборот олиш услублари ва уларнинг корхоналар иқтисодий хавфсизлигига таъсирини алоҳида урганишни мақсадга мувофиқ, деб топдик.

5.3. Рақобатчилар тўғрисида ахборот олиш услублари ва уларнинг корхоналар иқтисодий хавфсизлигига таъсири

Бозор муносабатлари шароитида бизнес тўғрисида аниқ маълумотга эга бўлиш бу муваффақиятнинг ярми. Бозор шароитида бозор ҳақидаги ахборотлар ута қимматли товар ҳисобланади. Рақобатчилар ичидан муваффақиятли чиқиш, бизнесга жиддий тую бериш, тадбиркор уз тактикаси ва стратегиясини белгилаши учун энг қимматли ва зарур нарса бозор ҳақидаги, бозор субъектлари, яъни рақобатчилар ҳақидаги ахборотлардир.

Аммо ахборот уз-уздан қулга қиритилиб қолинмайди. У маълум миқдорда ҳаражатни, вақтни талаб қилади. Лекин ахборотга сарф

қилинган харажат ўн маротаба кўп фойда келтириши мумкин. Товарга қилинган харажат 1,5-2,0 баробар фойда келтирса ахборотга қилинган харажатнинг қанчалик самарали эканлигини баҳолаш қийин эмас. Шу туфайли ахборотдан тежалган маблағ ўзига нисбатан қимматга тушади дейди тадбиркорлар.

Замонавий тадбиркор ўз ишини ахборот тўплашдан бошлаши лозим. Агар унда аниқ ахборот бўлмаса кўр-кўрона иш бошлаш билан бизнесда муваффақиятга эришиб бўлмайди.

Тадбиркор, энг аввало, ўзи ишлаб чиқармоқчи бўлган товарининг шу ҳудудда бир қанча харидори борлигини аниқлаши, шу товарга бозорнинг тўйинганлик даражасини, мазкур товарни қимлар ишлаб чиқаётганлигини, ўзи қанча ишлаб чиқариш мумкинлигини, рақобатчилар қанчадан сотаётганлиги, бу эса ундан арзонроқ сотиб қанча фойда қилиш мумкинлиги қабилаини обдон ўрганиб, аниқ ҳисоб-китобларга эга бўлиши лозим.

Ахборотлар қўлга киритилиши нуқтаи назаридан уч гуруҳга бўлинади:

- * эркин оладиган ахборотлар;
- * сотиб олинадиган ахборотлар;
- * ўта зарур аммо олиши қийин бўлган тижорат сирига мансуб махфий ахборотлар.

Режали иктисодиёт шароитида махфий ахборотлар фақат давлатники бўлган. Уни фош қилмаслиги учун айрим ахборотлар махфий ҳисобланган.

Ўзбекистон Республикасининг “Ахборотлар эркинлиги принциплари ва ҳолатлари тўғрисида”ги 2003 йил 12 декабрда қабул қилинган қонунда ахборот эркинлиги, унинг принциплари, очиклиги, ошқоралиги, олиш ва беришни рад этиш тартиблари, муҳофаза этиш қабилаининг ҳуқуқий асослари ўз ифодасини топган.

Ушбу қонуннинг 6 моддасига биноан қуйидаги ахборотлар махфий ҳисобланади:

- фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, уларни рўёбга чиқариш тартиби тўғрисидаги, шунингдек давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, жамоат бирлашмалари ва бошқа нодавлат нотижорат ташкилотларининг ҳуқуқий мақомини белгиловчи қонун ҳужжатлари;

- экологик, метеорологик, демографик, санитария-эпидемиологик, фавқултда вазиятлар тўғрисида маълумотлар ҳамда аҳолининг, аҳоли пунктларининг, ишлаб чиқариш объектлари ва

коммуникацияларнинг хавфсизлигини таъминлаш учун зарур булган бошқа ахборотлар;

- кутубхоналарнинг, архивларнинг ва Ўзбекистан Республикаси ҳудудида фаолият курсатаётган юридик шахсларга тегишли ахборот тизимларининг очик фондларидаги мавжуд маълумотлар.

Махфий ахборотларни беришни рад этиш қонуннинг 10 моддасида белгилаб қўйилган.

Эркин бозор муносабатлари шароитида махфий ахборотлар нафакат давлатга, балки барча тадбиркорларга, корхоналарга, бирлашма каби ҳужалик юритувчи субъектларга ҳам дахлдордир. Олдин махфий ахборотларни факат давлат ҳимоя қилган бўлса, энди ахборотларни ҳимоя қилиш ҳам қўйидаги субъектлар Уртасида тақсимланади:

- * давлат ҳимоя қиладиган ахборотлар;
- * тижорат тизими ҳимоя қиладиган ахборотлар;
- * иккапаси биргаликда ҳимоя қиладиган ахборотлар.

Ҳозирги пайтда давлат сирини сақлаш бўйича махсус "Давлат сирини тугрисида"ги қонун мавжуд. Мазкур қонунда давлат сирини, уни сақлаш, ошкор қилмаслик, ошкор қилинганда жавобгарлик каби тартиблари аниқ урнатилган. Аммо корхона, ташкилот тадбиркорлар каби ҳужалик юритувчи тижорат субъектлари сирларига нисбатларининг қилиши, уларни ҳимоя қилиш йуллари бўйича аниқ қонуний нормалар етарли эмас. Бу бўйича махсус қонун қабул қилинмаган. Юқорида қўрганимиздек факат мамлакатимизда амал қилиб турган Фуқаролик Кодекси (ФК)да унинг айрим нормалари ёзилган.

Тараккий этган мамлакатларда уларни тажрибасидан қилиб чиқиб бизда ҳам, тадбиркорлар, бозор субъектлари тугрисидаги ахборотларни тўплаб сотадиган махсус компаниялар, фирмалар бор. Улар уларни тўлаган ахборотларни сотадлар. Буларга қўйидаги ахборотларни қиритиш мумкин:

- * қорхонанинг молиявий ахволи;
- * бошқа ҳамкорлари билан ҳисоб-китоб олиб боришдаги интизоми;
- * дебитор ва кредитор қарзлари;
- * қандай бизнес билан шугулланиши;
- * шериклари билан судланиш қаражаси;
- * раҳбарнинг нуфузи;
- * жамоадаги ахлокий-рухий муҳит қабилар.

Шуни унутмаслик қеракки, ҳаётда майда-чуйда бўлганидек, бизнесда бу ута муҳим. Баъзан бизнинг тасаввуримизда ҳеч нарсага

арзимайдиган, майда-чуйдадек туюлган нарса бизнесда жуда катта муваффакият олиб келиши мумкин, ёки бизнесменни синдириб, инкирозга юз тутишига сабаб булиши ҳам мумкин. Шу туфайли ракобатчилар тугрисидаги барча катта-кичик ахборотлар мазкур корхона учун ута мухим ва кимматли хисобланади.

Корхона уз ракобатчилари тугрисида ахборот туплаши учун кандай ишларни амалга оширади? Энг аввало, у ракобатчилари тугрисида умумий маълумотларни олади. Бу ахборотлар умумий хулоса килиш учун асос булади. Иккинчидан, корхонага керак булган туликрок ахборотларни ахтара бошлайди. Буларга:

- * корхона фаолиятининг самарадорлиги;
- * уларнинг истикболи;
- * молиявий ахволи;
- * таваккал килиш қобилияти қабилар қиради.

Учинчидан, мазкур корхона қайси бири билан алоқа килиш мумкинлигини аниқлаб олгандан сунг, уша корхона, унинг рахбари ҳақида батафсил маълумотларни туплашга қиришади. Чунки корхонанинг рахбаридаги инсоний ва тадбиркорлик сифатлари бизнес борасида алоқа килиш учун жуда мухим.

Тупланган маълумотлар экспертлар томонидан урганиб чиқилади ва улар яна кандай ахборотларни олиш мумкин ёки кандай ҳаракат килиш лозимлиги ҳусусида Уз ҳулосаларини беради.

Корхоналар уз шериклари тугрисида, уларнинг бозордаги мавқеи ҳақида аниқ маълумотларга эга булиши лозим. Корхоналар бозордаги мавқеига қараб 3 гуруҳга булинади:

1. Ракобатчи корхоналар. Уларнинг мазкур бозордаги улуши 25%гача булиши мумкин.
2. Ҳукумрон корхоналар. уларнинг бозордаги улуши 25 дан 70 фоизгача булиши мумкин.
3. Монопол корхоналар. Уларнинг мазкур бозордаги улуши 70% дан ортиқ булади.

Агар мазкур корхонанинг бозордаги улуши жуда кам бўлеа эркин ракобатга чиқишда жуда эҳтиёт булишлари лозим. Ҳамиша "қитлар" "майда балиқлар"ни ютиб келганлар.

Корхоналар тугрисида ахборот туплаб, уларнинг ракобатбардошлиги ва ракобат майдонидаги урнига қдраб турт гуруҳга булинишини ҳам инобатга олиш лозим:

1. Халқаро бозорда ракобат қиладиган корхоналар. Бу корхоналарнинг бозори нафакат мамлакатда, балки узок ва яқин хорижий мамлакатларда булиши мумкин. Булар ҳдмиша Уз

махсулотини халқаро андозалар даражасида ишлаб чиқаришга эришиши лозим. Оддий сорхоналар бундай корхона билан ракобатга киришмайди. Демак, "ким ким билан уйнаши мумкинлигини" тугрисида ҳар бир корхона раҳбарияти аниқ ҳулосага эга бўлиши лозим.

2. Халқаро бозорда ракобат қилиш қобилиятига эга бўлмаган корхоналар. Булар ҳам юқоридаги корхоналар сингари маҳсулот ишлаб чиқиши мумкин. Аммо у халқаро стандартлар талабига тулик жавоб бермайди. Бу юқори босқичга утиши учун ҳам анча ишларни бажаришлари лозим. Яъни илғор технологияларни, фан ва техника ютуқларини жорий қилиши қабил.

3. Табиий монополияга эга бўлган корхоналар. Бундай корхоналар фақат узларига ухшаш корхоналар билан ракобат қилиши мумкин. Бу турдаги корхоналар учун алоҳида "Табиий монополиялар тугрисида" қонун қабул қилинган.

4. Хорижий ракобатчиларга боғлиқ бўлмаган корхоналар. Буларга мамлакат ҳам ашёсига таяниб, мамлакат бозори учун маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналар қиради. Масалан, нон, сут, гушт саноати заводлари қабилар. Улар уртасидаги ракобат ички ракобат бўлиб ҳисобланади. Бу ҳақдаги маълумотлар ҳам ҳулоса қилиш учун ута муҳимдир.

Бозор муносабатлари шароитида ракобат муҳити ҳам, бозор конъюктураси ҳам, ракобатчиларнинг сони, мавқеи ҳам тез узғариб туради. Бундай узғаришларга ҳар қандай корхона тайёр туриши лозим. Шу туфайли, ҳар бир корхона бир қанча вазифаларни бажариши лозим.

1. Ҳар бир корхона узининг ишлаб чиқариш қувватидан тулик фойдаланган ҳолда бозорбоп, ракобатбардош маҳсулотларни ишлаб чиқариб бозордаги мавқеини доимий равишда мустаҳкамлаб боришга ҳаракат қилмоғи лозим.

2. Маҳсулотнинг ҳажмини қупайтириш билан бирга, сифатини ошириш, нархини исасайтириш чораларини қуриш доимий равишда диққат эътиборидан чегда бўлмаслиғи керак.

3. Ракобатчиларига нисбатан фойдани қупроқ олиш чораларини қуриш лозим, чунки эркин ракобат корхонани модернизация ва реконструкция қилиш учун ҳамиша имконият бўлишини таъминлашни талаб қилади.

4. Корхона ижтимоий ячеяка сифатида ҳодимларни рағбатлантиришнинг ноанъанавий усулларида фойдаланиш устида тинимсиз ишлаши лозим. Чунки корхонага юқори малакали

мутахассисларни жалб килиш имкони тугулади. Ишлаётган киши пар уз касбий махоратини оширишга ички туйгу хосил булади. Бу ҳам жуда катта муваффакиятларнинг калити хисобланади.

Бозор муносабатлари шароитида корхоналар эркинлиги боскичма-боскич таъминланиб борилади. Аммо эркинликни >еч махал узбошимчалик деб тушунмаслик керак. Дар кандай корхонанинг фаолиятини давлат узининг конунлари, конуности хужжатлари каби иктисодий ва ҳукукий дастаклари билан тартибга солиб туради. Буларга куйидагиларни киритиш мумкин:

- * соликлар, уларнинг турлари ва табакаланган ставкалари;
- * амортизациянинг намунавий нормалари;
- * валюта курси;
- * давлат бюджетига солиқсиз турли мажбурий туловлар;
- * божхона тарифи;
- * экологик меъёрлар, ташки мухитни ифлослантирилганлик буйича туловлар;
- * банк кредита фоизлари;
- * стандартлар, техник шартлар ва х-к.

Корхоналар тугрисида ахборот олганда унинг давлат билан булган муносабатини албатта текшириб куриш керак. Чунки ҳар кандай корхона давлатга хиёнат килса ҳамкорини алдамасликнинг иложи йук. Шу туфайли корхонанинг хавфсизлигини таъминлаш учун шерикларга жуда эҳтиёткорлик билан ёндошиши лозим.

Бозор муносабатлари шароитида етти улчаб эмас етмиш улчаб кейин эса экспертлар хулосасига асосланган ҳолда "кесиш" керак. Шундагина у узининг яшовчанлигини саклаб қолади ва маълум маънода умумий хавфсизлигини, айниқса иктисодий хавфсизлигини таъминлайди.

6-БОБ

ИНСОН ХАВФСИЗЛИГИ: ТУРЛАРИ, МАЗМУНИ ВА УНИ ТАЪМИНЛАШ ЙЎЛЛАРИ

6.1. Инсон хавфсизлиги тушунчаси ва унинг турлари

Инсон хавфсизлиги икки йирик гуруҳга бўлинади: инсоннинг иқтисодий хавфсизлиги ва инсоннинг ижтимоий-маънавий хавфсизлиги. Инсон иқтисодий хавфсизлигининг белгиларидан бири, унинг фаровонлиги билан белгиланади. Инсон фаровонлиги муаммолари қадимги мутафаккирлар эътиборини ўзига жалб қилиб келган. Бу мавзу нафақат иқтисодчилар, балки, файласуфлар, социологлар каби ижтимоий-гуманитар фанларнинг ва уларга бағишланган асарларнинг бош мавзуси бўлиб келган. Шу билан биргаликда, иқтисодий фанда шундай ўзок муддат давомида халқ фаровонлиги масалалари олдида, жамият ва инсоннинг ривожланиш муаммолари иккинчи даражали масала бўлиб қолган. Лекин XX асрда инсонга бўлган муносабат тубдан ўзгарди. Инсонга бўлган ёндашиш иқтисодий ўсишнинг муайян омили сифатида тан олинди. «Инсон омили» деган атама пайдо бўлди, у иқтисодий ривожланишнинг халқ қилувчи воситаси сифатида қабул қилинди. Фақатгина XX асрнинг охириларида инсон фаровонлиги ва ривожланиши муаммоларига бурилиш ясалди.

Инсоннинг иқтисодий мақсадлари тизимида унинг иқтисодий хавфсизлиги ҳам муҳим ўрин тутди. Бу тизимда инсон ривожланиши – унинг хавфсизлигининг асосий мезони сифатида тан олинди.

XXI-асрнинг эътиборли жиҳатларидан бири, инсоларнинг ижтимоий қарама-қаршиликларни тадқиқ қилишга бурилиш кўзатила бошланди. Шу билан биргаликда иқтисодий назариянинг анъанавий ёндашувлари асосида жамиятдаги кўп муаммоларни халқ этиши мумкин эмаслиги ҳам тан олинди.

Иқтисодий фикрнинг институционал-ижтимоий йўналишларининг кескин ривожланиши ижтимоий-иқтисодий ходислар ва жараёнларни тадқиқот қилишда институционал-услубий ёндашиш жараёнларнинг кегайтирилиши рўй берди. Иқтисодий ўсиш таъминлашда инсон ролининг ўзгариши, иқтисодий фанга социология таъсирини кўчайиши кўзатилди. Натижада фанлар кесимида жуда кўп янги фанлар ҳам вужудга келди.

Шундай қилиб, XX асрнинг охири ва XXI-асрнинг бошларида инсон ролини янги талқин қилувчи янги назариялар пайдо бўлиб, уларнинг асосий ғояси инсон-иқтисодий ўсиш мақсади эмас деган

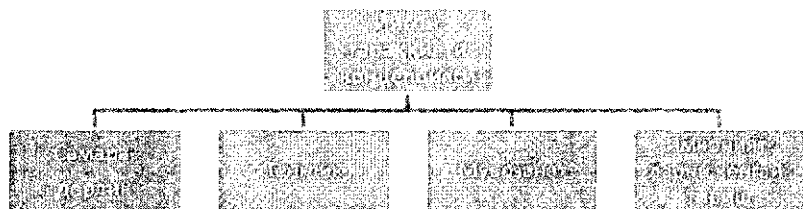
кўрсатма чикди. Аммо, бу неоклассик наммунани бироз замонавийлаштиришга қарамай, инсон омили иқтисодий ўсишнинг эндогенли қисми деб ифодаланмоқда, инсон эса ишлаб чиқаришнинг мақсади эмас, балки унга етишиш воситаси деб талқин қилинмоқда. Бунинг қандай қаралишидан қатъи назар инсон капитали ва унинг хавфсизлиги муҳим кўрсаткичлардан бирига айланди.

Жаҳон иқтисодий адабиётида миллий бойликнинг янги концепцияси пайдо бўлди. Масалан, жаҳон банки миллий бойлик жамғарилган инсоний, табиий ва ишлаб чиқарилган капитал тушунчасини олға суриб, бунинг тузувчилари тажриба баҳоларини дунёнинг 92 мамлакати бўйича ўтказди. Бу баҳолашга кўра жисмоний капиталнинг миқдори (ўртача) миллий бойликнинг 16% тенг, инсоний капиталнинг – 64%га, табиий капиталнинг – 20%га. Иқтисодий ривожланган мамлакатларда инсоний капиталнинг қисми миллий бойлигининг 80% ташкил қилади.

Демак, миллий бойликнинг асосий ташкил қилувчиси бўлиб инсоний капитал тан олинади (инсоннинг ўзи ва унинг ривожланиш даражаси эмас, унинг тўпланишнинг дастлабки шarti - аҳолининг ҳаёт даражаси бўлиб майдога чиқди.

«Инсон тараққиёти» атамаси 1990 йилда «БМТ тараққиёт Дастури» халқаро ташкилоти томонидан киритилган эди. Шу йилдан бошлаб ПРОН инсон тараққиёти туғрисида маърузаларни чоп этиб келмоқда. Маърузанинг биринчи нашрида «инсон тараққиёти индекси»номли ўлчагич ҳам таклиф қилинган эди. ПРОНнинг концепциясига кўра инсон тараққиёти – озодликни танлаш кенгайтириш жараёнидир.

Инсон тараққиётининг концепцияси асосий тўртта негизда жойлашган, улар ишлаб чиқариш самарадорлиги, тенглик, мувозанат ва имкониятларни кенгайтиришдан иборат (1-расм).

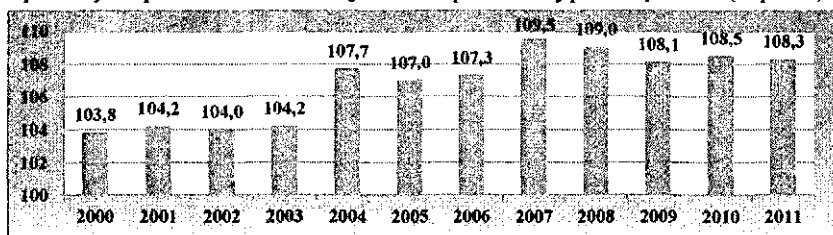
1-расм. Инсон тараққиёти концепцияси

Инсон тараққиётининг концепциясидаги принципиаллик томони молиявий даромаднинг ёки моддий бойликнинг ўсишида эмас, балки жамоат тараққиётининг мақсади ва омили сифатида инсоннинг ривожланишидир. Инсон тараққиётининг мақсади инсонлар ҳаёти янада ўзрокрок, соғлом ва ижод билан тўлдирилган бўлиш учун қулай шароит яратишдан иборат. Моддий ва молиявий эзгулик орқасидан югуришда, бу оддий, лекин аҳамиятли ҳақиқатни кўпинча эсдан чиқаришади. Буларнинг барчаси маълум даражада инсоннинг ҳавфсизлигига таҳдид солиши мумкин. Шу туфайли инсон ҳавфсизлиги масаласи ҳам инсон тараққиётининг ажралмас қисми бўлиб ҳисобланади. Инсоннинг ҳавфсизлиги, унинг ҳаёт сифати билан ҳам бевосита боғлиқдир.

Шундай қилиб, ҳаёт сифати ва инсон тараққиёти – ҳозирги замон иқтисодий фани ва кўп мамлакатларнинг ривожланиш стратегияси услубидаги рўй бераётган туб ўзгаришларнинг ҳулқ-атворини ифодаловчи атамалардан бирига айланганлиги бежиз эмас. Буларни инобатга олиб инсон тараққиёти тушунчасининг мазмунини очиб бериш лозим.

Инсон тараққиёти деганда иқтисодиётни барқарор ривожланиш заруриятини, ҳозирги ва келажак авлоднинг ҳаёт сифатини юксак даражасини таъминлашига қаратилган чора-тадбирларни ўз ичига оладиган жараёнлар мажмуаси тушунилади.

Инсон тараққиётини таъминлаш учун мамлакатда барқарор тараққиётни таъминлаш лозим. Ўзбекистонда мустақиллик йилларининг охириги ўн йилидан зиёд даврда иқтисодиётнинг барқарор тараққиёти таъминланиб келинмоқда. Мамлакатимизда барқарор тараққиёт концепцияси мавжуд. Бунни таъминлаш учун мамлакат ЯИМнинг йиллик ўсиш суръати 5%дан кам бўлмаслиги керак. Бу борадаги ҳолатни қуйидаги расмда кўриш мумкин (1-расм).

1-расм. Ўзбекистонда яшн ички маҳсулотнинг 2000-2011 йиллар давомида ўсиш суръати динамикаси, фоздда⁷⁴

⁷⁴ Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Жадвалдан кўриниб турибдики, мамлакат ЯИМ 2004 йилдан буён барқарор тарзда 5%дан зиёд ўсиб келмоқда. Бу инсон тараққиёти учун ҳал қилувчи омиллардан биридир. Аммо шунинг эътирофи керакки, бу даврда инсон тараққиёти учун глобал масштабда салбий оқибатлар ҳам мавжудлигини инобатга олиш лозимдир.

Инсон тараққиёти учун салбий бўлган оқибатлар тенденциялари сифатида қуйидагиларни кўрсатиб ўтиш мумкин:

- ҳали аҳолининг бир қисмида реал даромадларининг паст даражаси, даромадларда тенглик йўқлиги, кам таъминланган оилаларнинг мавжудлиги;

- дунё миқёсида жиноятчилик, наркотиклар, куролланиш, одам савдоси, қўл ишлатиш, терроризм каби иллатларнинг сакланиб келаётганлиги;

- соғлиқни сақлашни, таълим, маданият, инсон тараққиёти учун стратегик аҳамият касб этувчи соҳаларни молиялашнинг етарли даражада эканлигига қарамадан, бу йўналишлар бўйича ташқи таҳдидларнинг мавжудлиги;

- дунёда оммавий маданият сингари ижтимоий таҳдидларнинг, ОИТС каби ижтимоий касалликларнинг юксак даражада сакланиб қолаётганлиги ва уларнинг чегара билмас даражада эканлиги ҳам инсон ҳаётининг хавфсизлиги ва барқарор тараққиётга таҳдидлардан биридир.

Ҳаёт сифатини тўғридан-тўғри рақамлар билан ўлчаши имконияти йўқлиги сабабли, ҳар бир алоҳида инсоннинг, мамлакатнинг барча аҳолисини ҳам ҳаёт даражасини ўлчаши анча мураккаб вазифа. Ҳаёт сифатинининг кўп томонларини факатгина шартли индикторлар орқали баҳолаш мумкин. Шунинг учун барча назария ва унга қарашли индикторлар таркиби мутлақ ва тўлаланича бўла олмайдилар.

Шуни кўрсатиб ўтиш керакки, охириги йилларда мамлакатимизда жиноятчилик, коррупция каби салбий ҳолатларга нисбатан каттик қураш олиб борилмоқда. Аммо уларнинг бутунлай барҳам топмаганлиги ҳозирги кунда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг жадаллигига маълум даражада салбий таъсирини кўрсатмоқда. Шу туфайли самарали давлат бошқаруви ва жамиятни тартибга солиш масаласига катта аҳамият берилмоқда. Бу эса, ўз навбатида мамлакат ва алоҳида қалъада зиён етказган ҳолда ислохотларни амалга оширишни таъминлайди.

Жамиятни тартибга солишни таъминловчи муҳим омиллардан бири бўлиб, ҳаёт сифати ва инсон ривожланишининг мониторинги

хизмат килади. Мониторинг куйдаги вазифаларни амалга оширишни таъминлайди:

- инсон ҳаёти сифати ва таракқиётидаги салбий йуналишларни уз вақтида аниқлашни таъминловчи ва олдиндан чорасини кўриш тизимини яратиш;
- қабул қилинган қарорларни баҳолаш ва уларнинг самарадорлигини текшириш ёки қабул қилинаётган қарорларнинг тахминий оқибатларини баҳолаш.

Мониторингнинг асосий мақсади, ҳар бир давлат сиёсатидаги инсон ҳаёти шартлари устиворлигини кучайтириш имкониятини беради. Бунда инсон ҳаётининг сифати ва таракқиёти биринчи ўринда туради, чунки бу ўзок муддатга мулжалланган ҳаракат дастурини ўз ичига олади ва уни баҳолашда индикаторларнинг тенденциясидаги ўзгаришлар инобатга олинади.

Шундай қилиб, жамиятнинг қарорлар қабул қилишдаги таъсир кучи ҳаёт сифатини оширишда, уларнинг иқтисодий, ижтимоий ва ҳуқуқий ҳавфсизликларини таъминлашда зарур омил бўла олади. Бу таъсирнинг муҳим омили бўлиб, жаҳон миқёсида инсон ҳаёти сифати ва таракқиёти мониторинга бўлиб қолади. Инсон ҳаёт сифати ва таракқиёти эса - давлат бошқариши самарадорлигининг муҳим жиҳатларидан бирини ташкил қилади.

Қурилиб турибдики, инсон таракқиёти, унинг ҳавфсизлиги, яшаш сифати каби жиҳатлар бир-бири билан ўзвий боғлиқ тушунчалар экан.

6.2. Инсоннинг иқтисодий ва ижтимоий ҳавфсизлиги

Инсон иқтисодий ҳавфсизлиги - бу шундай ҳолатки, унда инсон ҳаётининг кизиктиришлари муҳофазаси учун замин яратилиб, унинг ижтимоий ривожланиши таъминланади ва инсон ва жамият муҳофазаси кафолатланиди.

Инсон шахсининг иқтисодий ҳавфсизлиги миллий иқтисодий ҳавфсизлик, давлатнинг ижтимоий-иқтисодий сиёсати билан белгиланади.

Бизнинг мамлакатимизда инсоннинг иқтисодий ҳавфсизлигининг ҳуқуқий асоси бўлиб Ўзбекистон Республикасининг инсоний ҳуқуқлари ва ҳақдарини кафолатлайдиган Конституцияси, Ўз.Р Фуқаролик Кодекси, Ўз.Р қонунлари ва қонун ости ҳужжатлари бўлиб ҳисобланади.

Инсон иқтисодий ҳавфсизлиги объекти бўлиб алоҳида олинган фуқаролар ва жамиятнинг барча аъзолари ҳисобланади.

Инсон иктисодий хавфеизлиги субъекти булиб. ИШЧИ уринлари, ижтимоий таъминот сохаси, махсулот ишлаб чиқариш, хизмат курсатиш даражаси каби ҳолатлар ҳисобланади.

Инсоннинг иктисодий хавфеизлиги яшаш учу ҳар бир шаҳе ва оиласининг бемалол яшашини таъминлайдиган иктисодий омилларнинг етарлилиги билан белгиланади. Буни амалга ошириш учун жуда катта чора-тадбирларни амалга оширишни такозо килади. Инсон иктисодий хавфеизлиги соҳасида давлат фаолиятининг амалиёти булиб қуйдагилар ҳисобланади. Бунда:

- и неон иктисодий хавфеизлиги тизимиға салбий таъсир утказувчи омиллар таҳдилини амалга ошириш ва уларнинг синтети асосида тегишли чора-тадбирларни ишлаб чиқиш;
- ижтимоий-иктисодий сиёсатнинг мукаммаллигини таъминлаш учун уни изчиллик билан такомиллаштириб бориш;
- давлатнинг иктисодий сиёсати ва институцион унгланишларни изчиллик билан инсон манфаатлари нуктаи назаридан амалга ошириш кабиларни инобатға олиш мумкин.

Давлат ҳар бир шахенинг иктисодий хавфсизлигини таъминлашға масъул. Аммо ҳар бир инсон узининг иктисодий хавфсизлигини таъминлаши учун узи масъуллигини ҳис қилиши лозим. Бу руҳият инсонлар уртасида оммавий тарзда шаклланган булиши керак. Бу маълум даражада инсон шаҳеи иктисодий хавфеизлигининг давлат стратегияси уз аксини топмоғи лозим. Булар уз ичига қуйдагиларни олади:

- ички ва ташки хавфлар таъсири;
- инсон иктисодий хавфеизлиги шароитиға мое булган иктисодиётнинг мезонлари ва ҳолати;
- иктисодий, ҳуқуқий ва маъмурий таъсир чоралар неғизида инсоннинг муҳим ҳуқуқларини ҳимоя қилиш;
- инсон иктисодий хавфеизлиги давлат стратегиясини бажариш устидан назорат қилиш.

Инсон иктисодий хавфсизлигини таъминлаш учун фуқаролар ҳаётини таъминлашға қаратилган қуйдаги чоралар тизимини ишлаб чиқиш ва амалга оширишни назарда тутати:

- озик-овқат билан таъминлаш;
- иш билан таъминлаш;
- маълумот олиш;
- ахборот олиш;
- тиббий хизмат курсатиш;

- нафақа билан таъминлаш;
- шахсий омонатлар хавфсизлигини таъминлаш;
- коммунал-ўй-жой хизматларининг етарлилиги;
- қулай экологик шароитларни яратиш ва хоказо.

Инсон иқтисодий хавфсизлиги давлат ижтимоий-иқтисодий сиёсати билан вобаста бўлиб, эҳтиёжларни қондирмоқ учун етарли бўла оладиган даромад даражасини эришишни назарда тутди. Бу борада ҳам мамлакатимизда бир қанча ишлар амалга оширилмоқда. Уларнинг натижасида одамлар даромадлари таркибида тадбиркорликдан олинadиган даромадларнинг кўпчилигини назарда тутиш мумкин. Ҳозирги кунда аҳолининг умумий даромадининг 47% тадбиркорликдан олинган даромадлар эканлиги ушбу масалада эришилган натижаларнинг нечоғлик муҳимлигини кўрсатади.

Тадбиркорликдан олинadиган даромадларнинг улушининг ошириши инсон тараққиёти ва хавфсизлиги учун ўта муҳимлигини куйидагиларда кўриш мумкин. Биринчидан, аҳолининг даромадлари ошириб, яшаш сифати таъминланади. Иккинчидан, шу даромадга эришиш учун у ниманидир ишлаб чиққан ёки қимгадир хизмат кўрсатган бўлиши мумкин. Бу эса, жамиятнинг ҳам эҳтиёжини қондириб боради.

Энди инсоннинг ижтимоий хавфсизлигига қисқача тўхталсак, бу бевосита иқтисодий хавфсизлик билан ҳам боғлиқдир. Инсон ижтимоий хавфсизлиги мамлакат иқтисодиётининг шу жумладан соғлиқни сақлаш, таълим, маданият ва социал соҳанинг бошқа тармоқлари шундай ривожланиш даражасини эришишни талаб қиладики, индивиднинг фаровонлиги ва хизматларнинг етарли хажмда ва сифатдаги эҳтиёжи қондирилган бўлиши керак. Бу борада дунё ҳамжамияти томонидан катта эътироф этилган тадбирларнинг амалга оширилиши мамлакатимизда тегишли ишларнинг яратилганлигидан далолат беради.

Инсон хавфсизлигини таъминлашда хизмат кўрсатиш соҳасининг ўрни ҳам катта. Шу туфайли мамлакатимизда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантиришга катта аҳамият берилиб келинмоқда. Бунга мисол қилиб, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 21 майда “Ўзбекистон республикасида 2010 йилгача бўлган даврда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантиришни жадаллаштиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” қабул қилинган 640-сонли қарорини келтириш мумкин. Ушбу қарорда Ўзбекистон Республикасида 2010 йилгача бўлган даврда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантиришни

жадаллаштиришга ; оид кушимча чора-тадбирлар, - амалга ошириладиган ишлар батафсил курсатиб утилган ҳамда узоқмуддатга мулжалланган Давлат дастури ишлаб чиқилган эди. Ушбу дастурида белгиланган чора-тадбирларни амалга ошириш натижасида хизмат курсатиш ҳажми 2010 йилда 31,8 триллион сумни ташкил этди, 2009 йилга нисбатан эса 113,4 фоиз ўсишга эришилди. 2011 йилда хизмат курсатиш ҳажми 13,2 фоизга ўсди ва 41083 миллиард сумни ташкил этди. Йил якунлари бўйича хизматларни диверсификация қилиш ва уларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш натижасида хизматлар соҳасида ўсишга эришилди ва 2011 йилда унинг улуши ЯИМнинг 50,5 фоизини ташкил этди, 2010 йилда бу курсаткич 49 фоизни ташкил этган эди. Қурилиб турибдики, хизмат курсатиш соҳасининг қўлами ҳам, ҳажми ҳам йилдан-йилга муттасил равишда ўсиш тенденциясига эга бўлмоқда.

Хизмат курсатиш соҳасининг ўзига хос жиҳатларидан бири, унда кушимча иш уринларини ташкил этиш масаласидаги ролининг ошиб бораётганлигидир. Маълумки, 2011 йилда 248 мингта иш урини айнан шу хизмат курсатиш соҳасида ташкил этиш башорат қилинган эди. Таҳлиллар курсатдики, йил якунига келиб, ушбу соҳада 254 мингдан ортиқ иш Уринлари яратилди. Бундан қурилиб турибдики, факат шу соҳанинг ўзида бир йилда 254 минг аҳолининг иқтисодий ҳавфсизлиги таъминланди.

Шу уринда таъкидлаш жоизки, инсон иқтисодий ҳавфсизлигини таъминлашнинг булардан ташқари ҳам бир канча йўналишлари мавжуд. Буларнинг асосий йўналишлари хусусида ҳам қисқача тўхталишни мақсадга мувофиқ, деб топдик.

6.3. Инсон иқтисодий ҳавфсизлигини таъминлашнинг асосий йўналишлари

Инсон иқтисодий ҳавфсизлигини таъминлашнинг бир канча йўналишлари мавжуд. Уларнинг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- озиқ-овқат ҳавфсизлиги;
- экологик ҳавфсизлик;
- ишчи кучининг сифати;
- соғлиқни сақлаш тизимининг талаб даражасида ташкил қилинганлиги;
- таълимнинг замонавий талабларга жавоб берадиган даражага қўтарилганлиги;

- демографик ҳолат, аҳоли миграцияси ва бошқа йўналишлар.

Буларнинг таркибда экологик хавфсизлик масаласи дунё миқёсида ва шу жумладан Ўзбекистонда ҳам ўта долзарб ва ўтқир муаммолардан бирига айланиб қолди.

Ўзбекистонда экологик вазият ва инсон хавфсизлиги масаласи бир-бири билан узвий боғлиқликда. Экология – 1) хайвонлар, ўсимликлар, микроорганизмларнинг ўзаро ва атроф муҳит билан бўлган муносабатлари ўрғанувчи фан; 2) инсон экологияси – инсон ва атроф муҳит билан муносабатлар муаммосини кўриб чиқувчи фан. Бу ерда биз экологияни иккинчи нуқтаи назардан кўриб чиқамиз. Чунки кўпгина адабиётларда экологик муаммолар қаралганда атроф муҳит экологиясига алоҳида аҳамият қаратилади. Аммо инсон экологиясига камроқ эътибор қаратилган.

Маълумки, экология муаммолари дунёнинг барча мамлакатлари учун аҳамиятли бўлиб, улар кўп жиҳатлари билан бир-бирига узвий боғланган. Уларнинг асосийлари кўйдагилар:

- ер аҳолисининг ўсиши (XX асрнинг бошларидан 1,6 млрд. дан XXI асрнинг бошида қарийб 7 млрд. кишигача кўтарилганлиги);
- саноат, кишлок хўжалиги ва иқтисодийётнинг бошқа соҳаларининг кескин ривожланиши.

Ушбу ва бошқа омиллар таъсири натижасида Ўзбекистонда, бошқа мамлакатлардагидек, XX асрнинг 2 ярмида мамлакат ҳудудининг бир қисмида экологик номурасозлик кенг ҳудудлари пайдо бўлди. 1990 йиларнинг ўрталарида саноат ва кишлок хўжалиги ишлаб чиқаришнинг пасайиши натижасида атроф-муҳитнинг аҳволи қисқа муддатли текис ҳолатга келди, аммо унинг сифати ошмади. XXI асрнинг бошларида иқтиодиётнинг ривожланиш суръатлари ўсиши ва давлатга қарашли табиатни муҳофаза қилиш тизими ҳолсизланганлиги туфайли атроф-муҳитга салбий таъсирлар кўчайди. Маълумки, экологик вазият аҳоли соғлиги ёмонлашуви, ўлишнинг ўсиши ва ҳаётнинг ўртача давомийлигининг бош меъзонларидан биридир.

Экспертлар маълумотларига кўра, Ўзбекистондаги ҳозирги экологик аҳвол кўйдагилар билан характерланади:

- экин экиладиган майдонларнинг ярмидан кўли шўрланиш эвазига эрозияга учраганлиги;
- кишлок хўжалигини кимёлаштириш натижасида экологик вазиятнинг бузулганлиги;
- табиий ресурсларидан фойдаланиш ҳолатининг талаб даражасида эмаслиги;

- иқтисодиётнинг негизини кишлок хўжалиги ташкил қилиб, унда пахта якка ҳокимлигининг узок йиллар ҳукумронлик қилганлиги;

- орол бўйи ҳудудининг экологик вазиятни кескинлаштираётганлиги;

- бутун сайёрамиздаги глобал ўзгаришлар натижасида ер қурраси ҳараратининг ошиб бориши;

- инсонларнинг табиат муҳофазасига беписандлик билан қараётганлиги кабиларни киритиш мумкин.

Экологик аҳвол кўйдагилар ҳолатидан боғлиқдир:

- ҳаво атмосферасидан;

- сув объектларидан;

- ер ва тупроқдан.

Ўзбекистондаги ишлаб чиқаришнинг камайиши саноат чиқиндиқлари – улчанган заррачалар, бензопирен, олтин гўгирт диоксиди, аммиак, фенол, фтороводородларни камайишига олиб келди. Шунинг билан биргаликда автомобиллар кўпайиши, уларнинг ёмон техник ҳолати ва ёқилгининг паст сифатининг ўсиши натижасида 13-15% атмосферага азот диоксиди, углеводород окиси, оғирметаллар кўшилмалари чиқиши купайди. Масалан, 2001 йил олтин гўгурт ва азот, кўргошин ва симоб кўшилмаларининг трансчегаравий еғишлари Ўзбекистондан ўтадиган даражалардан анчагина юқори бўлганлиги туфайли экологик вазиятнинг чегара билмаслик даражада эканлигини инобатга олиш лозимдир.

Ифлосланишнинг **иккинчи объекти** – бу сув хавзалари ва у билан боғлиқ объектлар бўлиб ҳисобланади. Мамлакатимиз учун сув муаммоси ўта ўткир муаммолардан бири ҳисобланади. Булар қуйидаги ҳолатлар билан изоҳланади:

- саноатда ва кишлок хўжалигида экологик мукамал бўлмаган технологияларни қўллаш натижасида сувнинг ифлосланиши;

- яхши тозаланмаган саноат, коммунал ва кишлок хўжалик сувларини чиқариб ташлаш ва уларнинг қайта ишланишини тўлиқ таъминламаслик;

- жуда кўп микдордаги ичимлик сувларининг ботқа мақсадлар, айниқса суғориш ва ободонлаштириш ишларида ишлатилиши;

- сув йиғиш ҳудудлардан чиқиб кетадиган ифлосланишларнинг мавжудлиги кабилардир.

Шуни эътироф этиш керакки, ҳаётни сувсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Инсоният пайдо бўлибдики, сув муносиб ҳаёт кечириш ва

инсониятни ривожлантиришнинг асосий манбаидир. Қадим-қадимдан аجدодларимиз бир томчи сув ҳам сув дея уни эъзозлаган, исрофгарчиликка йўл қўймасликка даъват этиб келишган. Бугунги кунга келиб эса сувдан тежаб-тергаб фойдаланиш халқаро микёсда глобал муаммога айланди. Дунёда чучук сув ишлатиш ҳажмининг йилдан-йилга ортиб бориши оқибатида сув танқислиги келиб чиқаётганлиги инсониятни ташвишлантираётган энг катта муаммолар-дан бирига айланди. Бу ҳолат мамлакатимизда ҳам сезиларли даражада ўз таъсирини ўтказиб турибди. Чунки сувнинг захира манбалари (Орол денгизи мисолида кўриш мумкин) тугаб бориши билан бирга унинг манбаси кўпаймаяпти. Бундан ташқари асосий дарёларимиз трансчегаравий ҳудудларда жойлашганлиги ҳам ушбу масаланинг бир мунча кескинлигидан далолат беради.

Сув муаммоси ХХI-асрга келиб янада кескинлашганлигини Жаҳон Соғлиқни сақлаш ташкилотининг маълумотидан ҳам билиш мумкин. Ушбу ташкилотнинг маълумотига кўра ҳар йили ер юзида 1,6 млн. одам тоза ичимлик суви истеъмол қилмаслиги натижасида ва бунга имкониёт йўқлигидан ҳаётдан кўз юмар экан, уларнинг 90 % га яқини 5 ёшгача бўлган болалар ташкил қилиши ҳамда бу ҳолат айнан ривожланаётган давлатлар ҳудудида юз бераётган ачинарли ҳолдир. Шу сабабли ичимлик суви муаммосига эътибор қаратиш учун 2003 йил БМТ Бош Ассамблеяси томонидан халқаро ичимлик суви йили деб эълон қилинди.

Шуни эътироф этиш керакки, бугунги кунда ер юзидаги ҳар ўнта инсондан тўртинчиси ичимлик суви танқис бўлган ҳудудда яшамокда. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош қотиби Пан Ги Муннинг берган маълумотига кўра, бугунги кунда ичимлик суви етишмовчилигидан жаҳоннинг 43 мамлакатадаги 700 млн. аҳоли азият чекмокда. 2025 йилга келиб кўрсаткичнинг 3 млрд.дан ортиши кутилмокда. Ракамларга аҳамият берадиган бўлсак, 1991-2000 йиллар оралигида дунё бўйича 665000 дан ортиқ инсон табиий камбағалликдан вафот этган бўлиб, ана шулардан 90 фоизи ичимлик суви етишмовчилиги билан боғлиқдир. Яна бир маълумотга диққатимизни қарадиган бўлсак, ҳар йили дунёнинг 1,2 млрд. аҳолиси тоза ичимлик сувидан фойдалана олиш имкониятига эга эмаслигидан азият чекса, 3 млн.дан ортиқ инсон эса ичимлик суви таркибида мавжуд касалликлар натижасида вафот этмокда.

Булардан ташқари ҳавонинг глобал даражада иссиши натижасида 2080 йилга келиб, ер шарида қарийб 3,2 млрд.га яқин инсон ичимлик суви етишмовчилиги муаммосига тўқнаш келади. Ичимлик суви

танқислиги муаммосига ўтган асрнинг 90-йиллариданок бир қатор давлатлар, жумладан, Жазоир, Жибути, Қатар, Саудия Арабистони, Тунис, Яман, Бирлашган Араб Амирлиги каби давлатларда дуч келинган бўлса, 20 йилдан сўнг бундай аҳволга Миср, Эрон, Ливия, Марокаш, Уммон ва Сурия давлатларида дуч келиши кутилмоқда.

Мазкур масала бўйича жаҳон мутахассисларнинг таъкидлашича, ўтган асрнинг 90-йилларида жаҳонда санокли давлатлардагина сув етишмовчилиги сезилган бўлса, 2005 йилга келиб бу рақам 30 тага етган. Айни пайтда уларнинг сони яна 15 тага ортгани қайд этилмоқда. Бундан 10-15 йил илгари дунё бўйича тоза сув захираси умумий сув микдорининг 2,3 фоизини ташкил этган бўлса, эндиликда сувнинг атиги 2 фоизга яқин қисминигина ичишга яроқли ҳисобланади. Ўз навбатида сув танқислигидан қийналаётган аҳоли сони ҳам пропорционал равишда ортиб бормоқда. Асримизнинг бошларида 1 миллиардга яқин аҳоли суви етишмовчилигидан қийналган бўлса, бугунга келиб уларнинг сони 1,2 миллиард нафар кишидан ошиб кетди.

XXI-асрнинг ўзига хос хусусиятларидан бири шундаки, жаҳонда сув муаммоси йилдан-йилга глобаллашиб бораёпти. Жаҳон футурологларининг айтишларича, ичимлик суви захиралари бошқа табиий ёнилғи захираларидан ҳам аввлароқ тугаб қолиши мумкин эмас. Митти сайёрамиздаги барча сув захираларининг камайиб, ифлосланиб, сифати ёмонлашиб, истеъмолга яроқсиз бўлиб бориши инсоният ҳаётини катта хавф остига қўйиш билан бирга дунё иқтисодиёти ва ижтимоий салоҳиятининг ҳам пасайишига олиб келиши мумкин. Дунё аҳлиси сувни тежаб-тергаб ишлатишга, беҳуда исроф бўлишига йўл қўймасликка, унга хушёрроқ, сергакрок муносабатда бўлишга даъват этиш борасида қатор ишлар қилинмоқда. Чунки сув танқислиги муаммоси йилдан-йилга минтакадан минтакага кенгайиб, жаҳоннинг кўпгина ҳудудларини қамраб олмоқда.

Бизда сув қадимдан илоҳийлаштириб келинган. Чунки, сув захираларининг чеклангани халқимизга олдиндан маълум бўлган. Шунинг учун ҳам сув илоҳийлаштирилган. Хусусан, «Авесто»да сувнинг тозалигини таъминлаш, унинг инсон ҳаётидаги аҳамиятига жиддий эътибор берилган: «Эй, сувлар! Сизлар яхшилик билан раванасиз, хилқатни ювиб пок этасиз ва икки жаҳон саодатига сазоворсиз». Сувни муқаддас билиб, уни қадрлашга даъват этиш биз учун бобомерос қадрият. Сувни ифлослантириш увол сифатида баҳоланиб, болаларни сув билан жуда эҳтиёткорона муносабатда бўлиш кераклиги хусусида бир қанча ривоятлар, удуллар бор.

Халқимизнинг бой маънавияти бизнинг экологик маданиятимизни ошириб, ўзимизни, келгуси авлодларимизни сув танқислиги, турли экологик офатлардан асровчи муқаддас одатлардан иборатлигини кўрамыз. Давлатимизнинг сув манбаларини муҳофаза этиш ва унинг сероблигини таъминлаш борасидаги саъй-ҳаракатлари фаровон ва тўқис ҳаёт учун эътибор ва ғамхўрлик ифодасидир. Юртимизда сувни асраб-авайлаш, катрасини ҳам қадрлаш, унинг манбаларини муҳофаза қилиш борасидаги қабул қилинган қонун ва қарорлар соҳани ривожлантириш учун ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қилмоқда. Бу борада бир қанча ишлар амалга оширилди.

Шуни эътироф этиш керакки, Ўзбекистон Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига аъзо давлатлар орасида биринчилардан бўлиб «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги Қонунни қабул қилди. Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида», «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги Қонунлари ва Вазирлар Маҳкамасининг «Сувдан чекланган миқдорда фойдаланиш тўғрисида»ги Қарори ва бошқа ўндан зиёд қарорлари ушбу масалага давлатимизнинг катта эътибор бераётганлигидан далолатдир.

Инсон ҳавфсизлигини таъминлашда аҳолини тоза, сифатли, халқаро санитар талабларига жавоб берадиган ичимлик суви билан таъминлаш масаласи бугун ҳам долзарб вазифалардан бири бўлиб турибди. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат санитария назорати тўғрисида»ги қонунида давлат идоралари, мулкчилик шаклларида катъий назар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар марказлаштирилган тизимлар орқали етказиб бериладиган сувнинг сифатги гигиена талабларига ва давлат стандартларига мос бўлишини таъминлашлари шартлиги белгиланган. Бу борада ҳам анча ишлар амалга оширилиб келинмоқда.

Бугунги кунда кишлоқ аҳолисини тоза ичимлик суви билан таъминлаш мақсадида хорижий инвестицияларни жалб қилиш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ масалаларни тартибга солишга қаратилган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ҳам муҳим аҳамиятга эга. Чунки бу масалани амалга ошириш ҳам ҳаётини заруратдир.

Бугунги кунга келиб мамлакатимизда хусусан, кишлоқ аҳолисини тоза ичимлик суви билан таъминлашни молиялаштириш масалалари республика ва маҳаллий бюджетлардан белгиланган тартибда ажратиладиган маблағлар билан бир қаторда, Осиё Тараққиёт банки ва бошқа қатор халқаро молиявий ташкилотлар томонидан имтиёзли кредитлар ажратиш йўли билан амалга оширилмоқда.

Мамлакатимизда қишлоқ аҳолисини тоза ичимлик суви билан таъминлашга қаратилган ҳужжатлар тизимида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 12 июлда қабул қилинган «Қишлоқ туманлари ва шаҳарлари аҳолисини сифатли ичимлик сув билан таъминлашни янада яхшилаш ва табиий газдан тежамли фойдаланиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори алоҳида аҳамиятга эгадир. Мазкур қарор республика қишлоқ туманлари ва шаҳарлари аҳолисини сифатли ичимлик суви билан таъминлашни янада яхшилаш, мазкур соҳалардаги лойиҳаларни амалга ошириш учун халқаро молия институтлари ва донор мамлакатларнинг имтиёзли кредитларни жалб этишни назарда тутди. Бундан ташқари «Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили» Давлат дастурида ҳам қишлоқ аҳолисини тоза ичимлик суви билан таъминлашга оид қатор чора-тадбирлар белгиланган эди. Буларнинг пировард мақсади инсонларнинг иқтисодий-ижтимоий хавфсизлигини таъминлашга қаратилгандир.

Таъкидлаш жоизки, дунё миқёсида сув танқислиги муаммоси авж олган айни пайтда ҳар бир инсон унинг хавфини терон англаган ҳолда ҳаракат қилмоғи лозим. Халқимизда «бор жойда бол арзон, йўқ жойда сув қиммат», деган доно нақл бор. Шундай экан, биз инсонлардан талаб қилинадигани оддий-мавжуд сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш, сувнинг ҳар томчисини олтинга тенг кўриб, асраб-авайлаш, тежаб-тергаб фойдаланишдир. Зеро, инсоният мувозанати ва саломатлигида сувнинг аҳамияти чексиздир.

Ўзбекистонда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш кўп асрлик тарихга эга. Ўзбекистон ҳудудида яшовчи қадимий аҳолининг удувларини сақлаб қолиш чоралари билан бирга хайвонларнинг баъзи бир турларини ов қилишни таъқиқлашган, мавсумий ов қилишни чегаралашган, табиати бой дараларни қуриқлашган.

Мамлакатимизда қадимданок сувларни муҳофаза қилувчи ва қурилишга мос бўлган ўрмонлар, сув хавзаларини ифлосланишдан, хайвонларни ов қилиш муддатлари ва қоидаларини қатъий бажаришга қатта эътибор берилган, жамоат сайилгоҳлари ва боғлар яратилган. Лекин XX асрнинг 2-чи ярмидан бошлаб Ўзбекистоннинг Оролбўйи қисмида экологик вазият кескинлашиб бошлади. Буни бартараф қилиш учун жуда қатта ишлар қилинди.

Шуни эътироф этиш керакки, XIX асрнинг охирига келиб Ўзбекистонда табиатни муҳофаза қилиш жамоатчилик ҳаракати шаклланган эди. 1917 йил Октябр инқилобидан кейин табиатни муҳофаза қилишга бағишланган 200дан ортиқрок декрет ва

хужжатлар чиқарилди: «Ўрмонлар тўғрисида декрет» (1918й.), «Овлаш муддатлари тўғрисида...» (1919й.), «Балиқчилик ва хайвонлар ҳудидлари тўғрисида...» (1921й.) ва бошқалар. Иккинчи жаҳон уруши йилларида ҳам табиатни муҳофаза қилиш фаолияти тўхтамаган эди. 1974 йили иттифокнинг Қизил китоби таъсис қилинди. Бу бевосита Ўзбекистон учун ҳам дахлдор эди.

Атроф-муҳит аҳволига 1991 йилдан сўнг мулкчиликнинг қайта кўриб чиқиш ҳам салбий таъсир кўрсатди. Саноат ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришнинг анчагина қамайиб кетиши ифлосланишни биров қамайтирган бўлсада, давлат назоратининг ва жамиятнинг экологик масалаларга бўлган эътибори пасайиб кетиши (асбоб-ускуналарнинг эскириши, фалокатлар ўсиши, браконьерликнинг кўпайиши, шаҳар атрофидаги ва сув хавзаларини муҳофаза қилувчи ҳудудларни кўшиб олиш, табиатни муҳофаза қилувчи табдиларни марказлаштирилган молиялаштиришнинг қисқариши) ва ҳоказ жуда ҳам кўчли қайта таъсир кўрсатган ҳолда табиат деградацияси жараёнини тўхтата ололмади. Бу оролнинг қуриб бориши билан янада кескинлашди.

2005 йилда экология билан боғлиқ бўлган ҳужжат «Ўзбекистонда экологик туризмни ривожлантириш концепцияси» қабул қилинди. Унда атроф-муҳитни асрашнинг асосий омиллари деб табиатни муҳофаза қилиш механизмларининг етарли даражада самарадорлиги юқори эмаслиги, давлатнинг назорат қилувчи функцияларнинг бир мунча сусайганлиги, ҳуфёна иктисодиётнинг мавжудлиги, экологик онг ва экологик маданиятнинг юқори даражада шаклланмаганлиги қабиларни инобатга олиб, ушбу туризмни ривожлантиришнинг ўзига хос хусусиятлари очиб берилган.

Ўзбекистон – табиатни муҳофаза қилиш бўйича 30 га яқин халқаро конвенция ва келишувлар иштирокчиси. Ўзбекистонда бир қанча кўрикхоналар мавжуд. Шунингдек, жуда кўп шаҳарларда миллий боғ, ҳудудий табиат боғи, ҳудудий кўрикхоналар мавжуд. Ўзбекистоннинг бир қанча ҳудуди ЮНЕСКО томонидан халқаро меросга киритилган.

Ўзбекистон Фанлар академиясининг бир қатор институтларида, Ўзбекистон бозор ислохотлари илмий-тадқиқот институти, Ўзбекистоннинг бир қанча бошқа институтларида табиатни муҳофаза қилиш бўйича илмий изланишлар олиб борилмоқда. Ўзбекистон республикасида экологик ҳаракат йўлга қўйилган. Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатасида экологик ҳаракат фракцияси фаолият кўрсатмоқда.

Табиат муҳофаза қилиш борасидаги ишларни мувофаклашда Ўзбекистон Республикаси табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси билан экологик ҳаракат ҳамкорликда бир қанча тадбирларни амалга оширмоқда. Ўзбекистоннинг бир қанча вилоятларида мактаб ёшига кирган болалардан бошлаб олий ўқув юртларини тамом қилувчиларнинг экологик таълими юксак ривожланиши таъминланди. Ўзбекистон Республикасининг таълим билан боғлиқ Вазирликлари «Экология ва табиатдан фойдаланиш», «Табиатни муҳофаза қилиш», «Экология» ва бошқа мутахассисликлар учун таълим стандартлари ва ўқув дастурларини ишлаб чиқди. Экология курси ўрта-мактаблар учун мажбурий фанлар орасидан олиб ташланди.

Ўзбекистондаги ҳозирги экологик аҳволнинг қисқача таҳлили унинг инсон саломатлигига ва унинг ишчи кўчи сифатига маълум даражада таъсир кўрсатиши табиий. Шунинг учун уни такомиллаштириш масаласи бугунги кунда ўта долзарбдир.

6.4. Инсон иқтисодий хавфсизлигига ишчи кучи сифатининг таъсири

Инсон иқтисодий хавфсизлигига ишчи кучи сифатининг таъсири катта. Инсонда иш кучи сифатли бўлса, унинг ишдан кетиб қолиш, яъни ишсизлик хавфи кам бўлади, иш жойида бемалол ишлаш имкониятига эга бўлади, аксарият ҳолда юқори малакали бўлади ва ҳамиша самарадорлик билан фаолият кўрсатади. Шу туфайли иш кучининг сифатига алоҳида аҳамият берилмоқда. Уни тўғри таҳлил қилиш учун, унинг таърифини аниқлашдан бошлашни мақсадга мувофиқ, деб топдик.

Ишчи кўчининг сифати дейилганда меҳнатга лаёқатли инсоннинг жисмоний ва ақлий қобилиятлари мажмуидан иборат бўлиб, ўз олдига қўйилган вазифаларни сифатли ва самарали бажариш салоҳиятига эга бўлган, иш кучи соҳиби томонидан амалга оширилиши мумкин бўлган меҳнат жараёнини ташкил қилишга қурбн етадиган қобилиятли кишининг меҳнат қилиш қобилияти тушунилади.

Ишчи кўчининг юқори сифатидаги зарурияти ўз навбатида иқтисодий ўсиш билан боғлиқ бўлган иқтисодий хавфсизликни таъминлашдаги зарурият билан белгиланади. Хал қилувчи меёрда охиригиси инновацион техника ва технологияларни ўзлаштириш билан боғлиқ. Улар ўртасидаги алоқаларни куйдагича ифодалаш мумкин (2-расм):

2-расм. Иш кучи сифатининг иктисодий хавфсизлик билан боғлиқлиги

Расмдан куришиб турибдики, ишчи кучи сифати бевосита иктисодий усишга олиб келади, бу эса уз навбатида иктисодий хавфсизликни таъминлайди. Бундан шундай хулоса килиш мумкинки, ишчи кучи сифатининг яхшиланиши иктисодий усишни харакатга келтиради, у эса инсон, жамият, давлатнинг иктисодий хавфсизлигини таъминлаб боради. Ушбу категорияларнинг кайта алокаларй шундай ифодаланади: иктисодий хавфсизлик - иктисодий усиш - ишчи кучи сифати. Ушбу алока курсатадики: иктисодий хавфсизлик даражаси ва сифати канча юкори булеа, иктисодий усиш учун купрок имкониятлар яратилади, бу эса ишчи кучи сифатини яхшилашда кулай шароит тугдиради.

Шундай килиб, ишчи кучи сифати, иктисодий усиш ва иктисодий хавфсизлик Уртасида тугри ва кайтувчи диалектик алока булиб, унда хал килувчи омил булиб ишчи кучи сифати катнашади, чунки айнан у хам иктисодий усишни, хам иктисодий хавфсизликни ифодалайди. Шунинг учун хал этувчи вазифа булиб Узбекистонда ишчи кучи сифатининг асосий омилларини излаб топиш ва тахдил килиш, унинг ошиши учун тегишли шароитлар яратиш лозим булади.

Демак, мамлакатимизда ишчи кучи даражаси ва сифатини белгиловчи омиллар нималардан иборатлиги хусусида суз олиб боришга тугри келмокда. Ишчи кучи сифатини ошириш деганда давлатнинг иктисодиётни тартибга солишда, ишчи ва мутахассислар кадрларини тайёрлашда фаол катнашиш, пировардида жамиятда тартиб Урнатиш хакида гап кетади.

Ишчи кучи сифати умумий ва касбига оид технологик маълумотга эга булишни, кадрларни мутахассислик буйича тайёрлашни, ишчи кучи сохибларини тегишли, узига мое иш билан таъминлаш тизимини уз ичига олади. Урта, умумий, махсус маълумотли (Урта ва олий) ишчилар сони ва улуши, мухандислар, техниклар, янги касб эгалари, олимлар жамиятнинг умумий ишчи кучини ифодалайди.

Ахоли ва ишчи кучи сифатини яхшилашда банд булган ишчилар мехнат фаоллигини ошириш, мехнат самарадорлигини кутариш,

замонавий техника ва технологияларни ўз вақтида ўзлаштириш ва уни такомиллаштириш қобилиятига эга бўлиш, илғор иш усуллари ўзлаштириш каби ҳолатлар билан тўғридан-тўғри ва бевосита боғлиқдир. Ишчиларнинг маълумоти ва маҳсус тайёргарлиги иш сифати, меҳнат самарадорлиги ва малака даражасини оширишда хал этувчи таъсир ўтказadi. Ёши, иш стажи ва бошқа индикаторларга келсак, улар иш сифатини белгилашда унча аҳамият касб этмайди. Ишчи кўчи сифати унинг ижтимоий-иқтисодий ҳаракатланиши ва сафарбарлиги билан вобаста.

Ижтимоий-иқтисодий сафарбарлик ва ҳаракатланиш деганда ходимлар фаолиятнинг бир турдан бошқасига ўтиши қобилияти ва унинг уддасидан чиқа олиши назарда тутилади. Сафарбарликнинг бу кўриниши жамият иқтисодий тараққиётнинг муҳим шарти ҳисобланади.

Ишчи кўчи сифати кўйдаги омилар билан ифодаланади:

- аҳоли ҳаётнинг даражаси ва сифати;
- инсонлар соғлигининг аҳоли;
- яшаш давомийлиги;
- маълумот ва мутахассисли тайёргарлиг даражаси.

Ишчи кўчи сифатининг моддий асоси бўлиб ялпи ички маҳсулот ҳисобланади. Унинг таркибида истеъмол жамғармасининг улуши муҳим аҳамият касб этади. Истеъмол жамғармаси тушунчаси ўз ичига ишлаб- чиқариш, хизмат кўрсатиш ва айрибошлаш соҳаларидан келаётган ва факатгина жамиятнинг унумсиз эҳтиёжларига – шахсий ва жамиятнинг қулик истеъмолига ва унумсиз жамғармаларга сарф қилинадиган истеъмол қилинадиган массасини олади.

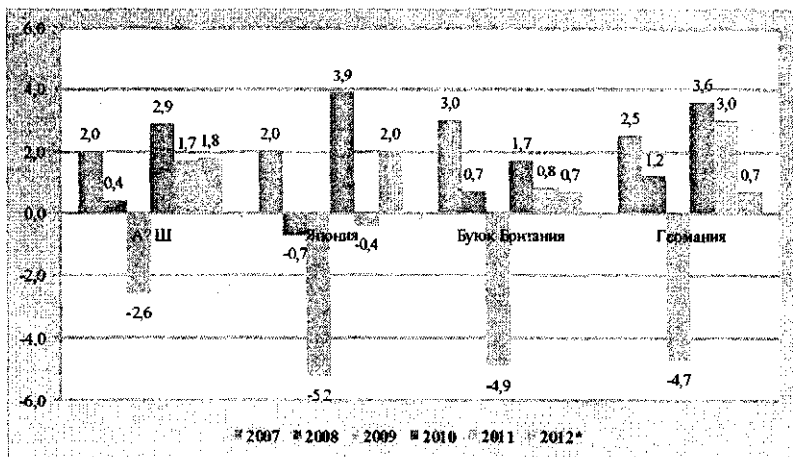
Ялпи ички маҳсулот мамлакат иқтисодий потенциалнинг универсал баҳолаш индикатори бўлиб, нафақат миллий иқтисодиётнинг ҳозирги ривожланиш даражасини, балки унинг соҳалар ва ҳудудий тизимини, алоҳида жараён соҳалар ва ҳудудлар ҳаракатланиши самарадорлигини, уларнинг жаҳон интеграция жараёнида қатнашишини ифодалайди ва шунга ўхшаш жиҳатларни камраб олади.

XX асрнинг 90-чи йилларида Ўзбекистонда ялпи ички маҳсулот ҳажмининг кескин камайишдан сўнг 2000 йилдан бошлаб унинг кўринарли усиши бошланди ва 2004 йилдан бошлаб унинг барқарорлиги таъминланди, яъни юқорида таъкидланганидек, шу йилдан бошлаб унинг йиллик ўсиш суръати 5 %дан юқори бўлиб келмоқда. Аммо ривожланган мамлакатларда ҳам ушбу ҳолатнинг тескарисини кузатиш мумкин.

Мамлакатимиз Президенти И.А.Каримовнинг “2012 йил Ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади” мавзусидаги маърузасида ҳам давлатимиз раҳбари “саккизлик” ва “йигирмалик” деб аталган мамлакатлар гуруҳлари доирасида қабул қилинаётган қарорларга қарамасдан, энг аввало, жаҳон молия-валюта тизимида инкироз келтириб чиқараётган муаммоларни ҳал этиш ва керакли назорат ўрнатиш бўйича ягона иқтисодий модель ханузгача ишлаб чиқилмаганини, бу эса жаҳон иқтисодиётида ҳал қилувчи ўрин тутадиган йирик давлатларни ўз манфаатларини ўйлаб, ўз билганича ҳаракат қилишга мажбур этаётганини қаттиқ танкид қилиб ўтди.

Таҳлиллар кўрсатдики, ўтган давр мобайнида аҳволни яхшилаш мақсадида кўрилаётган барча чора-тадбирларга қарамасдан, аксарият ривожланган номи билан аталадиган давлатларда ўсиш суръатлари ва ишлаб чиқаришнинг амалда пасайиши кузатилаётгани ва бундай жараён давом этадиган бўлса, у глобал миқёсда рецессия ҳолатига, яъни иқтисодиётнинг ўсиш ўрнига давомли равишда пасайиб боришига олиб келиши мумкинлиги башорат қилинаётгани ушбу маърузада алоҳида қайд этилди. Табиийки, бундай ҳолат ҳар бир мамлакатнинг ҳам, унинг фуқароларининг ҳам иқтисодий жиҳатдан хавфсизлигига қафолат бера олмайди.

Агар жаҳон иқтисодиётидаги тенденцияларга назар ташлайдиган бўлсак, 2011 йил инкирознинг иккинчи тўлқини бошланиши эҳтимоли билан боғлиқ бозор ваҳималарининг қайтадан кучайиш даври бўлди. Айниқса, еврохудуддаги қарздорлик инкирози чуқурлашиб, унинг банк тизими ва иқтисодиётнинг реал секторига тарқалиши кузатилди. Беқарорлик нафакат молиявий соҳада, балки иқтисодиётнинг барча соҳасини қамраб олди. Буни инобатга олиб, инвесторлар қарздорлик муаммоларини тартибга солиш мумкинлигига шубҳа билан қарай бошлади. Чунки, бундай ҳолатда банкларнинг барқарорлигига қафолат йўқлигини яхши тушунишади. Бу эса мос равишда, иқтисодиётнинг истикболини таъминлаш ҳам мушкул. Буларнинг барчаси пировардида инвесторлар ишончини йўқота бошлайди. Инвесторларнинг иқтисодиётга ва мамлакатнинг иқтисодий сиёсатига ишончи йўқолса, билингки, иқтисодий тараққиётни модернизация қилиш, уни том маънода ривожлантириш бироз мураккаблашади. Бу эса ўз навбатида иқтисодиётнинг камайишига олиб келади. Буни қуйидаги расмда ҳам кўришимиз мумкин (3-расм).

3-расм. Айрим ривожланган мамлакатларда ЯИМнинг ўсиш суръатлари(олдинги йилга нисбатан фоизда)⁷⁵.

Жаҳон тажрибаси кўрсатдики, инкироз йилларида ликвид маблағлар бозоридаги танглик ўсиб, борган сари янги мамлакатлар “муаммоли”лар каторига қўшила бошлади. Ва ниҳоят, Европадаги умумий иқтисодий ўсишдаги пасайиш реал таҳдидга айлана бошлади. Расмда кўриниб турганидек, 2009 йилда барча мамлакатларда иқтисодиётнинг пасайиши кўзга ташланди. Аммо кейинги йиллардаги ўсиш ҳам сезиларли ҳолатда эмаслигидан далолатдир.

Ўтган йил, шунингдек, юқори даражадаги қарздорлик юқининг мавжудлиги ва бюджет тақчиллиги аксарият ривожланган мамлакатлар иқтисодиётининг умумий белгиси эканини кўрсатди. Масалан, АҚШнинг қарздорлик ҳажми ЯИМга нисбатан 135 фоиз даражасига яқинлашиб, бу узок муддатли истикболда жаҳон иқтисодиёти учун кескин хавф-хатарларни келтириб чиқариши мумкин. АҚШ ўзининг юқори кредит рейтингидан маҳрум бўлгани 2019 йилда жаҳон бозорларининг янги босқичга ўтганидан дарак беради. Бундай ҳолат нафакат АҚШда, балки бошга ривожланган мамлакатларда ҳам рўй берди.

⁷⁵ Ўзбекистон Республикаси Президенти Н.А. Қаримовнинг 2011 йилда мамлакатимизни иқтисодий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2012 йилга мўлжалланган энг муҳим устувор йўналишларга бағишланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги “2012 йил ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарилган йил бўлади” мавзусидаги маърузасини ўрганош бўйича сўзлаш технологияси – Т.: 2012. Изох: 2012 йилдаги маълумотлар прогноз маълумотларидир.

АҚШ иқтисодиётининг бир текис бўлмаган ўсиш динамикаси, ишчи кучи бозоридаги жиддий муаммоларнинг сакланиб қолиши, мамлакат корхоналари сарфлаётган капитал ҳажмининг пасайиб бораётгани ҳам жаҳон иқтисодиёти ва молиявий бозорларининг истиқболига нисбатан ўта шубҳа билан қарашни кучайтирди⁷⁶. Булардан ҳам кўриниб турибдики, инкирознинг иккинчи оқими ҳам йирик-йирик мамлакатларни иқтисодий ларзаларга олиб келмоқда. Улардан ҳимояланиш, шу йўл билан инсонлар хавфсизлигини таъминлаш масаласи бугунги кунда глобал вазифаларга айланиб қолди.

Инсон иқтисодий хавфсизлигига таҳдид солаётган яна бир муҳим омил, мамлакатларнинг ташқи қарз даражасидир. Бу кўрсаткич жуда кўп мамлакатларда, ҳатто ривожланган давлатларда ҳам юқориликча қолмоқда (1-жадвал).

1-жадвал

**Ривожланган мамлакатларда ташқи қарз даражаси
(2019 йил 30 июнь ҳолатига)⁷⁷**

Мамлакат	Ташқи қарз, млн. АҚШ долл.	Аҳоли жон бошига ташқи қарз миқдори, АҚШ долл.	ЯИМга нисбатан ташқи қарз, фоиз
Европа Иттифоқи	14259517	27830	80
АҚШ*	23140630	69629	135
Буюк Британия	2681230	119000	108
Германия	2681230	31398	71
Франция	6266150	32000	98
Япония	13504017	76879	295
Испания	1849557	48089	137
Италия	3160346	52669	144
Швейцария	1844780	191527	27

*Изоҳ: АҚШ бўйича маълумот 2019 йил 1 Январь ҳолатига берилган.

⁷⁶ UFSInvestmentCompany: Стратегия на 2012 год. –<http://bonds.finan.ru>

⁷⁷ Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг 2011 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунилари ва 2012 йилда мўлжалланган энг муҳим устувор йўналишларга бағишланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги "2012 йил ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарилган йил бўлади" мавзусидаги маърузасини ўрганиш бўйича таълим технологияси – Т.: 2012.

Шуни эътироф этиш керакки, жохон молиявий-иктисодий инкирози шароитида бир канча мамлакатларда усиш суръатларининг пасайиши кузатилди. Аммо Ўзбекистонда ушбу курсаткичнинг микдори 33 %дан ортик булганлиги фахрланарли холдир. Мамлакатимизда аҳоли жон бошига ялпи ички махсулотнинг усиши суръатлари ҳам кузатилмокда. Бу эса, аҳоли ва ишчи кучи сифатини ҳам яхшилаш имконини беради.

Аҳоли ва ишчи кучи сифатига ялпи ички махсулотнинг ишлаб чикарилганлиги билан эмас, балки унинг тақсимлаши ҳам сезиларли даражада таъсир курсатади. Даромадларни тақсимлаш муаммоси хозирги замонда Ўзбекистон учун анча долзарб масалалардан биридир, чунки уларни тақсимлашнинг оптимал булган ҳолатига эришишни тақозо килади.

Натижада, бой ва жуда бой аҳоли табакалари узларининг кулларида нафакат улкан ишлаб чикариш кувватларини, хом ашё захиралари ва юқори даромадларни ушлаб қолишга ҳаракат килади. Бу ҳолат иктисодиётга бироз салбий таъсир қилиши мумкин. Шу туфайли мамлакатимиз раҳбари И.А.Каримов "бизда ута бойлар ҳам ва ута камбағаллар ҳам булмайд", деб таъкидлага эди. Бу масалани 2012 йилнинг устувор вазифаларини белгилаш чоғида, яъни Вазирлар Маҳкамасининг мажлисида яна бир бор таъкидлаб утди.

Шуни эътироф этиш керакки, инсон иктисодий ҳавфсизлигини таъминлашда аҳоли жон бошига тугри келадиган ялпи ички махсулот даражаси ҳам муҳим роль уйнайди. Аммо мамлакатимизда аҳоли жон бошига ялпи ҳудудий махсулот даражасидаги ҳудудлараро тафовут сақланиб қолмокда. Ялпи ҳудудий махсулотнинг аҳоли жон бошига тугри келадиган энг юқори даражаси Тошкент шаҳрига тугри келади. Қолган вилоятларда ҳам у бир хил эмас.

Ҳудудлараро ижтимоий-иктисодий тенгсизлик ва кам таъминланган оилаларнинг ҳам ҳудудлараро нотекис тақсимланиши иктисодиётнинг барқарор ривожланишига тусиклик қилиб, инсоний капиталга қўйиладиган инвестицияларнинг ҳам нотекислигига олиб қилиши мумкин. Шу туфайли кишлок аҳолисининг фаровонлигини оширишга, уларнинг яшаш шароитини яхшилашга, кишлокдаги меҳнатга қобиляттли аҳолини иш билан таъминлашга катта аҳамият бериб келинмокда. Буларнинг ҳаммаси соҳалар, ҳудудлар ва шахсий даражадаги тақсимлаш муносабатларини унглашни, шу орқали Ўзбекистон аҳолисининг иктисодий ҳавфсизлигини таъминлашни йулга қуйишга олиб келади.

Айрим мамлакатларда ҳаддан ортиқ тенгсизлик ва камбағалликни камайтиришни амалга ошириши учун солиқ юкини бой табақасига қупайтириш йўли билан эришишни кўзда тутмоқда.

Ўзбекистондаги аҳоли ҳаётининг даражаси ва сифатини тенглаштиришнинг ўзига хос йўли мавжуд. Буларга қуйдагиларни киритиш мумкин:

- барча йўналишлар бўйича меҳнатга ҳақ тўлаш тафовутини (ёлланма меҳнат ва тадбиркорлик фаолияти ўртасидаги, ҳудудлар ўртасидаги, ишчиларнинг асосий оқими ва корхона раҳбарияти ўртасидаги, соҳалар ўртасидаги, ҳар хил мулк турдаги корхоналари ўртасидаги) қискартириш масаласи устуворликни ташкил қилади;

- очиқ ва яширин турдаги ишсизликни бартараф қилиш чораларининг кўрилиши;

- иш ҳақи ва ижтимоий тўловларнинг кечиктирилишига ва ўз вақтида тўланмаслигига йўл қўймаслик чораларининг қўлланилиши;

- ҳар қандай шахсий мулк ҳажми даромад олиш манбаи сифатида қаралиши ва уларнинг дифференциялаштирилиши;

- ноконуний даромадлар ва меҳнатга ҳақ тўлашнинг яширин усларига барҳам бериш чораларининг кўрилаётганлиги кабиларни эътироф этиш лозим.

Катта даромадли оилаларнинг вужудга келиши давом этаётган шароитда асосий ижтимоий вазифа ишчи кўчи бозори ва меҳнатга ҳақ тўлаш соҳасида қайта тузилиш орқали даромадларни тақсимлаш механизмида туб ўзгаришларни яшадан иборат. Меҳнатга ҳақ тўлаш жараёнидаги ижтимоий ислохатлар учта бир-бири билан ўзаро боғлиқ бўлган таркибдан иборат бўлиши керак: меҳнат ҳақини ҳозиргидек ошириб бориш тенденциясини давом эттириш, аҳолининг яшаш сифатини турли хизматларни кўрсатишни йўлга қўйган ҳолда оширишга эришиш, ривожланган мамлакатлар сингари ижтимоий суғурталар учун юқорироқ тўловларини киритиш.

Ишчи кўчи сифати ва шу билан биргаликда, шахснинг, давлат ва жамиятнинг иқтисодий тараққиёт ва иқтисодий хавфсизлиги инсон саломатлиги билан кўп жиҳатдан боғлиқ. Шу туфайли мазкур масалага ҳам алоҳида эътиборни қаратишни мақсадга мувофиқ, деб топдик.

6.5. Инсон саломатлиги ва интеллектуал салоҳияти, унинг иктисодий хавфсизлигининг асосий омилли

Инсон саломатлиги - жамият тараққиётининг муҳим шартли, омилли ва индикатори. Аҳоли саломатлиги ва шахс саломатлиги алоҳида туришади. Инсон саломатлиги табиат билан мувозаннатда бўлган ва қандайдир оғриқли ўзгаришларнинг йўқлиги билан ифодаланувчи вужуднинг табиий ҳолати. Аҳоли саломатлиги тўғрисида демографик жараёнларга (тўғилиш, ўсиш, гўдаклар ўлими, она ва бола саломатлиги), инсоннинг жисмоний ривожланиши даражаси, касалга чалиниши асосида фикр юритишади. Инсон саломатлиги биологик тўпланма (насли ва орттирган) ва ижтимоий омиллар билан ифодаланади.

Соғлиқни сақлашда ёки касалликни орттиришда ва унинг ривожланишида инсоннинг ўзига ўзи эътибори билан белгиланади. Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилотининг (ВОЗ) низомида:

«Соғлиқ – бу жисмоний, руҳий ва ижтимоий фаровонлиқнинг тўла ҳолати, фақатгина касалликлар ва жисмоний нуқсонларнинг йўқлиги эмас» деб ёзиб қўйилган. Аҳоли саломатлигига ижтимоий – гигиеник омиллар – меҳнат ва рузғор шароити, яшаш шароитлари, даромадлар даражаси, озиқ-овқат билан таъминланиши (керакли хажми ва сифатда), маданият ва тарбия, таълим олиш ва соғлиқни сақлашнинг сифати ва оммабоплиги, шу билан бирга иқлим-жуғрофик ва бошқа табиат омиллари таъсир ўтказади. Бу омиллар ва шароитларнинг кўпчилигига (позитив ва негатив) ижтимоий-сиёсий тузилиши ва ишлабчиқариш кўчларнинг даражасига қараб жамият таъсир ўтказади. Табиатда инсон мутлоқо саломатман, деб ҳис қилиши қийин. Шунинг учун «амалдаги соғлом одам» ёки «норма» деган тушунча пайдо бўлиб, у инсон вужудида кўзатилаётган ўзгаришлар, унинг саломатлигига таъсир кўрсатмаётган омиллар ва инсоннинг ишлаш қобилиятида ҳеч қандай асорат қилмаётганлигини аңлатади.

Ўзбекистон аҳолисининг ҳозирги ҳолати жиддий ижтимоий хавор яратяпти, чунки жисмоний касал ва маънавий қамбағал кишилар фақат ўзларига ўхшаганларни тўғдириши мумкин, бу эса генофонднинг ёмонлашишига олиб боради. Қамбағалликнинг юқори даражаси, аҳоли ва унинг ишчи кўчининг паст сифати, таянч тиббиётнинг паст даражаси инсонлар саломатлиги ҳолатини ёмонлашувига олиб келади, жамиятда носоз шароит тўғдиради. Шу туфайли мамлакатимизда инсон саломатлигини таъминлаш учун бир қанча дастурлар тузилди, улар ижро этилди ва яна давом этмоқда.

Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти (ВОЗ) маълумотларига кура, аҳоли саломатлиги 50% га ижтимоий-иқтисодий сабабларга вобаста, 20га - генетик, 20 га - экологик ва 10% - мамлакат соғлиқни сақлаш тизимига вобаста. Мамлакатда соғлиқни сақлаш масаласида асосий молиялаштиришни давлат уз зиммасига олганлиги ҳам, ушбу масага нечоғлиқ аҳамият берилаетганлигидан далолатдир. Масалан, «Соғлиқни сақлаш ва жисмоний тарбия» моддаси буйича 2011 йилда 2010 йилга нисбатан харажатлар мамлакат ЯИМга нисбатан юкори суръатлар билан унди. Бу ҳам курсатадики, Ўзбекистонда ялпи ички махсулотнинг таркибида ижтимоий соҳага, хусусан соғлиқни сақлаш соҳасига ажратилаётган маблағлар муттасил узиш тенденциясига эга бўлмова.

Инсон саломатлиги, ва шундай келиб чикадиган ишчи кучи сифати психологик ҳолат билан боғлиқ- Ҳисоб-китобларга **Қарағанда**, дунёда камида 450 млн. киши психологик бузишлардан азоб чекарган. Расмий маълумотларга **Қарағанда** Ўзбекистонда ҳам одам психикаси туфайли ногиронлиқни олганлар мавжуд. Аслда улар купрок, чунки уларни ҳисобга олиш уларнинг мурожаатлари асосида олиб борилади. Шу билан биргаликда, психик касалликларга чалинган купчилик инсонлар, купинча қуйдаги ҳолатларга кура, тиббиёт муассасаларига мурожат қилишмайди, Буларнинг сабаби қуйидагича:

- биринчидан, мазкур касаллиқни ошкор қилиб, узининг фаолиятида ортикча муаммоларнинг пайдо бўлишини хоҳламайдилар;
- **иккинчидан эса, купчилик кишилар касаллиқга чалинганларини узлари ҳам билишмайди.**

Инсон ижтимоий-иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш жараёни унинг маълумоти даражаси билан ҳам боғлиқ.

Шуни инобатга олиш лозимки, мамлакатимизда таълимнинг ҳаммабоплиги таъминланган. Бу эса, уз навбатида инсон сифатининг ошишига олиб келади.

Жамият таракқиетида ва инсон камолотида таълимнинг роли бекиёс. Чунки ундан бошқа таракқиётни таъминлайдиган омилнинг Ўзи йук. Таълим одатда, тартибга келтирилган билимлар, куникмалар ва маҳоратларнинг узлаштириш жараёни ва натижаси бўлиб ҳисобланади. Таълим олиш жараёнида инсоният ишлаб чиккан билимлар бир авлоддан иккинчисига, иккинчисидан учинчисига утказилади, ижтимоий-тарихий маълумотларни табиат, жамият, техника ва санъат тугрисидаги фанларда уз ифодасини топган натижаларини узлаштириш, шунигдек меҳнат куникмалари ва маҳорат билимларини эгаллаш бўлиб утади. Бугунги авлодга

нисбатан эртанги авлоднинг билими кучли бўлишлиги – бу абадият қонунидир. Айнан шу қонуният тараққиётни белгилайди.

Таълим – яшаш ва меҳнат қилишга тайёргарлик кўришнинг зарур шарти, инсоннинг маданиятга қўшилиш ва уни ўзлаштиришнинг асосий воситаси, маданият тараққиётининг асосидир. Таълим олишнинг асосий йўли – турли ўқув муассалари бўлиб ҳисобланади. Булимларни ўзлаштиришда, инсон ақлий тараққиётида аҳамиятли ролни ўз ўстида ишлаш, маданий-маърифий ишларни амалга ошириш, жамоат ишларида қатнашиш каби жараёнлар ўйнайди. Бугунги кунда таълимга берилаётга эътибор, барча вазифалар ичида энг устуворларидан бири сифатида қаралмоқда. Шу туфайли, Ўзбекистонда таълим давлат сиёсати даражасига қўтарилди.

Ҳозирги кунда мамлакатимида таълимга бўлган эътибор натижасида, унда сифат ўзгаришлар рўй берди, унинг янги тизими шаклланди. Бугунги таълимга бўлган Давлат сиёсати қуйдагиларга асосланган:

- таълимнинг гуманитар ҳаркати;
- умум инсон қадриятлар, инсон ҳаёти ва соғлиги, шахснинг озод ривожланишининг устунлиги;
- ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, инсон ҳуқуқлари ва ҳоҳишларини ҳурмат қилиш, атрофдаги табиатни, Ватанини, оилани севишни тарбиялаш;
- таълимнинг оммабоплиги ва бошқалар.

Буларнинг ҳаммаси мамлакатимизда қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги қонунда, “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”да ўз ифодасини топган. Ушбу қонуний ҳужжатларга асосан Ўзбекистон таълим олиш сиёсатининг асосий вазифаси қилиб таълимнинг замонвий сифатини, унинг фундаменталлигини ва шахс, жамият ва давлатнинг долзарб ва истикболли талабларига мос ҳолда шаклланиши эътиборга олиниш кўрсатиб ўтилди. Таълим тизимида ҳам модернизациялашнинг мақсади таълим тизимини тургун ривожланишини таъминлашга қаратилган механизмнинг яратилиши билан боғлиқ ҳолда олиб бориладиган бўлди.

Таълим соҳасида меҳнат самарадорлиги қўтариш йўли билан туғри иқтисодий самарани таъминлаш қобилятига эга бўлган янада юқори сифатли ишчи кучини шакллантирувчи имкониятини берувчи тадбирларни амалга ошириш катта инвестицияларни талаб қилади. Бу борада мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотлар, ижтимоий соҳада ва унинг таркибий қисми бўлган таълим соҳасига етарли миқдорда маблағ ажратилмоқда.

Бирок шуни эътироф этиш керакки, таълим, согликни саклаш каби соҳаларга куйиладиган инвестициялар узини коплашнинг узок муддатига эга эканлиги билан характерлидир. Шу туфайли ушбу ссодаларни бозор механизмлари хукмига колдириб булмайди. Агар шундай килинса, таълим соҳани ривожланишини иктисодиёт ва жамият эhtiёжларидан оркада колиб кетишига олиб келади. Шу туфайли мамлакатимизда ушбу сохдда амалга оширилаётган тадбирларнинг етакчиси сифатида Давлат асосий ролни уйнамокда. Бу табиийки, давлат бюджет сиёсатидаги таълим соҳаси учун харажатларнинг устиворлигини талаб этади.

Таълим соҳасида амалга ошириладиган ислохотлар аҳолининг интеллектуал салохиятини ошириш билан бирга, содир булиши мумкин булган жуда куп салбий окибатларнинг таъсиридан химояланган булишини такозо килади. Бу бир вақтнинг узида инсон хавфсизлигини ҳам таъминлашга хизмат килади. Бу йуналишлар куйидагиларда уз аксини топади:

- таълимга килинган эътибор ва сарф харажатлар давлатимиз иктисодиётига моддий зиён етказмаслиги лозим, чунки хорижий мамлакатларда уқитган ёшларимиз учун катта маблағлар сарфланган эди, аммо уларнинг бир кисми хорижда колиб кеди;
- илмий кадрлар, илмий гоялар ва замонавий техник ишланмалари нафакат Ўзбекистон фанига, балки иктисодиётига катта наф келтиришга эришиш керак. Ихтироларни узимизда амалиётга жорий килишга эришишимиз лозим;
- Ўзбекистон илмий потенциалини ёшартириш ва ундан самарали фойдаланишни йулга куйиш;
- мамлакатимиз илмий кадрларининг уртача ёшини улгайишига йул куймасликка эришиш.

Мамлакатнинг ижтимоий-иктисодий хавфсизлигини таъминлаш муаммосини хал килиш буйича давлатимиз томонидан сезиларли ишлар амалга оширилмокда. Келгусида ҳам куйдаги асосий омилларга эътиборни каратишни такозо килади:

- аҳоли яшашнинг уртача давомийлигининг келгусида янада узайтириш;
- иктисодий фаол аҳолидан фойдаланиш жараёнининг ку-гариш евазига бандлик муаммосига муттасил хал килиб бориш;
- юкори ишсизликка йул куймаслик чораларини куриш;
- даромадлар таксимланишидаги номутаносибликКа бархам бериш чораларини куришни давом эттириш;

• олимлар ва мутахассислар меҳнатини янада рағбатлантириш эвазига уларнинг меҳнатидан самарали фойдаланиш механизмини яратиш;

• илғор технология билан ишлайдиган ишчи мутахассисликларнинг тахчиллигига йўл қўймаслик учун уларни ўзимизда тайёрлашга киришиш ва уларни замонавийлаштириш тадбирларини изчил давом эттириш;

• тижорат асосида тайёрланаётган мутахассислар сифатига алоҳида аҳамият бериш, уларга кўрсатилаётган таълим хизмати сифатини ошириб боришга эришиш;

• ходимларга ойлик маош тўлаш билан бирга уларнинг самарали меҳнатини рағбатлантирувчи механизмларни ишга солиш ва ушбу механизмлардан оптимал тарзда фойдаланишни йўлга қўйиш;

• аҳолининг кам таъминланган қатламини камайтириб бориш чораларини янада давом эттириш;

• аҳолини умумий соғломлаштиришга эришиш, соғлом турмуш тарзини жорий қилиш борасидаги ишларни янада фаоллаштириш;

• ногиронлар сонинг кўпайишининг олдини олиш;

• ўз жонига қасд қилувчиларнинг (суиқасд) бутунлай барҳам топишига эришиш чораларини кўриш;

• олий ва ўрта махсус ўқув юртларида талабалар ва ўқувчилар сонини купайиши билан бирга, уларнинг битирувчиларини иш билан таъминлашга қаратилган тадбирларнинг таъсирчанлигини оширишга қаратилган ишларни янада давом эттириш.

Буларнинг ҳаммаси инсон иқтисодий хавфсизлигини таъминлашга қаратилгандир. Аммо уни янада кучайтириш учун яна бир қанча аниқ манзилли тадбирларни ҳам амалга оширишни тақозо қилади. Бунинг учун куйдагиларни амалга ошириш зарур:

• аҳоли, айниқса болалар саломатлигини, кутилаётган ўртача ҳаёт давомийлигини, эркаклар улушини биринчи навбатда ошириш бўйича иқтисодий, ижтимоий, ҳуқуқий, экологик ва бошқа характерга эга бўлган қонуний ҳужжатларни қабул қилиш билан бирга, уларни изчиллик билан такомиллаштириб бориш;

• аҳоли бандлиги даражасини ошириш мақсадида, биринчи навбатда тадбиркорликнинг барча кўриниш ва шаклдаги турларини ривожлантириш орқали барча шароитларни яратишга қаратилган изчил тадбирларни янада давом эттириш;

• камбағаллик чегарасидан паст яшовчи оилаларга имтиёзлар ва субсидияларни кенг жорий қилиш асосида Ўзбекистондаги кам

таъминланган аҳолини камайтириш чораларни кўришни давом эттириш;

- олимлар ва юқори малакали мутахассислар маошини кескин кўтариш;

- ишчилардаги эҳтиёжни қондириш мақсадида касб-ҳунар коллежларида мутахассислик таълими тизимини кенгайтириш ва замонавийлаштириш бўйича ишларни давом эттириш;

- Ўзбекистон иқтисодиётининг кадрлардаги заруриятга жавоб берадиган олий ўқув юртларининг тизимини оптимал мувофиқлаштириш, ҳамкорликда фаолият кўрсатадиган олий ўқув юртларини янада кўпайтириш бўйича ишларни амалга ошириш;

- чегаравий ҳудудларида доимий аҳолини саклаб қолишга қаратилган иқтисодий, ижтимоий, ташкилий характерга эга бўлган чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва уларнинг ноқонуний миграциясининг олдини олиш;

- соҳалардаги ва ҳудудий кесмалардаги меҳнат жараёнидаги янги ишчи кўчи ва ишлаб турувчи ишчиларни қайта тақсимлашнинг режасини ишлаб чиқиш ва ишсизликни камайтириш бўйича ҳар бир ҳудуд хусусиятларини инобатга оладиган чораларни кўриш;

- фанни давлат бюджетидан молиялаштиришни кўпайтириш. Бу ерда фақат бюджет заҳиралари билан чегараланиб қолмасдан, ҳар бир ўқув юртларига маблағ топиш бўйича имкониятлар кўламини кенгайтириш чораларини кўриш борасидаги ишларни янада давом эттириш, таълимнинг мустақиллигини кучайтириш орқали рақобатбардошлигини ҳам ошириш чораларини кўриш.

ОИЛА ХЎЖАЛИГИ ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИГИ ТРКИБИДА МЕХНАТ ВА ЁНҒИН ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ НАЗАРИЙ ВА АМАЛИЙ ЕЧИМЛАРИ⁷⁸

7.1. Оиллага кўрсатиладиган хизматлар хавфсизлигини таъминлаш йўллариининг назарий масалалари

Оила хўжалигининг фаровонлигини ошириш муаммолари доимий муаммо бўлиб келган ва шундай бўлиб қолмоқда. Бу масала қадимги мўтафаккирлар эътиборини ҳам ўзига жалб қилиб келган. Бу борада файласуфлар, иқтисодчилар, ижтимоий соҳа ходимлари ўзларининг фаолиятида бош масала сифатида қараб келганлар. XX асрнинг характерли хусусиятларидан бири шундаки, инсонга бўлган муносабат, унинг фаровонлиги иқтисодий ўсишнинг муайян натижаси сифатида қараладиган бўлди. Шу даврга келиб «Инсон омили» деган атама пайдо бўлди, у ишлаб чиқаришнинг хал қилувчи воситаси сифатида қабул қилинди. XXI-асрга келиб эса «Инсон капитали» деган тушунча ҳам илмий адабиётларга иқтисодиётнинг бир категорияси сифатида кириб келди ва тадқиқот объектига айланди.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ўтган асрнинг охирида инсон омили, бошқачароқ қилиб айтганда оила фаровонлиги ва уни ошириш масаласида туб бўрилиш ясалди. Инсоннинг ривожланишида иқтисодий омиллар инobatга олинадиган давр бошланди. Бу эса инсоннинг хавфсизлигини таъминлашда иқтисодий омилларни ҳам инobatга олиш лозимлигини туғдирди. Натижада оиланинг иқтисодий хавфсизлиги тушунчаси вужудга келди.

Шундай қилиб, XX асрнинг охири ва XXI- асрнинг бошларида жамият тараққиётида инсон ролини янгича талқин қилувчи янги назариялар пайдо бўлди. Инсон омили иқтисодий ўсиш омили сифатида қараладиган бўлди. Натижада иқтисодий ўсиш инсон учун эмас, балки инсон иқтисодий ўсиш омили сифатида қараладиган бўлди. Оила хўжалиги эса инсонни вояга етказадиган субъект эмас, балки иш кучини ишлаб чиқарувчи кўрғон сифатида қараладиган бўлди.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, мамлакатимизда мустақилликка эришилгач инсон омил сифатида эмас, балки олий қадрият сифатида, ҳамма нарса инсон учун хизмат қилиш лозимлигини исботловчи назария пайдо бўлди. Бунинг замирида

⁷⁸ Монографиянинг мазкур 7-боби Озода Пардаева томонидан ёзилган.

"ислохотлар ислох,от учун эмас, балки инсон учун", деган тамойил вужудга келди. Эндиликда инсон хавфсизлиги ҳам мое равишда иктисодий хавфсизликка нисбатан устуворликни ташкил киладиган булди. ' ' —*

XX асрнинг охирларига келиб жaxon иктисодий адабиётида миллий бойликнинг янги концепцияси пайдо булди. Масалан, жaxon банки миллий бойлик таркибига табиий ва ишлаб чиқарилган капитал тушунчаси билан биргаликда жамгарилган инсоний капитални ҳам киритишни таклиф килди. Бу таклифнй дунёнинг 92 мамлакатида жорий килиш учун тажриба утказди. Бу баҳолашга кура мазкур мамлакатларда жисмоний капиталнинг микдори уртача миллий бойликнинг 16 %га тенг, инсоний капиталнинг - 64 %га, табиий капиталнинг микдори 20%га тенг. Иктисодий ривожланган мамлакатларда инсоний капиталнинг қисмй миллий бойлигининг 80 %ни ташкил килади⁷⁹. Буларндан куруниб турибдики, мамлакат миллий бойлигида инсонинй капиталнинг хиссасй салмокли уринларга эга экан.

Шундай килиб, XXI-асрга келиб жуда куп мамлакатларда Инсоний капитал миллий бойликнинг таркибий қисми сифатида баҳоланадиган булди. Бунда инсоннинг узи ва унинг ривожланиш даражаси эмас, балки аҳолининг ҳаёт даражаси билан улчанадиган булди. Натижада «Инсон тараккиёти» атамаси вужудга келди. Бу атама 1990 йилда «БМТнинг тараккиет Дастури» халқаро ташкилоти томонидан киритилди. Шу йилдан бошлаб мамлакатимизда ҳам "Инсон тараккиёти тугрисида маъруза" чоп этилиб келинмовда. Ушбу маърузанинг бирида «Инсон тараккиёти индекси» номли курсатқич ҳам киритилди. Бу курсатқич буйича инсонларнинг яшаш даражаси аникланади. Агар у минимал даражадан кам булса, ҳаёт хавфсизлиги масаласи жиддий тye олган булади.

Оила хужаликлари хавфсизлигини таъминлашда инсон тараккиётининг концепциясида ифода этиладиган молиявий даромаднинг ёки моддий бойликнинг усиши билан эмас, балки жамият тараккиётининг максоди ва омили сифатида инсонинг ривожланишида уз ифодасини топади. Инсоннинг ривожланиши оилада содир булади. Унинг тараккиётини таъминлаш учун инсон умрини имкон қадар узайтириш, унинг соғломлигини таъминлаш ва ижод билан шугулланиши учун қулай шароит яратишдан иборат. Бунинг замирида ҳам моддий ва молиявий имкониятларнинг маълум микдорда етарлилиги тушинилади. Бу ҳар бир оилада фаровонлик

⁷⁹ Вечканов Г.С. Экономическая безопасность. - СПб.: Питер, 2007. 242 с.

даражаси билан белгиланади. Бу ҳам пировардида оила хужаликларининг иктисодий хавфсизлигини ташкил қилади. Бу эса инсонларнинг ҳаёт сифатини ҳам белгиловчи курсаткичлардир. Хозирги шароитда "Ҳаёт сифати" атамаси ҳам янги атама сифатида урганилмоқда.

Шундай қилиб, ҳаёт сифати ва инсон таракқиёти - ҳозирги замон иктисодий фани ва куп мамлакатларнинг ривожланиш стратегиясини ташкил қилади. Инсон таракқиёти иктисодиётни барқарор ривожланиш заруриятини, ҳозирги ва келажак авлоднинг ҳаёт сифатини юксак даражасини таъминлаш деганидир.

Ҳозирги пайтда иктисодий адабиётларда «Барқарор иктисодий усиш» атамаси ҳам тадқиқ қилинмоқда. Бу борада А.В.Вахабовнинг қуйидаги туркумлари эътиборга сазовар. "Иктисодий усишнинг қуйидаги турларини фарқлаш мумкин:

- а) барқарор иктисодий усиш (5 % ва ундан юқори);
- б) юқори булмаган иктисодий усиш (2-3 %);
- в) секинлашган иктисодий усиш (1-2 %);
- г) бекарор иктисодий усиш;

д) мувозанатлашган иктисодий усиш"⁸⁰. Ушбу меъзонлардан келиб чиқадиган булсак, мамлакатимизда 2005 йилдан буён барқарор иктисодий усиш таъминланиб келинмоқда. Шу орада (2005-2011 йилларда) мамлакат ЯИМ усиш суръати 107,0 - 109,5 % оралиқда усиши таъминланди.

Аммо баъзи олимларнинг эътироф этишича бу масала ҳамма жойда ҳам бир хил ҳал қилинган эмас. Россия Федерациясининг барқарор таракқиёт концепцияси қабул қилинган. Унинг таркибида «Барқарор иктисодий усиш» уз ифодасини топган булсада бу дастур туда даражада амалга оширилмаяпти*¹. Бунга 2008 йилда бошланган жаҳон молиявий-иктисодий инкироз ҳам сезиларли даражада уз таъсирини утказди.

Шунинг учун инсон таракқиёти учун салбий булган оқибатлар ва тенденциялар купгина мамлакатларда сакланиб қолмоқда, Уларнинг асосийлари қуйидагилардан иборат:

- купгина мамлакатларда асосий аҳолининг реал даромадлари паст даражада сакланиб қолаётганлиги, даромадларнинг гаксимотида тенглик принципининг йуклиги, унинг янада авж олиши

⁸⁰ Вахабов А.В. Ўзбекистонда барқарор иктисодий усиш: мөхияти, зарурлиги, омиллари ва таъминлаш йуллари.// "Иктисодий барқарор усиш суръатлари ва макрониктисодий м)таносилиқини таъминлашнинг асосий йуналишлари" Республика ИАК тезислари туплами. 2011 йил 13 мғй. Т : ТДИУ-14 б.

⁸¹ Вечканов Г.С. Экономическая безопасность. - СПб : Питер, 2007. 242 с.

билан бирга камбағалликнинг сақланиб қолиши ҳамда ишсизликнинг доимий муаммолигича қолиб кетиши;

- айрим мамлакатларда уюшган жиноятчиликнинг авж олиши, наркотик моддалалар, курол-яроқ, болалар ва аёллар савдосининг жиноят ишлари таркибида кўпайиб бориши, куч ишлатиш, терроризм каби иллатларнинг сақланиб келаётганлиги;

- ижтимоий соҳаларни, хусусан соғлиқни сақлашни, таълим, миллат маданияти каби инсон тараққиёти учун муҳим стратегик аҳамиятга эга бўлган соҳаларни молиялаштиришнинг паст даражаси сақланиб қолиши;

- кўпгина мамлакатларда пенсия ёшидаги аҳоли ва болаларнинг аксарият қисмининг соғлиги етарли даражада эмаслиги, ижтимоий касалликларни юксак даражада даволаш учун тиббий ёрдамнинг етарли эмаслиги ва бу борада мавжуд шароитларининг ҳам йилдан-йилга камайиб бориш тенденцияси қабиларни мисол тариқасида таъкидлаш мумкин.

Бу омиллар албатта инсонлар ҳаёт хавфсизлигини таъминлаш учун салбий омил сифатида ўз ечимини топишлари керак. Бу борада мамлакатимизда амалга оширилаётган тадбирлар етарлидир. Хусусан, фақат 2010 йилда давлат бюджетининг 52 %дан кўпроқ қисми ижтимоий соҳани ривожлантиришга мўлжалланганлигининг ўзи ҳам бу борада сезиларли ишларни амалга оширилаётганлигидан далолат бериб турибди. Бу тенденция 2011 йилда ҳам сақланиб қолди. Шу йилда Давлат бюджети барча харажатларининг 60 фоизи ижтимоий мақсадлар учун йўналтирилади⁸².

Шуни эътироф этиш керакки, ҳаёт сифатини тўғридан-тўғри сонлар билан ўлчаш имконияти йўқлиги сабабли, ҳар бир алоҳида инсоннинг, унинг oilасининг ҳаёт даражасини ўлчашга тўғри келади. Бу ҳам кўрсатадики, oilа хўжаликларида бу масала янада аҳамиятли ва эътиборга моликдир. Кўп ҳолларда умумлашган ўртача кўрсаткичларнинг миқдори орқали мамлакатлардаги барча аҳолининг ҳаёт даражасини ўлчашга ҳаракат қилинади. Бу албатта ўртача умумий тушунча ва йўналишлар учун муҳимдир. Аммо ҳаёт даражасини алоҳида oilа даражасида ўлчанмас экан, бу борадаги воқеликни тўлиқ ва реал ифода этмайди, чунки бу масала анча мураккаб вазифалардан биридир. Ҳаёт сифатинининг кўп

⁸² Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади: 2010 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш ясуллари ва 2011 йилга мўлжалланган энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси, 2011 йил 21 янв./ И.А.Каримов. – Т.: Ўзбекистон, 2011. – 36 б.

томонларини факатгина шартли ёки нисбий индикторлар орқали баҳолаш мумкин. Шунинг учун барча назария ва унга қарашли индикаторлар таркиби ҳаёт сифати даражасини абсолют ва тўлалигича ифода эта олмайдилар. Бундан ҳам кўриниб турибдики, бундай ўлчамларни ҳар бир инсоннинг, оилаларнинг аниқ ҳаёт даражасигача тушилмас экан, уларни аниқ белгилаб бўлмас экан. Шу туфайли алоҳида олинган оилаларнинг иқтисодий хавфсизлигини ҳам ўлчаш бироз мураккаблик туғдиради.

Шуни таъкидлаш жоизки, охириги йилларда мамлакатимизда тинчлик барқарорлашиб, қамбағаллик, жиноятчилик, коррупция каби салбий ҳолатларга чек қўйиш учун катта тadbирлар амалга оширилди. Натижада оила ва унинг асосий субъекти бўлган инсон ҳаётидаги барча хавфсизликларнинг таъминланиши рўй бермоқда. Бунда самарали давлат бошқаруви, давлатнинг бош ислохотчилик сиёсати катта аҳамият касб этмоқда. Натижада кенг кўламли ислохотларни амалга оширишда мамлакат ва унинг аҳолиси деярли зиён кўрмади.

Мамлакатимизда тегишли халқаро ташкилотлар томонидан ҳар бир аҳолининг ҳаёт сифати ва инсон ривожланишнинг мониторинги олиб борилмоқда. Бу мониторингнинг аҳамиятли жиҳати қўйдаги вазифаларни амалга оширилишини таъминлаш имкониятига эга эканлиги билан характерлидир.

Биринчидан, инсон ҳаёти сифати ва тараққиётидаги салбий йўналишларни ўз вақтида аниқлашни таъминлашга хизмат қилади. Бу эса ўз навбатида, мазкур масала бўйича йўл қўйилиши мумкин бўлган камчиликларни олдиндан чорасини кўриш тизимини яратиш имконини беради. Бу тadbир ҳаёт хавфсизлигини таъминлашнинг муҳим шартларидан биридир.

Иккинчидан, оила ва инсон ҳаёт сифатига оид қабул қилинган қарорларни баҳолашга ва уларнинг самарадорлигини аниқлашга имкон туғдиради ва шулар орқали қабул қилинаётган қарорларнинг тахминий оқибатларини баҳолайди. Бу ўта муҳимдир. Чунки камчиликларни ўз вақтида аниқлаш имконини беради. Камчиликлар йўл қўйилгандан кейин эмас, балки воқелик содир бўлмасдан олдин уларни бартараф қилиш имконияти туғилади. Бу жуда катта самарали жараён бўлиб ҳисобланади. Бу ишлар том маънода қараладиган бўлса инсоннинг ҳаёт хавфсизлигини таъминлаш учун катта аҳамиятга эгадир.

Оила ҳўжаликларида ҳаёт хавфсизлигини таъминлашда халқаро ташкилотлар олиб борадиган мониторинг ҳам аҳамиятли. Чунки бунинг натижаси давлат сиёсатидаги инсон қизиқишлари

ўстуворлигини кўчайтириш имкониятини яратади. Бунда инсон ҳаётининг сифати ва тараққиёти биринчи ўринда туради, чунки у ўзоқ муддатли ҳаракат қилувчи тенденция тўғрисидаги объектив фикрни таъминлай олади. Мамлакатимизда олиб борилаётган иқтисодий-ижтимоий сиёсатнинг негизи айнан шу масалалар ечимига қаратилган. Бу ҳолат жаҳонда рўй берган молиявий-иқтисодий инқироз даврида ҳам Ўзбекистонда иқтисодий ўсишнинг таъминланганлиги билан белгиланиб турганлигини кўриш мумкин. Бу ҳолат нафақаг мамлакатнинг балки ҳар бир инсоннинг ҳаёт хавфсизлигини таъминлаш имконини бериб турибди.

Инсон хавфсизлиги таъминланмаган жойда давлат хавфсизлиги ҳақида гапириш ва мос равишда, давлат хавфсизлиги таъминланмаган жойда инсон хавфсизлиги тўғрисида гапириш ҳам мумкин эма. Бу иккала ҳолат бир-бири билан ўзвий боғлиқ жараёнлардир.

Шундай қилиб, жамиятнинг қарорлар қабул қилишдаги таъсир кўчи ҳаёт сифатини оширишда зарур омил бўла олади. Бу таъсирнинг муҳим жиҳати бўлиб инсон ҳаёти сифати ва тараққиёти мониторинги бўлиб қолади. Шу туфайли ушбу масалани ҳар оила даражасига ва ниҳоят ҳар бир инсон даражасигача тушириш лозимдир. Инсон ҳаёт сифати ва тараққиёти эса — давлат бошқариши самарадорлигининг муҳим омили ва иқтисодий-ижтимоий сиёсатининг ўстувор вазифаси бўлиб қолади.

Инсоннинг иқтисодий ва ижтимоий хавфсизлиги мамлакат хавфсизлигининг асосий қисмини ташкил қилади. Ҳар бир мамлакат инсон хавфсизлигини таъминламас экан, ушбу мамлакатда умумий хавфсизлик ҳақида гапиришга ҳам ҳожат бўлмайди. Инсоннинг иқтисодий хавфсизлиги — бу шундай ҳолатки, унда инсоннинг ҳаётий манфаатлари муҳофазаси учун тегишли замин яратилиб, унинг ижтимоий ривожланиши таъминланади ва инсон ва жамият муҳофазаси кафалатланиди.

Инсон шахсининг иқтисодий хавфсизлиги миллий иқтисодий хавфсизликнинг таркибий қисми бўлиб, унинг даражаси муайян давлатнинг ижтимоий-иқтисодий сиёсати билан белгиланиди.

Бизнинг мамлакатимизда инсоннинг барча хавфсизлигини, шу жумладан иқтисодий хавфсизлигининг ҳам ҳуқуқий асоси бўлиб Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг инсоний ҳуқуқлари ва ҳақларини кафолатлайдиган ЎЗР Конституцияси, ЎЗР Фуқаролик Кодекси, ЎЗР қонун ва қонуний актлари ҳисобланади.

Инсон иқтисодий хавфсизлигининг объекти ва субъекти мавжуд. Унинг объекти бўлиб алоҳида фуқаролар ва жамиятнинг барча

аъзолари хисобланади. Инсон иктисодий хавфсизлигининг субъекта булиб эса, ишчи уринлари салохияти, ижтимоий таъминот ва ишлаб чиқариш сохалари хисобланади. Чунки инсоннинг Уз манфаатлирини химоя қилиш учун, энг аввало иш уринларига эга булишлари керак. Иш Уринлари билан бирга ижтимоий муҳофаза тизими тизимли тарзда ишлаши ва у давлатнинг дастурий устувор вазифаси сифатида доимий равишда эътиборда булиб туришлари лозим. Нихоят, инсонинг барча моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириб туришлиги учун моддий ишлаб чиқариш соҳаси ҳам етарли даражада ривожланган булишлари лозим.

Инсон иктисодий хавфсизлиги соҳасининг предмети ҳам мавжуд. Бунга давлатнинг иктисодий фаолияти ва инсон камолотига қаратилган иктисодий сиёсатини олиш мумкин. Булар таркибига қуйидагиларни киритиш мумкин. Биринчидан, инсон иктисодий хавфсизлиги тизимига салбий таъсир этувчи омилларнинг тахлили ва синтези. Буни, юқорида таъкидланганидек, давлат узининг диққат марказида доимий тарзда ушлаб турмоғи лозим. Иккинчидан, ижтимоий-иктисодий сиёсатнинг муқаммал булмаганлигини қопловчи давлатнинг иктисодий сиёсатини ва институцион ҳолатини инобатга олувчи сиёсатни юритишни тақозо қилади.

Инсон шахеига қаратилган иктисодий хавфсизликнинг давлат стратегияси уз ичига қуйидагиларни олиши мумкин. Энг аввало давлат ички ва ташқи хавфлардан воқиф булиши ва унга қарши чораларни олдиндан қўра билиши, инсон иктисодий хавфсизлигини таъминлаш учун тегишли шароитнинг яратилиши ва унга мўълоқ **булган** иктисодиётнинг мезон ва курсаткичларининг амал қилиш даражаси, мамлакатда иктисодий, ҳуқуқий ва маъмурий таъсир чоралар негизида инсоннинг муҳим ҳуқуқларини химоя қўпқанЛйги, инсонинг иктисодий хавфсизлиги бўйича давлат стратегиясини бажариш устидан қаттиқ назоратнинг урнатилганлиги қабиларни таъминлашни тақозо қилади.

Иктисодий адабиётларни Урганиш ундаги тавсиялар билан танишиш инсон иктисодий хавфсизлигини, фуқаролар ҳаётининг барқарорлигини таъминлашга қаратилган чоралар тизимини ишлаб чиқаришни ва амалга ошириш лозимлигини тақозо қилди. Бир қанча адабиётларни умумлаштириб, инсон иктисодий хавфсизлигини, фуқаролар ҳаётининг барқарорлигини таъминлаш учун қуйидаги масалаларга алоҳида аҳамият берилиши лозим деган ҳулосаларга қелинди:

- аҳолининг озик-овқат билан таъминланганлигига тўлиқ даражада эришишни;
- иш билан таъминланганлик даражасининг юқорилиги ва ҳамиша иш жойларининг мавжудлиги;
- малакали мутахассисларнинг ўз иш жойларига эга бўлишлиги, малакали иш жойларининг очилиши;
- ишлаб чиқариш, иш бажариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларининг мунтазам такомиллашиб бориши ва шунга мос равишда техника ва технологик янгиланишларга эришишнинг яхшиланганлиги;
- маълумот олиш учун тегишли шароитнинг яратилганлиги;
- ахборот олиш ҳуқуқининг эркинлиги ва очиклиги;
- мамлакатда тиббий хизмат кўрсатишнинг яхши йўлга қўйилганлиги;
- пенсионерларни етарли пенсия ва ногиронларни тегишли нафақа билан таъминлаш даражасининг юқорилиги;
- тижорат банкларида шахсий омонатлар хавфсизлигининг таъминлаш даражасининг юқорилиги;
- коммунал-ўй-жой хизматлари билан таъминланганлик даражасининг меъёрга мос келиши;
- қулай экологик шароитларнинг мавжудлиги, уни таъминлаш бўйича қўрилаётган чораларнинг самарадорлиги;
- ҳаётда инновация ва инвестицияларга эҳтиёжнинг мавжудлиги кабилар.

Оила иқтисодий хавфсизлиги давлат ижтимоий-иқтисодий сиёсати билан вобаста боғлиқ бўлиб, эҳтиёжларни қондирмоқ учун етарли бўла оладиган даромад даражасига эришишни назарда тўтади. Чунки, тегишли миқдорда даромад олинмаса, шу олинган даромаднинг миқдори тегишли тарзда оила харажатларини қоплай олмаса оилаларнинг, шу жумладан инсоннинг иқтисодий хавфсизлиги тўғрисида гап юритиш мураккаб бўлади. Шу туфайли иқтисодий хавфсизликни таъминлаш масаласи умумий иқтисодий хавфсизлик таркибида ҳам устуворликни ташкил қилади.

Оила ва инсоннинг хавфсизликлари тизимида ижтимоий хавфсизлик масаласи ҳам мавжуддир. Уларнинг ижтимоий хавфсизлиги мамлакат иқтисодиётининг ҳамда ижтимоий соҳанинг, шу жумладан соғлиқни сақлаш, таълим, маданият ва социал соҳаларнинг шундай ривожланиш даражасига эришишни талаб қиладики, индивиднинг фаровонлиги учун тегишли маҳсулотлар ва

хизматларнинг етарлилик даражаси юкори, яъни уларнинг хажми ва сифати тегишли эхтиёжлари тулик тарзда кондирадиган даражада булишликни такозо килади. Бу борада мамлакатимизда жиддий ишлар амалга оширилмокда. Президентимиз таъкидлаганидек, "Ижтимоий ривожланиш, биринчи навбатда, таълим ва согликни саКлаш сохаларининг моддий техник базасини мустахкамлаш ва уларни жихозлаш масалалари, ҳеч шубҳасиз, жорий йилда ҳам диккатимиз марказида булади"⁸³, дейилган. 2011 йилда таълим ва согликни сақлаш соҳаси учун ижтимоий мақсадлар учун йуналтирилган (60 фоиз) харажатларнинг 48 фоизи ёки 2010 йилга нисбатан 1 триллион 800 миллиард сум куп маблаг сарфланади⁸⁴.

Оила ва инсон иктисодий хавфсизлигини таъминлаш масаласи, юкорида таъкидланганидек, муҳим масалалардан бири булиб ҳисобланади. Бу масалани ҳал қилишда бир қанча муҳим жиҳатларга алоҳида аҳамият қаратиш лозим булади. Ҳозирги шароитда оила ва инсон иктисодий хавфсизлигини таъминлашнинг асосий йуналишлари сифатида қуйидагилар эътироф этилган:

- озик-овкат хавфеизлиги;
- экологик хавфсизлик;
- ишчи кучининг сифати;
- согликни сақлаш;
- узлуксиз таълимнинг жорий қилинганлиги;
- юкори бандлик;
- уй-жой ва коммунал хизматлар билан таъминланганлик даражаси;

- аҳоли миграцияси ва бошқалар.

Мамлакатимизнинг иктисодий-ижтимоий ҳаётида иктисодий хавфеизликнинг ҳамма жиҳатлари эътиборни талаб қилади. Улардан бири озик-овкат хавфеизлигидир. Бу масаланинг муҳим жиҳати, утиш даврининг бошланғич ғалласида нима бўлеа ҳам аҳолининг, хусусан оилаларнинг. озик-овкатларга булган эхтиёжини таъминлашдан иборат бўлеа, бугунги кунда ва келгусида асосий эътиборни узимизда ишлаб чиқариш эвазига озик-овкат маҳсулотлари билан таъминлаш масаласи устувор бўлмоғи лозим. Бу борада ислохотлар босқичма-босқич амалга оширилиб келинмокда.

⁸³ Каримов И. А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз таракқиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади: 2010 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иктисодий ривожлантириш якуналари ва 2011 йилга муқаддасланган энг муҳим устувор йуналишларига бағишланган ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси, 2011 йил 21 январь/ И.А.Каримов - Т.: Ўзбекистон, 2011. - 36 б.

⁸⁴ 9-ша жойда. - 36 б.

XXI асрнинг бошларида иктиодиётнинг ривожланиш суръатлари ўсиши ва давлатга қарашли табиатни муҳофаза қилиш тизимидаги айрим оксоқликлар туфайли атроф-муҳитга салбий таъсирлар кўчайди. Бунга тамошабин бўлиб туриш кечирилмас ҳол эди. Шу туфайли ушбу муаммоларни бартараф қилишнинг кескин чоралари кўрилди. Натижада 2010 йилга келиб мамлакатимизда экологик ҳаракат тизими ташкил қилинди. Буларнинг ҳаммаси мамлакатимизнинг ва ҳар бир инсоннинг ҳавфсизлигини таъминлашда муҳим омиллардан бири бўлиб қолмоқда. Ушбу ҳаракат томонидан сайланган 15 нафар депутатлар Ўзбекистон Республикаси Олий мажлиси Қонунчилик палатисида алоҳида фракция сифатида фаолият кўрсатмоқда. Улар экологик вазиятни ўнглашга қаратилган қонунларни қабул қилиш ва олдингиларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш орқали такомиллаштириш устида тегишли ишларни амалга оширмоқда.

Маълумки, экологик вазиятнинг ёмонлашуви аҳоли соғлигининг ёмонлашувига, аҳоли ўртасида ўлимнинг ўсишига ва ҳаётнинг ўртача давомийлигининг ўзгаришига сезиларли таъсир қилади. Шу туфайли мамлакатлар аҳволига баҳо беришда экологик вазият асосий меъзонлардан бири сифатида қаралади. Экспертлар маълумотларига кўра, Ўзбекистон Республикасидаги ҳозирги экологик аҳволни ўнглаш учун бир қанча тадбирларни амалга оширилишини тақозо қилади. Бу тадбирлар, бизнинг фикримизча, қўйдагилардан иборат бўлиб қолмоқда.

Биринчидан, олдинги йиллардаги ифлосланишлардан ва бошқа экологик таъсирлардан қутилиш лозим бўлмоқда. Бунинг учун ҳозирги экологик вазиятни ўнглаш масаласига катта аҳамият беришни тақозо қилади. Чунки ушбу вазиятни ўнгламасдан туриб, ҳаёт даражасининг сифат босқичига ўтиш мураккаблигича қолаверади.

Иккинчидан, иктисодиётни саноатлаштириш жараёнида, турли зарарли чиқиндиларга барҳам бериш билан боғлиқ ифлосланишлардан ҳоли бўлишимиз лозим. Бунинг учун ҳам тегишли тизимли тадбирлар амалга оширишмоқда.

Учинчидан, кишлоқ хўжалигини кимёлаштиришдан имкон қадар органик ва маҳаллий ўғитлардан фойдаланиш масаласига ўтиш лозимлигини ҳам таъминлаш зарурати туғилди. Бу борада анча ишлар қилинди. Аммо бутунлай қутилиш учун анча ишларни амалга оширишга тўғри келади.

Тўртинчидан, табиий ресурсларидан аёвсиз фойдаланишга чек қўйилишга эришиш, улардан оқилона фойдаланиш дастурига ўтишни таъминлаш лозимдир.

Бешинчидан, оролбўйи минтақаларида экологик вазиятни ўнглаш билан боғлиқ тадбирларни янада жонлантириш ва унинг зарарли оқибатларига барҳам бериш чораларини кўриш.

Олтинчидан, инсон фаолияти таъсиридан бутун сайёрамиздаги глобал ўзгаришларни инобатга олган ҳолда халқаро ҳамжамиятга таклифлар билан чиқиш ва уларни амалга оширишга эришиш йўлидаги ишларни давом эттириш лозимдир.

7.2. Оила ҳўжалигида меҳнат хавфсизлигини таъминлаш масалалари

Меҳнат инсоннинг мақсадга мувофиқ онгли фаолияти бўлиб, энг аввало, табиат предметларини ўзгартириб, одамлар эҳтиёжга мос предметларни яратишни англатади. Биз ҳар куни фойдаланадиган уй рўзгор буюмлари инсон меҳнатининг маҳсули ва унинг натижасидир. Умуман олганда меҳнат кишилиқ жамияти ҳаётининг асосий шarti, чунки у туфайли инсониятнинг яшаш учун зарур бўлган моддий ва маънавий неъматлар (интеллектуал мулк) яратилади.

Қундалиқ ҳаётимизда, оила ишларида минглаб юртдошларимиз тирикчилик ишлари билан банд бўлишади. Оилада меҳнат хавфсизлиги – ишлаб чиқаришнинг биринчи босқичи бўлиб, бу ерда ишчи кучи такрор ишлаб чиқарилади. Оилада иш шароитлари ва жойларининг тартибли ва тўғри жихозланганлиги – меҳнат унумдорлигини оширишга, кўрсатиладиган хизматларнинг сифатли бўлишига, ресурсларни самарали ишлатишга, оила аъзоларининг соғлигининг тақлинишига олиб келади. Инсон меҳнат маҳсули натижасида бирорта эҳтиёжини қондиради ва қилган меҳнатидан қаноатланиш ҳосил қилади. Шу тариқа ушбу ҳолат инсон меҳнатининг бардавомлигини таъминлаш учун асосий омил бўлиб ҳисобланади.

Оилада, инсон ҳаётининг асосий қисми ўтади. Шу ерда инсоннинг қобиляти ва истеъдоди намоён бўлади, унинг билимлари кенгайиб боради. Оилада қилинадиган меҳнатда инсон жисмонан тобланади, иродаси ва феъл атвори чиникади.

Меҳнатқашларнинг ҳаёти ва соғлигини муҳофаза қилиш Ўзбекистон Республикасининг меҳнат қонунлари кодекси билан ҳамда хавфсизлик техникаси ва ишлаб чиқариш санитариясига оид нормалар билан қафолатланган.

Мехнатнинг натижаси инсон учун. Инсон меҳнати эса, узи учундир. Инсон меҳнат килиш орқали жамиятни ривожлантирса, бир вақтнинг ўзига ўзини такомиллаштиради. Шу туфайли инсон капиталига инвестицияларни қўйиш, унинг меҳнат қилиш қобилиятини сақлаш имконини ҳам беради. Шу туфайли ҳар бир инсонга меҳнат қилиш имконияти билан бирга, унинг ҳавфсизлигини таъминлайдиган тадбирларни амалга оширадиган тартиб урнатилиши лозим. Мамлакатимизда инсон капиталини такомиллаштиришга қаратилган қўлаб тадбирлар амалга оширилмоқда. Ўзбекистонда ташкил этилган "Таълим муассасаларини реконструкция қилиш, мукамал таъмирлаш ва жиҳозлаш жамғармаси"нинг 357 миллиард сум миқдордаги маблағи ҳисобидан 2011 йилда 336 та таълим муассасини, 65 та болалар мусика ва санъат мактабини, қарийб 1500 та компьютер синфини ташкил қилишни таъминлаш, шунингдек, 118 та спорт залини қуриш ва жиҳозлаш қўзда тутилмоқда⁸⁵. Қуриниб турибдики, инсон капиталига, унинг такомилла-шувига давлат миқёсида катта аҳамият берилмоқда. Худди шунда эътибор, ҳар бир оилادا ҳам бўлиши лозимлигини ҳаётнинг ўзи такозо қилмоқда.

Меҳнат қонунларда меҳнат бозорининг самарали амал қилишини, адолатли меҳнат шароитларини, ходимларнинг меҳнатга дойр ҳуқуқини ҳимоя қилинишини, меҳнат унумдорлиги ўсишини, иш сифатини яхшиланиши ва шу асосида меҳнат билан бирга мулкчиликнинг турли шаклдаги қорхоналарда меҳнат шартномаси бўйича ишлаётган барча шахсларнинг меҳнатга дойр муносабатларини тартибга солади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ ҳар бир киши меҳнат қилиш, қонунда белгиланган тартибда эркин иш танлаш, адолатли меҳнат шароитларида ишлаши ва ишсизликдан ҳимояланиш ҳуқуқига эгадир. Мамлакатимизда мажбурий меҳнат тақиқланади. Республикамизда меҳнат қонунчилиги фақатгина иш шароитини яхшилаш ва бахтсиз ҳодисаларининг олдини олиш вазифаларини белгилаш билан чекланмай, балки ходимларни ишдан бўшатишни ва ходимлар билан қорхона маъмурияти ўртасидаги жанжални муҳокама этишни тартибга солади ва меҳнатқашлар манфаатини ҳимоя қилади.

Мамлакатимиз қонунчилигига асосан аёллар меҳнатидан оғир ишларда ва меҳнат шароитлари зарарли бўлган ишларда, ер ости

⁸⁵ Каримов И. А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз таракқиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. 2010 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш йўналиши ва 2011 йилга муъалланган энг муҳим ўстувор йўналишларига бағишланган ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси, 2011 йил 21 январь / И.А.Каримов. - Т.: Ўзбекистон, 2011. - 37 б.

ишларида фойдаланиш таъминланади. Хомиладор аёлларни ва боласи уч ёшга етмаган аёлларни тунги ишларга жалб қилишга, иш вақтидан ташқари ишлатишга, дам олиш кунларида ишлатишга ва хизмат сафарига юборишга йўл қўйилмайди. Аёлларга боласи бир ярим ёшга еткунга қадар қисман ҳақ тўланадиган отпусқа берилади. Бундан ташқари, боласи уч ёшга тўлгунга қадар қўшимча отпусқа ҳам берилади. Аёлларни хомиладорлигини ёки боласи борлигини боҳона қилиб, ишга қабул қилмаслик ёки иш ҳаққини камайтириш таъқиқланади.

Меҳнат хавфсизлигини таъминлашга қаратилган тадбирлардан биттаси, 16 ёшга тўлмаган шахсларни ишга қабул қилинишига йўл қўйилмаслигидир. Касб хунар билим юрларининг укувчиларини ўн тўрт ёшга тўлгандан кейин ота-онасининг розилиги билан енгил ишларни бажаришга қабул қилишга йўл қўйилади.

18 ёшга тўлмаган ўсмирлардан оғир ишларда ва меҳнат шароити зарарли ёки хавфли бўлган ишларда фойдаланиш таъқиқланади. Уларни тиббиёт қуригидан утказилгандан кейингина ишга қабул қилишга рухсат этилади. Шунингдек, уларнинг ҳар йили тиббиёт қуригидан ўтиб туришлари шарт. 18 ёшга тўлмаган ўсмирларнинг тунги ва иш вақтидан ташқари ишларга жалб этиш таъқиқланади. Уларни ишдан бўшатиш тумандаги вояга етмаганлар комиссиясининг розилиги билангина йўл қўйилади.

Корхона маъмурияти соғлом ва хавфсиз иш шароитларини яратишлари лозимлиги кўзда тутилган. Маъмурият ишлаб чиқаришда хавфсиз техника воситаларини тадбик қилиш, санитар-гигиеник шароитларини яратиш, турли касбий касалликларни олдини олиш чораларини қуришлари зарур. Шу билан бирга ишчи ходимлар ўртасида техника хавфсизлиги ва ёнғин хавфсизлиги бўйича кўрсатмалар бериб туриш корхона маъмуриятига юкланган.

Маъмурият касаба уюшмаси кўмитаси ҳамда бошқа давлат органлари билан биргаликда бахтсиз ҳодисаларни ўз вақтида кўриб чиқишлари ва тегишли чора-тадбирларни ишлаб чиқишлари шарт. Бу бевосита ходимлар меҳнатининг хавфсизлигини таъминлашга қаратилган бўлиши лозим.

Юқорида зикр этилганларни эътиборга олган ҳолда оилада баркамол инсон шаклланади ва давлатимизнинг ижтимоий-иқтисодий режалар тақдири ҳал бўлади. Шунинг учун оилада меҳнат шароитларининг тўғри, аниқ, сифатли, ўз вақтида баҳолаш, меҳнат жойларини тўғри ташкил қилиб, оила аъзоларининг ҳаёт фаолияти хавфсизлигининг ўзвий қисми бўлган меҳнат жараёнидаги

хавфсизлигини, ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга қаратилган чора-тадбирларни амалга ошириш катта аҳамиятга эга.

Республикада меҳнат хавфсизлиги стандартлари системаси ишлаб чиқилган бўлиб, уларда инсоннинг меҳнат жараёнида соғлигини сақлаш, хавфсиз иш шaroитларини яратиш, турли касалликлардан сақлаш каби қонун қоидалар норма талаблари бўйича тегишли ҳужжатлар ишлаб чиқилган.

Республикада меҳнат муҳофазаси масалалари давлат органлари назоратидадир.

"Ўзбекистон Республикасининг меҳнат кодекси" 1995 йил 21 декабрда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонида қабул қилинган бўлиб, 1996 йил 1 апрелидан қучга киритилган. Ҳозиргача унга бир қанча ўзгиришлар ва қушимчалар киритилган. Ушбу меҳнат кодекси бозор муносабатлари шaroитларини ҳисобга олган ҳолда мулкчиликнинг қайси шаклидаги корхоналарда бўлишига қарамай ишчи ва ходимларнинг меҳнатга дойр ҳуқуқларини ҳимоя қилишни, уларнинг меҳнатга дойр муносабатларини тартибга солади.

Оилага қурсатиладиган хизматларда меҳнат хавфсизлиги чора тадбирлари ҳам ушбу меъёрий ва умумий қоидаларга бўйсинади:

1. Меҳнат шaroитлари бўйича ишжойларини шаходатдан утқизиш халқ ҳужалигининг барча тармоқларидаги корхонапарга, уларнинг мулкчилик шаклидан ва идоравий тобъелигидан қатъий назар, мажбурийдир

2. Иш жойларини меҳнат шaroитлари бўйича баҳолаш ва шаходатдан утқизишнинг асосий максади, фуқароларни санитария-гигиена меърлари талаблари жавоб берадиган, соғлом ва хавфсиз меҳнат шaroитлари билан таъминлашдан иборат.

3. Меҳнат шaroитларини баҳолаш асосида қш жойларини шаходатдан утқизилади.

4. Шаҳодатлаш қуйидагиларни ўз ичига олади:

а) ишлаб чиқариш муҳитининг физикавий, қимёвий ва биологик омиллари, иш жойларидаги меҳнат жараёнининг оғирлиги ва зуриқишини умумий тадқиқотдан (асбоблар ёрдамида) утқизиш;

б) иш жойларини қандай зарарли ва хавфли меҳнат даражалари синфларига қарашли эканлигини асослаб бериш;

в) ишлаб чиқаришлар, муассасалар, ишлар, қасблар, лавозимлар ва қурсатқичларни имтиёзли шартларда нафақа олиш ҳуқуқини берувчи 1,2,3-сонли рўйхатларга қиришини асослаш;

г) ноқулай меҳнат шaroитлари ва алоҳида тусдаги меҳнат шaroитларида ишловчи ходимлар учун қушимча таътил белгилаш;

д) нокулай меҳнат шароитлари учун ходимларнинг имтиёзли нафақа олиш ҳуқуқлари бор ёки йўқлигини тасдиқлаш;

е) нокулай меҳнат шароитларини вужудга келтирувчи сабаб ва омилларни аниқлаш;

ж) юридик шаҳе ва фуқаролар (ишчилар) уртасида юзага келган низоларнинг ечимини топиш;

з) меҳнат шароитларини яхшилаш ва енгиллаштириш мақсадида тадбирлар ишлаб чиқиш.

Оилага курсатиладиган хизматларда меҳнат хавфеизлиги чора тадбирлари учун қуйидаги меърий ҳужжатлар аёсдир:

а) Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси;

б) Ўзбекистон Республикаси Меҳнатни муҳофаза қилиш қонуни;

в) Имтиёзли шартларда нафақа олиш ҳуқуқини берувчи ишлаб чиқаришлар, муассасалар, ишлар, касблар, лавозимлар ва курсаткичларнинг 1,2,3 - сонли рўйхатлари

г) Меҳнатни гигиена бўйича туркумлаш (ишлаб чиқариш муҳитидаги зарарли ва хавфли курсаткичлар, меҳнат жараёни оғирлиги ва қучланиши), Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан белгиланади;

д) меҳнат хавфеизлиги бўйича стандартлар тизими;

е) Санитария-гигиена меърий ҳужжатлари, меҳнат хавфеизлиги бўйича қоидалар;

ж) ишлар ва ишчи касбларининг ягона тариф-малакалаш маълумотномалари;

з) хизматчилар, мутахассислар ва раҳбарларни лавозимлари бўйича малакалаш маълумотномалари;

и) ишчилар касби, хизматчилар ва лавозимларни малакалаштириш бўйича рисолалар.

Қуриниб турибдики, меҳнат хавфеизлиги масаласи қонунлар ва қонуности меърий ҳужжатлари билан тулик таъминланган. Улар замон талабларидан қелиб қиккан ҳолда тақомиллаштирилиб қорилмовда. Эндиги вазифа ҳар бир қорхонада ушбу қонун талабларига тулик амал қилинишини таъминлашдан иборатдир.

7.3. Оила ҳўжалигига хизмат кўрсатиш жараёнида ёнгин хавфсизлигини таъминлаш масалаларни

Ўзбекистон Республикасида иктисодий ислохатларни амалга ошириш ва мамлакат иктисодий салохиятини юкори даражага кўтариш оилалар олдига юкори малакали ва даврнинг замонавий талабларига жавоб берадиган, чукур назарий ва амалий билимларга эга бўлган баркамол авалодни тайёрлаш вазифасини кўяди.

Хар томонлама етук, интилувчан ва замонавий тасаввурга эга бўлган баркамол авлод мустакил давлатимиз тараққиётини ва уни халқаро даражадаги нуфузини кўтарадиган асосий омиллардан биридир. Ҳозирги шароитда кундалик ҳаётимизни табиий газсиз, электр энергиясиз, улардан фойдаланиш эвазига юкори технологияга асосланган турли рўзгор жиҳозларисиз тасаввур қилиш кийин. Булардан тўгри фойдаланиш одамларнинг ҳаёт сифатини таъминлашга қаратилган. Аммо улардан фойдаланишни билмаганлар учун эса, ёнгин ва бошқа хавф-хатарлар унчалик узоқ бўлмайди. Шу туфайли ҳозирги пайтда хар бир оилада ёнгин хавфсизлигини таъминлаш давлат сиёсатининг муҳим иктисодий-ижтимоий масалалардан бири сифатида қаралмоқда.

Меҳнат муҳофазаси билан ёнгин хавфсизлиги ва яшиндан ҳимоя қилиш чамбарчас боғлиқдир. Чунки ёнгинлар ва яшинлар моддий бойликларга зарар келтиради, ҳамда кишилар ҳаётига катта хавф туғдиради.

Ўзбекистон Республикасида энг муҳим социал ва сиёсий муаммо бўлмиш оилаларнинг турмуш шароитини яхшилаш соҳасида чукур ўзгаришларни амалга ошириш, одамларнинг яшаш шароитларини яхшилаш ва енгиллаштириш каби масалалар устида катта ишлар олиб борилмоқда. Ушбу кенг қамровли ишлардан бири ёнгин хавфсизлигини таъминлашга қаратилгандир. Чунки, оила ҳаётини фаолияти хавфсизлигини таъминлашнинг ажралмас ва ўта муҳим қисмларидан бири бу – ёнгин хавфсизлигини таъминлаш ва уни олдини олиш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш ҳисобланади.

Республикада саноат ва кишлок ҳўжалигининг юксалиши, оилалар турмуш шароитининг ўсиши, шаҳар ва кишлокларнинг ободонлашиб бориши ёнгин хавфсизлигини таъминлаш, бу борадаги хар қандай хавфни бартараф этишга бўлган талабларни ҳам ошириб боради. Демак, шундай шароитда хар бир оилада ёнгин хавфсизлигини таъминлашга, бу борада оила аъзоларининг хушёрлигига, ёнгин хавфсизлигини таъминлаш бўйича маълумотнинг етарлилигига

аҳамият бериш лозим бўлади. Бу эса, уз навбатида уларнинг ишончли яшаши учун мустаҳкам кафолат бўлади.

Ёнгин хавфсизлигини таъминлаш оила ҳаётини, меҳнат шароитларини, технологик жараёнларни ва жамиятнинг тинч ва осойишталигини таъминлашнинг ажралмас ва ута муҳим шарти ҳисобланади. Бу жараёнлар бир бири билан узвий боглик бўлиб, уларни бир мураккаб тизим сифатида барча элементларининг биргаликда ишлаши қуринишида қараш лозимдир.

Шуни эътироф этиш керакки, ёнгин хавфсизлиги борасида айниқса, оилалар доирасида тадқиқотлар кам олиб борилган. Буларни инobatга олиб ушбу тушунчанинг назарий жиҳатларига ҳам аҳамият бериш лозим, деган ҳулосага келинди.

Хар қандай жараён ёки категориянинг назарий жиҳати унинг таърифини ишлаб чиқишдан бошланади. Шу туфайли биз ёнгин хавфсизлигининг таърифини беришни мақсадга мувофиқ, деб топдик. Ёнгин хавфсизлиги деганда объектнинг шундай ҳолатига айтиладики, бунда ёнгиннинг келиб чиқишига йул қўйилмайдиган, ёнгин пайдо бўлган ҳақлирда зарарли омилларнинг одамлар ҳаётига таъсир қилишининг олди олинган ҳақда шу объектдаги моддий бойликларнинг сақланиб қолиш қоралари қурилган тадбирлар мажмуасининг мажҳудлиги тушунилади. Бу ерда объект дейилганда оила, қорҳона муассаса қаби субъектлар инobatга олинади.

Ёнгин ва электр хавфсизлиги қатта иқтисодий-иҷтимоий аҳамиятга эга бўлганлиги туфайли, унинг таъминланишини тегишли давлат идоралари томонидан назорат қилинади.

Электр қурилмалари, электр тармоқлари, буг қозонлари, электр станциялари, қишлоқ ҳужалиги қорҳоналаридаги қутариш-тушириш техникаларининг ишлаши ва уларга хавфсиз хизмат қурсатиш қоидаларига риоя қилиниши Давлат энергия назорати инспекцияси томонидан амалга оширилади.

Шу Уринда санитария ҳолатининг ҳам аҳамиятидан келиб чиқиб, уни назорат қилишни Республика соғлиқни сақлаш вазирлигига қарашли Давлат санитария назорати томонидан амалга оширилишини ҳам таъқидлаб қўймоқчимиз.

Маълумки, аҳоли уртасида ёнгин профилактикаси қоидаларига риоя қилишни Ўзбекистон Республикаси ички ишлар вазирлигининг ёнгиндан ҳимоя қилиш Бошқармаси томонидан назорат қилинади.

Ёнгин хавфеизлиги масаласи нафакат ижтимоий ёки иктисодий муаммо, балки у мухандислик нуктаи назардан ҳам таъминланган булиши шарт. Куйда уларнинг мохиятига тухталиб утамиз.

1. Ижтимоий сабаблари. Маълумки, оиланинг яшаш жойлари, саноат корхоналари ва хизмат курсатиш соҳаси корхоналари фаолияти маълум техноген жараёнлар билан боглик ва уларда ёнгин булиш хавфи эҳтимоли доимий сакданади. Демак, уларда ёнгиннинг олдини олиш ва бартараф килиш чора тадбирлари доимий равишда кузда тутилиши керак. Ёнгинни олдини олиш ва уни учуриш агенти сифатида барча жойларда сувнинг булиши ҳамда унинг етарли микдордаги захираси сакланиши шундай чора тадбирларнинг энг асосийси ҳисобланади. Шунингдек, барча истеъмолчиларнинг кундалик эҳтиёжлари учун ҳам сув берилиши шарт. Бу эса уз навбатида аҳоли ва корхоналарга узлуксиз ва етарлича микдорда ҳамда талаб этилган босим остида сув берилишини таказо этади. Ишончлилик ва узлуксизлик курсаткичларига ёнгинга қарши сув таъминоти тизими ҳам шундан кам талаб қўймайди. Демак бу икки тизимнинг бирлаштирилиши ҳар иккала талабларни ҳам бирдай қаноатлантиради. Бу билан ута муҳим икки ижтимоий масала оилаларни доимий сув билан таъминлаш ва ёнгинни олдини олиш ҳамда бартараф килиш уз ечимини топади. Бу ҳолда асосий тамойиллардан бири инсон ва ишлаб чиқариш мавжуд бўлган жойда сув ҳам булиши сузсиз таъминланиши шарт деган талабни келтириб чиқаради.

2. Иктисодий сабаблари. Сув таъминоти тизими узининг мураккаблиги ва уни доимий ишончли ишлашига қуйилган талабларни бажариши учун унга нисбатан катта микдорда моддий техник сарф харажатлар қилинади. Бу тизимнинг сув манбасидан то сувни истеъмолчига етказиб бергунча бўлган барча иншоотлар, уларни жиҳозланиши ва улардан фойдаланиш учун қилинадиган бир марталик ва доимий сарф харажатлар билан боглик. Албатта, ҳар қандай тизим ута ишончли ва доимий узлуксиз фаолият курсатиши учун уни иккита, яъни асосий ишчи ва захира тизими булишини такозо қилади. Шу Уринда ёнгинга қарши сув таъминоти тизимини ичимлик ва ишлаб чиқариш сув таъминоти тизимидан ажратиш ҳам бир вариант сифатида қарапиши мумкин, лекин ёнгинни қачон ва қаерда булиши маълум бўлмагани (балки узок йиллар давомида ҳам бирор ёнгин бўлмаслиги) бу икки тизимни бирлаштирилишининг асосий иктисодий сабабларидан бирига айланади. Ёнгинга қарши сув тармоги тизимининг алоҳида лойиҳалаштирилиши ва қўшимча

иншоотлар курилиши оддий сарф харажатлар билан боғлиқлиги асосий иқтисодий сабаблардан бири ҳисобланади.

3. Муҳандислик сабаблари. Ёнғинга қарши жиҳозлар ва иншоотларнинг ичимлик ва ишлаб чиқариш сув таъминоти тизимига бириктирилиши, улардан фойдаланиш самарадорлигини оширади. Шунингдек улар баъзида икки мақсадда ишлатилади. Яъни, сув заҳираларини сақлаш сизимларида бир вақтнинг ўзида ичимлик сувлари заҳираси ва ёнғинга қарши заҳиралар сақланади. Ёнғин гидрантларининг магистрал сув тарқатиш тармоқларида ўрнатилиши уларнинг эксплуатациясини ва доимий сув билан таъминланишига сабаб бўлади.

Юқоридаги сабабларга кўра ёнғинга қарши сув таъминоти тизими билан бириктирилиши мақсадга мувофиқ. Демак, ёнғинга қарши муаммоларни тўлиқ бартараф этиш учун дастлаб сув таъминоти тизими, унинг иншоотлари, уларни ўзаро боғлиқлиги тўғрисида тушунчага эга бўлиш лозим деган умумий хулосага келиш мумкин.

ХУЛОСА

Корхоналарнинг, шу жумладан, хизмат курсатувчи корхоналар иктисодий хавфсизлигини таъминлаш ва хавфсизлик хизматининг такомиллаштириш билан боглик харажатлар самарадорлиги, уларга таъсир килувчи омилларни хисоблаш ва ички имкониятларни ишга солиш йулларини назарий ва амалий жихатдан тадқиқ қилиш натижасида бир канча хулосаларга келинди, тегишли таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилди:

1. Тадқиқотлар курсатдики, корхоналарнинг, шу жумладан, хизмат курсатувчи корхоналар иктисодий хавфсизлиги, уларнинг турлари ва улар билан боглик тушунчаларнинг назарий масалалари бугунги бозор муносабатлари чуқурлашаётган пайтда ута долзарб масалалардан биридир. Аммо шунга қарамадан, мамлакатимиз олимлари томонидан ушбу муаммо кам тадқиқ қилинган ва шу мавзуга оид адабиётлар етарли даражада нашр қилинмаган. Зеро, бозор муносабатлари шароитида ҳар бир ҳужалиқ юритувчи субъект узининг иктисодий хавфсизлигини муттасил таъминлаб бориши лозимлигидан қелиб чиқадиган бўлсак, мамлакатимизда ушбу мавзуда илмий-тадқиқот ишлари жадал олиб борилиши, унинг қупгина назарий ва амалий масалалари бўйича тавсиялар ишлаб чиқилиши лозимдир.

2. Илмий ишда бозор муносабатларига асосланган эркин иктисодиёт шароитидан ва мамлакатимиз тараққиётининг узиға хос хусусиятларидан қелиб чиқиб "хавфлилик", "хавфсизлик", "иктисодий хавфлилик", "корхоналарнинг ижтимоий хавфсизлиги", "товарлар хавфсизлиги", "ахборотлар хавфсизлиги", "объектнинг хавфсизлиги", "корхоналарнинг иктисодий хавфлилиги", "корхоналарнинг иктисодий хавфсизлиги" каби тушунчаларнинг таърифлари ишлаб чиқилди ва назарий жихатдан асосланди.

3. Хизмат курсатиш билан шугулланадиган субъектларнинг иктисодий хавфсизлигини таъминлаш ҳозирги кунда объектив заруриятга айланганлиги туфайли уни тадқиқ қилишнинг концептуал йуналишлари очиб берилди. Корхоналарнинг иктисодий хавфсизлиги билан боглик муаммолар бугунги кун талабидан қелиб чиқиб ўч гуруҳга бўлинди, яъни буларга назарий муаммолар, ҳуқуқий муаммолар ва амалий муаммолар қириши, ҳар бирининг нималардан иборат эканлиги ҳам курсатиб ўтилди.

4. Ишда корхоналарнинг, шу жумладан хизмат курсатиш билан шугулланадиган субъектларнинг иктисодий хавфсизлигини таъминлаш тамойиллари ва вазифаларига аниқлик киритилди ва улар

маълум даражада тизимлаштирилди. "Корхонанинг иктисодий хавфсизлиги" номли дареликни тайёрлаш ва уни иктисодиётга оид олий УКУ⁸ юртларида ва Урта махсус касб-хунар коллежларида уқитиш лозимлиги асосланди.

5. Тадкикотларимиз натижасида, корхоналар иктисодий хавфсизлигини таъминлашда "Хавфсизликни таъминлаш - БУ САДОКДТЛИЛИК"дир деган тамойилга таяниш мақсадга мувофиқдиги, унинг мазмуни чуқур маънога эга эканлиги, унинг бир канча тадбирларни камраб олиши асосланди. Садокатлиликнинг бош харфлари билан бошланадиган сузларнинг нимани ифода этишига қисқача изоҳ берилди.

6. Корхонанинг иктисодий хавфсизлиги ҳолати, уни ифодаловчи курсаткичлар тизими ва уларни баҳолаш масалалари тадқиқ қилиниб, бугунги кунда корхона иктисодий хавфсизлигини баҳолашда қулланиладиган курсаткичлар тизими ва уларни аниқлаш йўллари ишлаб чиқилди. Хизмат курсатувчи субъектларнинг иктисодий хавфсизлигини баҳолаш учун қуйидаги курсаткичлар тизими тавсия қилинди: режада (меъёردа) қўзда тутилган даражадан кам бўлмаган активлар рентабеллиги ($A_p > A_{pm}$); режада (меъёрдa) қўзда тутилган даражадан кам бўлмаган харажатлар рентабеллиги ($X_p > X_{pm}$); режада (меъёрдa) қўзда тутилган даражадан кам бўлмаган уз маблаглари рентабеллиги ($U_{3p} > U_{3pm}$); режада (меъёрдa) қўзда тутилган даражадан кам бўлмаган сотилган маҳсулот (умумий) рентабеллиги ($C_{mp} > C_{rpm}$). Мазкур курсаткичлар мажмуи корхоналарнинг иктисодий хавфсизлик даражасини ифодалайди. Шу туфайли уларнинг ҳар бирининг аниқланиш йўллари ва моҳияти очиқ берилди.

7. Бозор муносабатлари шароитида ҳуқуқ сураётган ҳаётий заруриятдан келиб чиқиб, корхоналар иктисодий хавфсизлигини ифодаловчи курсаткичлар тизимидан комплекс курсаткични аниқлаш йўллари курсатиб берилди ва уларга аниқ маълумотларни қўллаган ҳолда баҳолаш усуллари ишлаб чиқилди ва амалиётга тавсия қилинди.

8. Ҳозирги шароитда ҳар бир корхона таркибида махсус хавфсизлик хизмати бўлими фаолият курсатиши лозим, деган ҳулосага келинди. Бунинг учун хавфсизлик хизмати билан шугулланадиган бўлим ва унда иктисодий хавфсизлик билан шугулланадиган масъуллар бўлиши лозимлиги асосланди.

9. Корхоналарнинг иктисодий хавфсизлигини баҳолашда унинг самарадорлигига алоҳида аҳамият бериш лозимлигидан келиб чиқиб, уни баҳолаш учун бир канча курсаткичлар: корхонада банд бўлган

хавфсизлик хизмати 1 нафар ходимга тугри келадиган сотилган махсулот хажми; курикланадиган 1 сум корхона активларининг уртача йиллик кийматига тугри келадиган сотилган махсулот хажми тавсия килинди.

10. Мамлакатимизда икшсодиёт фанига илк бор "Корхонанинг иктисодий хавфсизлик нуктаси", "Иктисодий хавфсизлик чегараси" ва "Иктисодий хавфсизлик даражаси" деган тушунчалар киритилиш лозимлиги асосланди.

11. Ишда корхонанинг иктисолий хавфсизлиги узгаришига бевосита таъсир килувчи бир канча гуруҳ омиллар аниқланди. Биринчи гуруҳ омилларга куйидагиларнинг кириши асосланди: доимий харажатлар микдори; узгарувчи харажатлар микдори; сотилган махсулот хажми; иктисодий хавфсизлик нуктасига эришиш лозим булган хизматлар микдори; доимий харажатлар копланадиган хавфсизлик нуктасига эришиш лозим булган хизматлар микдори; корхона тулайдиган солиқлар ва бошқа мажбурий туловларнинг микдори. Ушбу омилларнинг корхоналарнинг иктисодий хавфсизликка таъсирини кучайтириш имкониятлари назарий жихатдан курсатилиб берилди.

12. Корхонанинг, шу жумладан хизмат курсатувчи субъектлар фаолиятининг иктисодий хавфсизлик даражасини аниқлаш, уни самарали бошқариш учун асос булишини инобатга олиб, ушбу курсаткичнинг даражасини аниқлаш усули ишлаб чиқилди. Шунингдек, хизмат курсатувчи субъектларнинг иктисодий хавфсизлик даражасига ҳам бир канча омиллар таъсир килиши исботланди. Ушбу омиллар жумласига корхонанинг уз маблаглари самарадорлиги, мажбуриятларнинг уз маблаглари билан копланиш коэффициенти, фойданинг мажбуриятлар билан копланиш коэффициенти, харажатлар рентабеллиги кабиларнинг кириши асосланди. Ушбу омилларнинг натижа узгаришига таъсирини аниқлаш усуллари ва корхонанинг иктисодий хавфсизлик даражасини оширишнинг ички имкониятларини ахтариб топиш йуллари ишлаб чиқилди.

13. Тадкиотларимиз курсатдики, корхоналарнинг иктисодий хавфсизлигини таъминлашга кетган харажатларнинг самарадорлигини битта курсаткич билан ифодалаб булмаслиги туфайли уни тулик ифодалаш учун курсаткичлар тизимидан фойдаланиш максадга мувофикдиги илмий жихатдан асосланди ва мазкур курсаткичлар тизими ишлаб чиқилди ва хар бир курсаткични аниқлаш йуллари тавсия килинди. Булар таркибига корхоналарнинг

иктисодий хавфсизлигини таъминлаш учун сарфланган харажатларнинг самарадорлиги, яъни ушбу харажатларнинг бир сумига тугри келадиган хавфсизлик таъминланмаган тавдирда йукотилиш эхтимоли бор булган маблагларнинг микдори; корхоналарнинг иктисодий хавфсизлигини таъминлаш учун сарфланган харажатларнинг мулкни саклаш билан боглик самарадорлиги; корхоналарнинг иктисодий хавфсизлигини таъминлаш учун сарфланган харажатларнинг сотилган махсулот билан боглик самарадорлиги; корхоналарнинг иктисодий хавфеизлигига сарфланган харажатларнинг рентабеллиги каби курсаткичларни киритиш лозимлиги асосланди. Ушбу курсаткичларни аник маълумотларни куллаган холда бахолаш ва тахлил килиш шуни курсатди, уларнинг узгариш суръатида баркарор усиш ёки камайиш тенденцияси сезилмайди. Бир-икки йил мобайнида мазкур курсаткичлар микдорининг камайиши кузатилса, яна бир-икки йил уларнинг купайиш холати руй берган ва аксинча. Бундай холат шуни курсатадики, корхонанинг хавфеизлиги билан боглик харажатларни сарфлашда бирорта меъёрий курсаткичга ёки иш натижасига таянилмайди, улар стихияли тарзда амалга оширилади. Ана шу асосда, энг мухим соханинг оксок холда колиб келаётганлиги, агар бунга муносабат узгартирилмаса, келажакда ҳам шундай булиб колиши мумкишши курсатиб утиЛДи.

14. Мамлакатимизнинг иктисодиёт фанида хизмат курсатувчи корхоналар хавфсизлигини таъминлашга кетадиган харажатлар самарадорлигини ифодаловчи курсаткичлар тизими оркали бахолаш усуллари курсатиб берилди ва уларнинг узгаришига таъсир этувчи омиллар аникланиб, уларнинг таъсирини хисоблаш ва иктисодий тахлилнинг анъанавий усулларини куллаган холда тахлил килиш йуллари ишлаб чикилди. Натижада хизмат курсатувчи корхоналар хавфсизлигини таъминлашга кетадиган харажатлар самарадорлигини ошириш буйича мавжуд ички имкониятлар ахтариб топиш усуллари аник маълумотларни кулланилган холда курсатиб берилди.

Агарда биз ишлаб чиккан тавсиялар амадиётга жорий килинадиган булеа,бу корхоналарнинг, хусусан хизмат курсатувчи субъектларнинг иктисодий хавфсизлигини бирмунча гаъминланиши буйича тегишли чора-тадбирлар ишлаб чикиш учн асос булади. Шунингдек, ушбу ишдаги назарий хулосалардан корхоналарнинг хавфсизлигини таъминлашга дойр илмий-тадкикотларда, корхоналар иктисодиётига оид адабиётларда ушбу масаланинг ёритишши кабиларда ҳам фойдаланиши мумкин.

1-илова. Корхона хавфсизлиги хизмати функциялари*

Корхона хавфсизлиги хизмати функциялари

Маъмурий-
буюриш функцияси

Корхона хавфсизлигига мутасадди хар бир ходимнинг ҳукуки ва мажбурият-ларини ҳамда жавобгарликларининг тартибини белгилаш буйича тегишли қарор қабул қилиш орқали амалга оширилади.

Хужалик-
буюриш функцияси

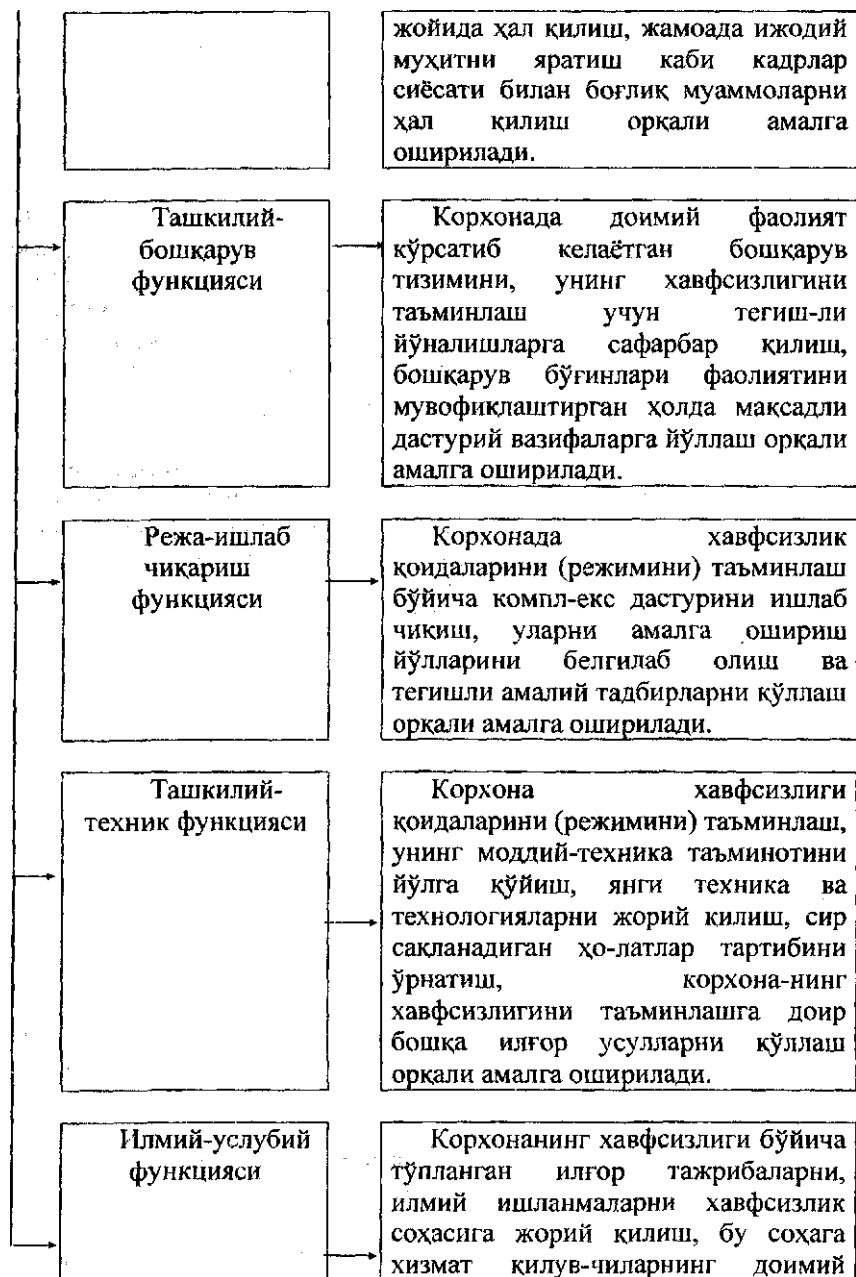
Корхона хавфсизлигини таъминлаш учун тегишли ресурсларни жалб қилиш, унинг моддий ва интеллектуал мулкани сақлаш ва оқилонга фойдаланию буйича хар бир хавфсизлик хизмати мутасадди-ларининг масъулият блан иштироки орқали амалга оширилади.

Х,исоб-назорат
функцияси

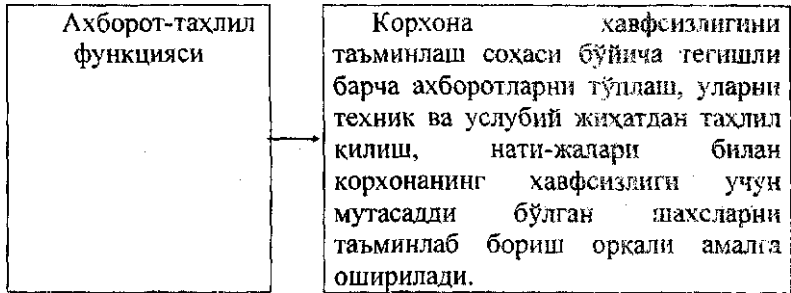
Корхонанинг молиявий барқарор ва тургун ҳолатига хавф тугдирадиган барча ходисаларни, хусусан нопок рақобатчилар, ҳамкорлар ва шахслар-нинг пайдо булганлиги тугрисида ахборот туплаш, уларга нисбатан тегишли чора қуриш молиявий - тижорат фаолиятидаги узулишларга йул қуйилмаслик ҳолатларини назорат қилиш орқали амалга оширилади.

Кадрлар сиёсати
функцияси

Корхона хавфсизлик хизматининг кадрларни жой-жойига қуиш, жамоада ахлокий-рухий мухитнинг бузулган-лигини аниқлаш, низоларни ўз вақтида ва

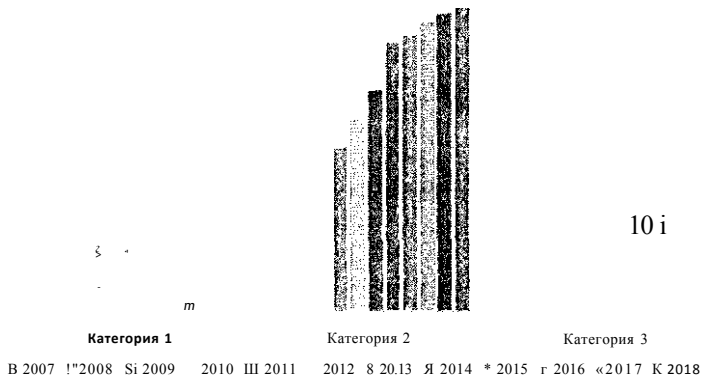

равишда малакасинн ошириш, муаммоларни емиш учун тегишли илмий-тадқиқотлар утказиб уни жорий қилишнинг услубий таъминотини таъминлаш орқали амалга оширилади.

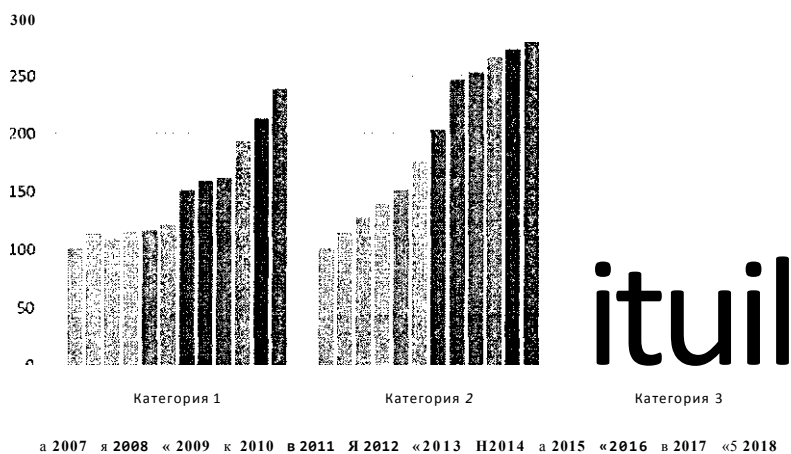
* Абдукаримов Б.А. ва бошқалар. Корхона иктисодиёти. Дарслик. - Т.: Фан, 2005. - Б. 257-259.

1-илова. "ДИОР" МЧЖда иктисодий хавфсизликни таъминлашга сарфланган харажатлар самарадорлигининг 2007-2018 йиллардаги динамикаси

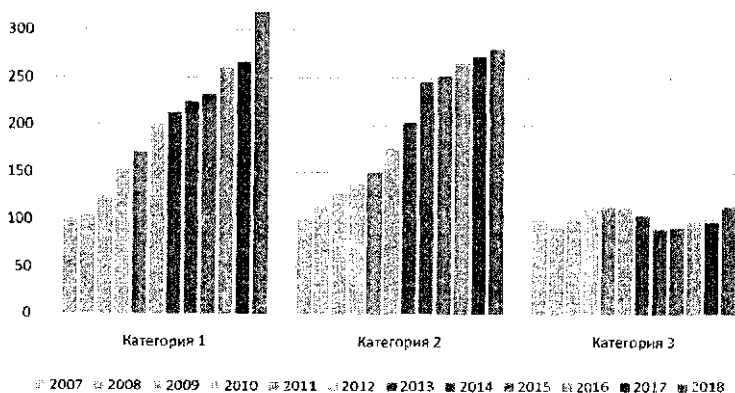
1-диограмма. Хавфсизлик таъмин-ланмаган такдирда йукотилиш эхтимоли бор булган маблаг- ларнинг динамикаси	2-диограмма. Иктисодий хавфсиз-ликни таъминлашга сарфланган харажатлар динамикаси	3-диограмма. Корхоналарнинг иктисодий хавфеиз- лигига сарфланган харажатларнинг самарадорлиги динамикаси
---	---	--

2-илова. "ДИОР" МЧЖда иктисодий хавфсизликни таъминлашга сарфланган харажатларнинг мулкни саклаш билан боглик самарадорлигининг 2007-2018 йиллардаги динамикаси

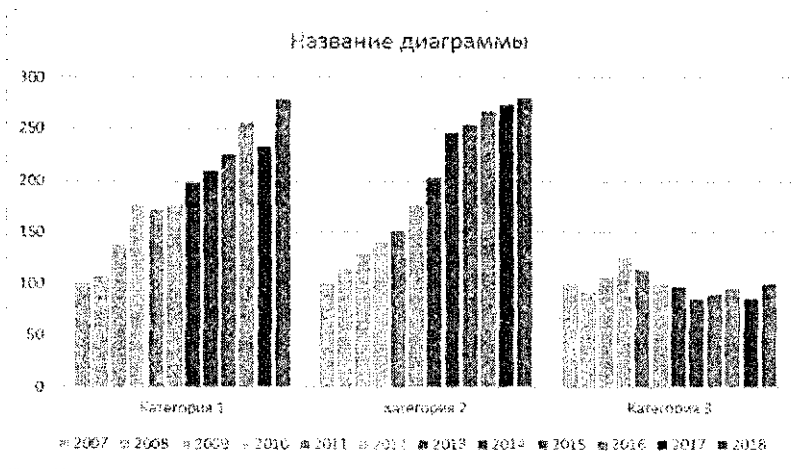
-1-диограмма. Сакланаётган мулкнинг умумий микдори динамикаси	2-диограмма. Иктисодий хавфсизликни таъминлашга сарфланган харажатлар динамикаси	3-диограмма. Корхоналарнинг икти- содий хавфеизлигига сарфланган харажат- ларнинг мулкни саклаш билан боглик самарадорлиги динамикаси
---	--	--

Зҷаҳвал¹ м² ДИОР²т «измат курсатиН! йкгйсьдий
хавфсизликни таъминлашга сарфланган харажатларнинг
сотилган маҳсулот билан боғлиқ самарадорлигининг 2007-2018
йиллардаги динамикаси

1-диограмма. Корхонанинг сотилган маҳсулоти (курсатилган хизматлари) ҳажми	2-диограмма. Иқтисодий хавфсизликни таъминлашга сарфланган харажатлар	3-диограмма. Корхоналарнинг иқтисо-дий хавфеизлигига сарфланган харажатларнинг сотилган маҳсулот билан боғлиқ самарадорлиги
---	--	--

4-жадвал "ДИОР" хизмат курсатиш МЧЖда иктисодий
хавфсизликни таъминлашга сарфланган харажатлар
рентабеллигининг 2007-2018 йиллардаги динамикаси⁸⁶

⁸⁶ Манба: Хизмат курсатувчи корхоналарнинг 2007-2018 йиллардаги ҳисоботлари асосида муаллиф ишланмиси

ҲОИДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РҲХАТИ

1. ХУКУКИЙ МЕЪКРИЙ ХУЖЖАТЛАР

1.1. Ўзбекистон Республикаси конунлари

1.1.1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. - Т., «Ўзбекистон», 2018 йил.

1.1.2. «Гаров тугрисида» 1992 йил 9 декабр.

1.1.3. «Мулкчилик тугрисида» 2003 йил 7 май.

1.1.4. «Корхоналар тугрисида» 1993 йил 7 май.

1.1.5. «Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тугрисида» 1993 йил 7 май.

1.1.6. «Кооперация тугрисида» 1993 йил 28 декабр.

1.1.7. «Фуқаролик кодекси» 1-қисм, 1995 йил 21 декабр Н-қисм, 1996 йил 29 август.

1.1.8. «Меҳнат кодекси» 1995 йил 21 декабр.

1.1.9. «Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тугрисида» 1996 йил 24 апрел.

1.1.10. «Бухгалтерия ҳисоби тугрисида». 1996 йил 30 август.

1.1.11. «Товар бозорларида монополистик фаолиятни теклаш ва рақобат тугрисида». 1996 йил 27 декабр.

1.1.12. «Қишлоқ ҳужалиги корхоналарини санация қилиш тугрисида». 1997 йил 25 декабр.

1.1.13. «Ҳужалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш тугрисида» 1998 йил 24 декабр.

1.1.14. «Инвестиция фаолияти тугрисида» 1998 йил 24 декабр.

1.1.15. «Реклама тугрисида» 1998 йил 25 декабр.

1.1.16. «Баҳолаш тугрисида». 1999 йил 19 август.

1.1.17. «Туризм тугрисида». 1999 йил 20 август.

1.1.18. «Табиий монополиялар тугрисида» (янги таҳрири) 1999 йил 19 август.

1.1.19. «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг қафолатлари тугрисида». 2000 йил 25 май.

1.1.20. «Ташқи иқтисодий фаолият тугрисида» 2000 йил 26 май.

1.1.21. «Фаолиятни айрим турларини лицензиялаш тугрисида». 2000 йил 25 май.

1.1.22. «Аудиторлик фаолияти тугрисида» (янги таҳрири) 2000 йил 26 май.

1.1.23. «Давлат статистикаси тугрисида» 2002 йил 12 декабр.

1.1.24. «Банкроглик тугрисида» (янги таҳрири) 2003 йил 24 апрел.

- 1.1.25. «Фермер хужалиги тугрисида». (Янги тахрирда). 2004 йил 26 август.
- 1.1.26. «Хусусий корхоналар тугрисида» 2003 йил 11 декабрь.
- 1.1.27. «Валютани тартибга солиш тугрисида» (янги тахрир) 2003 йил 11 декабр.
- 1.1.28. «Солик кодекси». (Янги тахрирда). 2008 йил 1 январдан амалга киритилган.
- 1.1.29. «Тадбиркорлик субъектларини ихтиёрий тугатиш тартибини такомиллаштириш мақсадида Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартириш ва қушимчалар киритиш тугрисида». 2007 йил 14 декабр.
- 1.1.30. «Транспорт воситалари эгаларининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий сугурта қилиш тугрисида». 2008 йил 21 апрел.
- 1.1.31. «Рақобат тугрисида». 2012 йил 6 январ.
- 1.1.32. «Хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқларининг қафолатлари тугрисида». 2012 йил 24 сентябр.
- 1.1.33. «Хусусий банк ва молия институтлари ҳамда улар фаолиятининг қафолатлари тугрисида». 2012 йил 17 декабр.
- 1.1.34. «Тадбиркорлик фаолияти соҳасидаги руҳсат бериш тартиб-таомиллари тугрисида». 2012 йил 20 декабр.
- 1.1.35. «Инвестиция фаолияти тугрисида» (янги тахрир). 2014 йил 10 декабр.
- 1.1.36. «Тижорат сири тугрисида». 2014 йил 12 сентябр.
- 1.1.37. «Электрон ҳуқумат тугрисида». 2015 йил 6 ноябр.
- 1.1.38. «Коррупцияга қарши курашиш тугрисида». 2017 йил. 4 январ.

1.2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонлари ва Қарорлари ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг Қарорлари

- 1.2.1. «Хусусий тадбиркорлик субъектлари, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришни янада рағбатлантириш чора-тадбирлари тугрисида». 2003 йил 30 август № ПФ-3305.
- 1.2.2. «Хорижий сармоя иштирокидаги корхоналар томонидан тайёр маҳсулотларни ишлаб чиқаришни қўпайтиришни рағбатлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тугрисида», 2003 йил 20 июн. № ПФ-3267.

1.2.3. «Текширишларни тартибга солиш ва назорат қилувчи органлар фаолиятини мувофиқлаштиришни такомиллаштириш тўғрисида», 1996 йил август.

1.2.4. «Бозор ислохотларини чуқурлаштириш ва иктисодиётни янада эркинлаштириш соҳасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида», 2005 йил 14 июн.

1.2.5. «Тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида». 2005 йил 11 апрел Фармони.

1.2.6. «Тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида». 2005 йил 14 июн.

1.2.7. «Тадбиркорлик субъектлари томонидан тақдим этиладиган ҳисобот тизимини такомиллаштириш ва уни ноқонуний талаб этганлик учун жавобгарликни кучайтириш тўғрисида». 2005 йил 15 июн.

1.2.8. «Тадбиркорлик субъектларини текширишни янада қисқартириш ва унинг тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида». 2005 йил октябр.

1.2.9. «Йирик саноат корхоналари билан касаначиликни ривожлантириш асосидаги ишлаб чиқариш ва хизматлар ўртасида кооперацияни кенгайтиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида». 2006 йил 5 январ Қарори.

1.2.10. «Тижорат банкларида аҳоли омонатлари шартларини либераллаштириш ҳамда кафолатларини таъминлашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида». 2008 йил 20 феврал фармони.

1.2.11. «Шахсий ёрдамчи, деҳқон ва фермер хўжаликларида чорва моллар кўпайтиришни рағбатлантиришни кучайтириш ҳамда чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кенгайтириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида». 2008 йил 26 апрел қарори.

1.2.12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони. // «Халқ сўзи» газетаси. 2017 йил 8 февраль. 1-3 бетлар.

1.2.13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Аҳолига давлат хизматлари кўрсатишнинг миллий тизимини тубдан ислоҳқилиш чора-тадбирлари тўғрисида. 12.12.2017 й. ПФ-5278

1.2.14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори. Тадбиркорлик субъектларига давлат хизматларини кўрсатиш

механизмларини такомиллаштиришга дойр кушимча чора-тадбирлар тугрисида. 01.02.2017 й. ПК-2750

1.2.15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Карори. Инвестиция лойihalарининг лойихд олди хужжатларини ишлаб чиқиш сифатини ошириш тугрисида. 15.03.2017 й. ПК-2836

1.2.16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Кдрори. Хусусийлаштирилган корхоналар билан ишлаш самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тугрисида. 18.04.2017 й. Щ-2895

1.2.17. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Ўзбекистон Республикаси Президента хузуридаги Тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича вакили институтини таъсис этиш тугрисида. 05.05.2017 й. ПФ-5037

1.2.18. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 22 январдаги «2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳдракатлар стратегиясини «Ҳаол тадбиркорлик, инновацион гоёлар ва технологияларни қуллаб-қувватлаш йили»да амалга оширишга оид давлат дастури тугрисида»ги ПФ-5308-сонли Фармони

1.2.19. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Кдрори. Бюджет маълумотларининг очиклигини ва бюджет жараёнида фуқароларнинг ҳаол иштирокини таъминлаш чора-тадбирлари тугрисида. 22.08.2018 й. ПК-3917

1.2.20. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Карори. Илмий ва инновацион ҳаолиятни интеграция қилиш тизими самарадорлигини оширишга дойр чора-тадбирлар тугрисида. 06.08.2018 й. ПК-3899

1.2.21. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Ўзбекистон Республикасида инвестиция муҳитини тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тугрисида. 01.08.2018 й. ПФ-5495

1.2.22. Ўзбекистон Республикаси Президентининг К^арори. Ўзбекистон Республикасида рақамли иқтисодиётни ривожлантириш чора-тадбирлари тугрисида. 03.07.2018 й. ПК-3832

1.2.23. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қ,арори. Аҳолининг ижтимоий заиф қатлами бандлигини таъминлашни рағбатлантиришнинг ташкилий чора-тадбирлари тугрисида. 11.06.2018 й. ПК-3782

1.2.24. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қ,арори. Электрон тижоратни жадал ривожлантириш чора-тадбирлари тугрисида. 14.05.2018 й. ПК-3724

1.2.25. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Кдрори. Иктисодиёт гармокдари ва сохаларига инновацияларни жорий этиш механизмларини такомиллаштириш буйича кушимча чора-тадбирлар тугрисида. 07.05.2018 й. ПК-3698

1.2.26. Ўзбекистон Республикаси Президентининг К^арори. Ички туризмни жадал ривожлантиришни таъминлаш чора-тадбирлари тугрисида. 07.02.2018 й. Г1К;3514

1.2.27. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Ўзбекистон Республикаси туризм салохиятини ривожлантириш учун кулай шароитлар яратиш буйича кушимча ташкилий чора-тадбирлар тугрисида. 03.02.2018 й. ПФ-5326

1.3. Ўзбекистон Республикаси Президенти асарлари:

1.3.1 Каримов И.А. Хавфсизлик ва баркарор тараққиёт йулида. 6 - том. Т.: Ўзбекистон, 1998. - 429 бет.

1.3.2 Каримов И.А. Биз келажагимизни уз кулимиз билан курамыз. 7-том. Т.: Ўзбекистон, 1999. - 412 бет.

1.3.3 Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халкимиз билан бирга курамыз. - Тошкент: "Ўзбекистон", НМИУ, 2017.-488 б

1.3.4 Мирзиёев Ш.М. Миллий тарққиёт йулимизни катъият билан давом этириб, янги босқичка ку тарамыз. 1-жилд. - Тошкент: "Ўзбекистон", НМИУ, 2017. - 592 б.

1.3.5 Мирзиёев Ш.М. Халкимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий бахо. 2-жилд. - Тошкент: "Ўзбекистон", НМИУ, 2018. - 508 б.

1.3.6 Мирзиёев Ш.М. Нияти улуг халкнинг иши хам улуг, хаёти ёруг ва келажаги фаровон булади. 3-жилд. - Тошкент: "Ўзбекистон", НМИУ, 2019. - 400 б.

1.3.7 Мирзиёев Ш.М. Конун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш-юрт тараққиёти ва халк фаровонлигининг гарови. Тошкент: "Ўзбеккистон" НМИУ, 2017.-48 б.

1.3.8 Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамыз. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозими га киришиш тантанали маросими га багишланган Олий Мажлис палаталарининг кУшма мажлиси даги нутк. - Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2017. -56 б.

- 1.3.9 Узбекистон Республикаси Президентга Шавкат Мирзиёевнинг 2018 йил 22 декабрда Олий Мажлисга Мурожаатномаси. // Mtp;ZZuza.uzZQzZ-22 - 12z2Q18.
- 1.3.10 Узбекистон Республикаси Президентга Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 24 январда Олий Мажлисга Мурожаатномаси. // "Халк сузи" газетаси. 2020 йил 25 январь. 19-сон. 1-4 бетлар.

1. КИТОБ ВА ТУРКУМ НАШРЛАРИ

- 2.1. Бир томлик китоблар, монографиялар, дарсликлар, маколалар туплами:
 - 2.1.1. Абдукаримов Б.А. ва бошқалар. Корхона иктисодиёти. Дарслик -Т.: Фан, 2005. - 288 бет.
 - 2.1.2. Анализ экономики. Страна, ркнок, фирма. Под ред. Проф. В.Е.Рыбалкина. Учебник. М.: Международ. Отношения, 1999. - 304 с.
 - 2.1.3. Акбарова З. Товар ва хизматлар бозори статистикаси. Укув кулланма. Т.: Узбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамгармаси нашриёти, 2004. - 144 б.
 - 2.1.4. Амалий иктисодиёт. Укув кулланма. - Т.: Шарк, 1996.
 - 2.1.5. Ахмаджонов Х.И., Рахимов М.Ю. Молиявий тахлил. Укув кулланма. Т.: ТМИ, 2004,- 160 бет.,
 - 2.1.6.Абдуллаев Ё., Иброхимов А., Рахимов М. Иктисодий тахлил: 100 савол ва жавоб. Т.: Мехнат, 2001.- 320 бет.
 - 2.1.7. Акрамов Э.А. Корхоналарнинг молиявий ҳолати тахлили,- Т.: Молия, 2003,- 224 бет.,
 - 2.1.8.Безопасность жизнедеятельности: Учебник для вузов, 2-е изд. / Под ред. Михайлова Л.А. -СПб.: Питер, 2008,- 461 с.
 - 2.1.9.Большой экономический словарь / Под ред. А.Н.Азрилияна. - 4-е изд. доп. и перераб. - М.: Институт новой экономики, 1999. - 1248 с.
 - 2.1.10. Большая экономическая энциклопедия. - М.: Эксмо, 2007. -816 с.
 - 2.1.11. Вахабов А., Иброхимов А., Ишанкулов Н. Молиявий ва бошқарув тахлили. Дарслик. Т.: Шарк, 2005.- 480 бет.,
 - 2.1.12. Гоовой отчет - 2005 / Гадоев Э.Ф., Х^йдаров Ш.У., Ким Л.А.и др. Т.: Изд. дом "Мир экономики и право". 2005. - 432 бет.
 - 2.1.13. Градов А.П. Национальная экономика. 2-е изд. - СПб.: Питер, 2007.- 240 с.

- 2.1.14. Истамов Д.И. и др. Экономическая безопасность предприятия и защита коммерческой тайны. Самарканд. 1995,- 152 бет.
- 2.1.15. Исроилов Б.И. Мол-мулкни соликка тортиш, солик хисоби ва уни тахлил килиш йуллари. Т.: Иктисодиёт ва **хукук** дунёси нашриёт уйи, 2005,- 40 бет.,
- 2.1.16. Ишмухаммедов А.Э. Иктисодий хавфсизлик. Укув кулланма. - Т.: ТДИУ , 2004. - 176 б.
- 2.1.17. Karimov I.A. Tanlangan asarlar to'plami. 1-20 tomlar.
- 2.1.18. Кэмбел Р. Макконелл. Стенли Л.Брю. Экономикс. Принципы, проблемы и полетика. 1-2 книги - М. Республика, 1993.
- 2.1.19. Максютлов А.А. Экономический анализ. М: Единство, 2005.- 544 бет.
- 2.1.20. Менкью Н. Григори. Принципы экономике. Санкт-Петербург. Питер, 1999, - 784 бет.
- 2.1.21. Мухаммедов М.М. ва бошк- Хизмат курсатиш соҳаси ва туризмни ривожлантиришнинг назарий асослари. Монография. - Самарканд: "Zarafshon" нашриёти, 2017. - 300 б
- 2.1.22. Мухаммедов М.М. Экономическая история Узбекистана: от эпохи Тимура до наших дней. Монография. - Т.: "Tafakkur bo'stoni" нашриёти, 2019. - 512 б.
- 2.1.23. Нарзуллаева Д.К. Учебно-методический комплекс по дисциплине «Безопасность в индустрии - сервиса». - Т.: ТГЭУ,- 434 с.
- 2.1.24. Обеспечение безопасности перевозок опасных грузов железнодорожным транспортом / 2-е изд. Под ред. А.В.Кириченко. - Спб.: Питер, 2004,-106 с.
- 2.1.25. Ортиков А.А., Исаходжаев А.Т., Шестаков А.В. Хуфёна иктисодиёт. Укув кулланма. - Т.: УзР ИИВ Академияси, 2002,- 175 бет.
- 2.1.26. Пардаев М.К., Исроилов Б.И. Молиявий тахлил. Т.: Иктисодиёт ва **хукук** дунёси нашриёт уйи, 1999.- 356 бет.,
- 2.1.27. Пардаев М.К. Иктисодий тахлил назарияси. Дарслик. Самарканд. Зарафшон. 2001,- 272 бет.,
- 2.1.28. Пардаев М.К. Лойиха тахлили. Самарканд, СамКИ, 2001. 171 бет.,
- 2.1.29. Пардаев М.К., Абдукаримов И.Т., Исроилов Б.И. Иктисодий тахлил. Укув кулланма. Т.: Мехнат, 2004,- 556 бет.,

- 2.1.30. Парадев М.К., Абдукаримов И.Т., Исроилов Б.И. Корхонанинг иктисодий салоҳияти таҳлили. Т.: Иктисодиёт ва ҳуқуқ дунёси нашриёт уйи, 2003.- 256 бет.
- 2.1.31. Pardayev M.K., Abdukarimov I.T., Isroilov B.I. Iqtisodiy tahlil. Т.: Mehnat, 2004,- 429 - 436 b.
- 2.1.32. Пардаев М.К ва бошқалар. Бошқарув таҳлили. Укув кулланма. Т.: Иктисодиёт ва ҳуқуқ дунёси нашриёт уйи, 2005.- 328 бет.
- 2.1.33. Пардаев М.К., Аминов З.Ю. Корхонанинг иктисодий ҳавфсизлиги ва уни таъминлаш йуллари. Рисола. Самарканд: Зарафшон, 2008.- 47 бет.,
- 2.1.34. Пардаев М.К., Мухаммадиев М.Д. Корхоналар молиявий барқа-рорлигини ифодаловчи курсаткичлар таҳлили (Маъруза матни).-Самарканд, СамКИ,2000.
- 2.1.35. Пардаев М.К- Корхонанинг иктисодий ва молиявий мустаҳкамлигини баҳолаш ва таҳлил қилиш усуллари. - Самарканд, СамКИ, 1997. - 20 бет.
- 2.1.36. Пардаев М.К. Лойиха хатарлилигининг таҳлили. - Самарканд, СамКИ, 2000. - 26 бет.
- 2.1.37. Пардаев М.К. Иктисодий таҳдиднинг предмети, методи ва унда кулланиладиган усуллар. - Самарканд, СамКИ, 1999 - 43 бет
- 2.1.38. Пардаев М.К. Бозор иктисодиёти шароитида корхонада фойда ва рентабеллик таҳлили. - Самарканд, СамКИ, 1998.
- 2.1.39. Пардаев М-К-, Атабаев Р., Пардаев Б.Р. Туризм соҳасини ривожлантириш имкониятлари. Рисола. Т.: 'Fan va texnoloqiya', 2007. -28 б.-2,0 б.т.
- 2.1.40. Пардаев М.К-, Исроилов Ж.И., Исроилов Б.И. Иктисодий таҳлил. Т.: Print Line Group. 2017. - 533 бет.
- 2.1.41. Пардаев М-К-, Холикулов А.Н. Иктисодиёт субъектларида омилли таҳлилни такомиллаштириш. Монография. Т.: Навруз. 2014. — 236 бет.
- 2.1.42. Пардаев МД-, Холикулов А.Н., Рахимов Х.,А. Мехмонхона хужаликларида самарадорликни ошириш муаммолари. Монография. - Т.: "Иктисодиёт" нашриёти, 2013. -212 б.
- 2.1.43. Пардаев М.К-, Ҳдсанов Б.А.ва бошқалар. Молиявий ва бошқарув таҳлили. Укув кулланма. - Т.: Чулпон нашриёти, 2012. - 400 б.
- 2.1.44. Пардаев М., Пардаев О. Камбағалликни баҳолаш ва уни камайтириш йуллари. Илмий-услубий тавсия. Самарканд, СамИСИ, 2020. - 11 бет

- 2.1.45. Пигу А. Экономическая теория благосостояния.: Пер. с англ. Т. 1-2 М: Прогресс, 1985.
- 2.1.46. Попов А.И. Экономическая теория: Учебник для вузов. 4-е изд. - СПб.: Питер, 2006 - 544 с.
- 2.1.47. Пармонов А.Е., Игамбердиев А.И., Дадаев Ф., К'одиров М. Хаёт фаолияти хавфеизлиги. (Лотин алифбосида) Т.: Иктисод-молия, 2007.-196 б.
- 2.1.48. Пардаев М.К., Исроилов Ж.И., Аминов З.Ю., Пардаев О.М. Енгил, озик-овкат саноати ва курилиш индустуричсининг ривожланиши. Рисола. Тошкент: "NGSHIRLIK YOG'DUSI" нашриёти, 2009.-20 б. - 1,25 б.т.
- 2.1.49. Расулов М. Бозор иктисодиёти асослари. Дарслик. Т.: Узбекистон, 1998.
- 2.1.50. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия: 4-е изд., перераб. и доп. - Минск: ООО «Новое знание», 2000.-688 с.
- 2.1.51. Самуэльсон П.А. Экономика. - М.: МП. «Алтон», ВНИИСИИ, 1992.
- 2.1.52. Смид А. Исследование о природе и причинах богатства народов. М.: Соцэкгиз, 1962.
- 2.1.53. Тадбиркорлик омиллари. (Тупловчи Ж.Раззаков). - Т. Мехнат, 1996.
- 2.1.54. Тулаходжаева М.М. Аудит финансового состояния предприятия. - Т.: Мир экономика и права, 1996.
- 2.1.55. Tuxliev I.S., Qudratov G.H., Pardayev M.Q. Turizmni rejalashtirish. Darslik. - Т.: "IQTISOD-MOLIYA", 2010. -257 b.
- 2.1.56. Тухлиев Н., Узбекистон иктисодиёти. - Т.: Укитувчи, 1994 ва 1998.
- 2.1.57. Тухлиев Н., Улмасов А. Ишбилармонлар лугати. - Т.: Комуслар Бош тахририяти, 1993.
- 2.1.58. Уразов К.Б. ва бошкалар. Хизмат курсатиш соҳаси корхоналарида бухгалтерия ҳисоби ва аудитнинг долзарб масалалари. - Т.: "Иктисодиёт" нашриёти. - 2011 - 260 б.
- 2.1.59. Учебник по основам экономической теории. М.: ВЛАДОС, 1994Управленческий учет / Под ред. В.Паляя и Р.Вандер Вила. - М.: ИНФРА - М, 1997. - 475 с.
- 2.1.60. Фатхутдинов Р.А. Управление конкурентоспособностью организации. Учебник. - 2-е изд., испр. и доп. - М.: Эксмо, 2005,- 544 с.

- 2.1.61. Фокус С. Библия предпринимателя. - М.: АСТ: ХРАНИТЕЛЬ, 2008.-343 с.
- 2.1.62. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика: Пер. с англ. М.: Дело ЛТД, 1993.
- 2.1.63. Файзиев Э.С. Сервис соҳасининг иктисодиётдаги урни. Рисола. Т.: 'Fan vatexnoloqiya', 2007. - 16 б.-1,0 б.т.
- 2.1.64. Файзиев Э.С. Сервис тизими фаолияти асослари. Маъруза матни. Самарканд, 2007.-208 б.-13,0 б.т.
- 2.1.65. Хайдаров Ш.У. Лизинг: Признание, оценка и учет / Хайдаров Ш.У., Ортиков Х.А., Тухсанов Х.А. - Тошкент: ООО "NORMA", 2006. - 240 с. -15,0 пл.
- 2.1.66. Хизмат курстиш соҳаси ва туризмни ривожлантиришнинг назарий асослари (Монография) / М.М.Мухаммедов (ва бошк.) - Самарканд: Zarafshon, 2017.-300 б.
- 2.1.67. Хорижий мамлакатлар бозор иктисодиёти моделлари. - Т.: ТДИУ, 1994.
- 2.1.68. Шодиева Г.М. Оила хужалиги фаровонлигини ошириш: муаммолар ва уларнинг ечимлари. Т.: Фан, 2006. - 80-91 бетлар.
- 2.1.69. Экономическая теория. Учебник для студентов ВУЗ, обучающихся по экономическим специальностям. // Шарк. 1999.
- 2.1.70. Экономический анализ деятельности предприятий/ Под ред. Н.В.Дембинского. Минск: Высшая школа, 1981.
- 2.1.71. Экономика предприятия. Пер. с нем.- М.: ИНФРА - М, 1999 - 928 с.
- 2.1.72. Язык бизнеса. Под общей редакцией В.А.Чжена. - Т.: ИПК Шарк, 1995^
- 2.1.73. Улмасов А., Тухлиев Н. Бозор иктисодиёти. Кискача лугат-маълумотнома. Крмуслар бош тахририяти, 1991.
- 2.1.74. Улмасов А. Иктисодиёт асослари. // Мехнат, 1997 - 192 бет.
- 2.1.75. Улмасов А., Шарифхужаев М. Иктисодиёт назарияси. Т.: Мехнат, 1996.
- 2.1.76. Улмасов А., Вахабов А.В. Иктисодиёт назарияси. Дарслик. -Т.: "Иктисодиёт-молия" нашриёти, 2014. - 167-181 бетлар
- 2.1.77. **Ўзбек** тйлининг изохли лугати. М.: «Русский язык», 1981, 1 том. 526 бет.
- 2.1.78. Ўзбекистон Республикаси иктисодиёти. Тузувчи муаллиф Н.Тухлиев. - Т.: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 1998.

- 2.1.79. Кудратов Ф.Х., Пардаев М.К., Абдукаримов Б.А. Сервис ривожии - аҳолининг бандлигини таъминлаш ва фаровонлигини ошириш омили. Рисола. Т.: 'Fan va texnoloqiya', 2007. - 28 б.-2,0 б.т.
- 2.1.80. Кудратов Ф.Х., Пардаев М.К., Шодиева Г.М. Касаначилик - аҳолининг бандлиги ва фаровонлигини ошириш омили. Рисола. Т.: 'Fan va texnoloqiya', 2007. - 32 б.-2,0 б.т.
- 2.1.81. Кудратов Ф.Х., Мирзаев Х.Ж., Пардаев М.К. Агросервисни ривожлантиришнинг асосий йуналишлари. Рисола. Т.: 'Fan va texnoloqiya', 2007. - 16 б.-1,0 б.т.
- 2.1.82. Кудратов Ф.Х., Пардаев М.Д., Ўзбекистоннинг 16 йиллик тараққиёт йули: натижалар ва вазифалар. Рисола. Т.: 'Fan va texnoloqiya', 2007. - 20 б.-2,0 б.т.
- 2.1.83. Хасанов Н., Нажбиддинов С. Корхона молиявий ҳолатини баҳолаш. - Т.: "Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси" нашриёт уйи, 1999. 224 б.

2.2. Куп томлик китоблар:

- 2.2.1. Пардаев М.К. Иқтисодий таҳлил. 6 томлик. (Кулзума ҳуқуқида) - Самарканд, СамИСИ, 2007.
- 2.2.2. Ўзбек тилининг изохли лугати: 80000 дан орти суз ва су? бирикмаси. 5 жилдлик. /Таҳрир хайати: Т.Мизаев (раҳбар) ва бошқалар: ЎзР ФА Тил ва адабиёт институти. - Т.: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2006-2008.

2. ДИССЕРТАЦИЯЛАР ВА ДИССЕРТАЦИЯ АВТОРЕФЕРАТЛАРИ

- 3.1. Есмурсаев Ж.Т. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида маҳаллий солиқлар ва йигимларни ундириш механизмини такомиллаштириш. Иқтисод фан. номзоди. Дис. автореферата, Т.: Банк-молия акад. 2007.-20 б.
- 3.2. Жамолов И.З. Ҳуфиёна иқтисодиётни бартараф этишда солиқ механизмнинг таъсири. Иқтисод фанлари номзоди. Дис. автореферата. Т.: Банк-молия акад. 2005.-21 б.
- 3.3. Қудайберганов Ж.Ш. Анализ динамики валютного курса и влияния его на развитие экономики Узбекистана. Автореферат дис. ... кан. экон. наук. Т.: Банковско-финансовая академия Р Ўз. 2006.- 25 б.
- 3.4. Қудбиев Ш.Д. Ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби ва уни такомиллаштириш. Иқтисод фанлари номзоди. Дис. автореферати. Т.: Банк-молия акад. 2006.-22 б.

- 3.5. Кушманов И.А. Ишлаб чиқариш воситалари ва асбоб-ускуналарни эксплуатация қилиш харажатлари ҳисобининг назарий-услубий масалалари. Иктисод фанлари номзоди. Дис. автореферата. Т.: Банк-молия акад. 2006.-22 б.
- 3.6. Пардаев М.Қ. Иктисодиётни эркинлаштириш шароитида иктисодий таҳдиднинг назарий ва методологияси муаммолари. Иктисод фанлари доктори. Дис. автореферати. Т.: ЎзР Банк-молия академияси, 2002.-43 б.
- 3.7. Тошматов Ш.А. Корхоналар иктисодий фаоллигини оширишда солиқлар ролини кучайтириш муаммолари. Иктисод фанлари доктори илмий даражасини олиш учун тавдим этилган диссертация автореферати. Т.: ЎзР Банк-молия академияси, 2008.-39 бет.
- 3.8. Турсунов У.С. Ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби ва маҳсулот таннаҳи аудитини такомиллаштириш. Иктисод фанлари номзоди. Дис. автореферати. Т.: Банк-молия акад. 2008.-19 б.
- 3.9. Тухтабаев У.А. Муаммоли кредитлар ва уларни бартараф этиш йуллари. Иктисод фанлари номзоди. Дис. автореферати. Т.: Банк-молия акад. 2007.-20 б.
- ЗЛО. Тухсанов Х.А. Процентная политика банков и вопросы его регулирования в условиях рыночной экономики. Автореферат дис. ... кан. экон. наук. Т.: Банковско-финансовая академия Р Ўз. 2005.- 22 б.
- 3.11. Тураев Ш.Ш. Хужалик субъектларининг солиқ юкини оптималлаштириш масалалари. Иктисод фанлари номзоди. Дис. автореферати. Т.: Банк-Молия акад. 2007.-24 б.
- 3.12. Ҳақимов А.Ф. Хусусийлаштирилган мулкнинг бозор қийматини баҳолаш усуллариини такомиллаштириш. Иктисод фанлари номзоди. Дис. автореферата. Т.: ТДИУ, 2005. - 22 б.
- 3.13. Хушбаков П.Ш. Мустиқиллик йилларида Ўзбекистоннинг иктисодий ривожланиши: муаммо ва зиддиятлар. Иктисод фанлари номзоди. Дис. автореферати. Т.: ЎзМУ, 2007. - 32 б.
- 3.14. Қрдилов Б.Д. Бевосита ва билвосита солиқлар Ўртасидаги нисбат муносабатлари ва солиқ тизимини такомиллаштириш масалалари. Иктисод фанлари номзоди. Дис. автореферати. Т.: Банк-молия акад.. 2004.-22 б.
- 3.15. Гойибназаров Б.К. Ўзбекистон Республикасида миллий ҳисоблар тизимини ишлаб чиқишнинг илмий-методологик асослари (Статистик аспект). Иктисод фанлари доктори ... автореферати. Т.: ТДИУ, 2006.-43 б.
- 3.16.

3. ЖУРНАЛ ВА ГАЗЕТАЛАРДАГИ МА^ОЛАЛАРГА ХАВОЛАЛАР

- . Аминов Зариф Иктисодий хавфсизлик: хамиша ва ҳамма жойда. иакола) // ВАНС газетаси. 2008 йил 26 сентябр. № 39.-4 б. - 0,5 б.т.
- . Аминов Зариф Иктисодий хавфсизлик: хамиша ва ҳамма жойда. иакола) // ВАНС газетаси. 2008 йил 3 октябр. № 40. 4 б. - 0,5 б.т.
- . Аминов З., Пардаев О. Озик-овкат саноатини ривожлантириш гллари. // Узбекистон иктисодий ахборотномаси. - Тошкент, 2008. > 8. - Б. 78-79. - 0,3 б.т.
- . Аминов З. Дахлдорлик туйгуси, масъулият хисси: Иктисодий фсизлик деганда яна нималарни тушинамиз? // Солик, туловчининг знали. - Тошкент, 2008. - № 9. - Б. 34-39. - 0,75 б.т.
- . Пардаев М.К., Исроилов Ж.И., Пардаев О.М Жахон молиявий-исодий инкирози шароитида Узбекистоннинг иктисодий ахволи // >зор, пул ва кредит" журнали. Тошкент: 2009. 8-сон. - 35-37 бетлар. б.т.

СИМПОЗИУМ ВА КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛЛАРИ ВА ТЕЗИСЛАРИ

Аминов З.Ю. Корхоналар иктисодий хавфсизлигини минлашда солик солик механизмини такомиллаштиришнинг роли. Хизмат курсатиш тармокларида бизнесни ривожлантириш [молари: Республика илмий-амалий конференция материаллари. 8 йил 20 сентябр.- Самарканд, СамИСИ, 2008. - Б. 14-25. - 0,69

Аминов З.Ю. Корхоналар хавфеизлигига кетадиган харажатлар ва рнинг самарадорлигига таъсир килувчи омилларни аниклаш ва лил килиш йуллари. // Хизмат курсатиш тармокларида бизнесни ожлантириш муаммолари: Республика илмий-амалий ференция материаллари. 2008 йил 20 сентябр.- Самарканд, ИИСИ, 2008. - Б. 49-53. - 0,25 б.т.

Аминов З.Ю. Виды и классификации угроз экономической пасности предприятия. // Бухгалтерия хисоби, иктисодий тахлил 1удитнинг назарий ва методологик муаммолари: Халкаро илмий-лий конференция материаллари. 1-китоб. 2009 йил 17 феврал,- Т.: ZSHIRLIK YOG*DUSI", 2009. - Б. 130-134. - 0,25 б.т.

- 5.4. Пардаев М.К-, Аминов З.Ю. Туристлар ва туристик фаолият билан шугулланувчи субъектларнинг **хукук** ва мажбуриятлари, уларнинг хавфсизлигини таъминлашнинг асосий йуналишлари. // Хизмат курсатиш, сервис ва туризм сохаларини ривожлантириш: муаммолар ва уларнинг ечимлари: Монография. 2.4-параграф. Т.: "IQTISOD-MOLIYA", 2008. - Б. 81-85. -0,31 б.т.
- 5.5. Пардаев М.К-, Аминов З.Ю. Эркин ракобат шароитида корхоналар иктисодий хавфсизлигини таъминлашнинг объектив зарурлиги. // Иктисодиётни эркинлаштириш шароитида хизмат курсатиш тармоклари, сервис ва туризм сохаларини ривожлантиришнинг назарий ва методологик муаммолари. Профессор-укитувчилар, аспирантлар ва тадкикотчиларнинг илмий-амалийажуман материаллари. (2008 йил 11-14 апрел). Самарканд, СамИСИ, 2008. - 192-194 б. -0,3 б.т.
- 5.6. Пардаев М.К., Асадов А.И. Ракобатдаги устуворлик ва корхона ракобатбардошлигига таъсир этувчи омиллар. // Иктисодиётни эркинлаштириш шароитида хизмат курсатиш тармоклари, сервис ва туризм сохаларини ривожлантиришнинг назарий ва методологик муаммолари. Профессор-укитувчилар, аспирантлар ва тадкикотчиларнинг илмий-амалийажуман материаллари. (2008 йил 11-14 апрел). Самарканд, СамИСИ, 2008. - 194-196 б. -0,3 б.т.
- 5.7. Пардаев М.К., Исроилов Б.И. Совершенствование анализа налога на имущество. // Биржа Эксперт. № 7-8, 2008. - 74-78 бетлар. 0,8 б.т.
- 5.8. Пардаев М.К- Корхонанинг молиявий мустахкамлигини ифодаловчи курсаткичларни аниклаш ва тахлил килишни такомиллаштириш йуллари. // Биржа Эксперт. № 9-10, 2008. - 40-46 бетлар. 1,0 б.т.
- 5.9. Кудратов Ф.Х., Пардаев М.К Инкироз: Жахон иктисодиёти ва чоралар йули. //BAXS газетаси. 2009 йил 8 май. № 19. - 20 б. - 0,5 б.т.
- 5.10. Кудратов Ф.Х., Пардаев М.К- Куфийёна иктисодиётга карши курашиш молиявий-иктисодий инкирозга бархам беради.// "Зарафшон" газетаси. - № 64. 2009 йил 26 май. - 2 б. - 0,3 б.т.

МК-Пардаев, З.Ю.Аминов

ХИЗМАТ КУРСАТУВЧИ КОРХОНАЛАР ИКТИСОДИЙ
ХАВФСИЗЛИГИ: МУАММОЛАР ВА УЛАРНИНГ ЕЧИМЛАРИ

Самарканд, «Zarafshon» нашриёти ДК, 2020. - 220 б.

Мухаррир:	Г.Шерматова
Сахифаловчи:	К^Джураев
Техник муҳаррир:	Х,.Очилова

Нашриёт лицензияси АІ №153, 14.08.2013
Теришга берилди: 31.05.2019 й.
Босишга рухсат этилди: 11.06.2019 й.
Офсет босма қогози. Қогоз бичими 60x84 ^{1/16}.
“Таймс” гарнитураси. Офсет босма усули.
10,0 шарт.б.т. 9,0 ҳисоб-наш.таб.
Тиражи 100 нусха.
Буюртма № 28/20.
Баҳоси келишилган нарҳда.
“Zarafshon” нашриётида нашрга тайёрланди.
140100, Самарқанд шаҳри, Амир Темур кўчаси, 12-уй.
Тел.: (+99866) 235-28-40
e-mail: zar-nashriyot@inbox.uz

“Наврўз полиграфия” МЧЖ матбаа бўлимида чоп этилди.
Лицензия № 18-3327 30.08.2019 йил
Манзил: Самарқанд шаҳри, Л.М.Исаев кўчаси, 38-уй.

ISBN: 978-9943-5410-1-6

40 000

65.9(5438)432

ISBN:978-9943-5410-1-6

9 789943 541016